МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ХАРКІВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ»

КОМУНАЛЬНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ХАРКІВСЬКА АКАДЕМІЯ НЕПЕРЕРВНОЇ ОСВІТИ»

О. В. Кузьменко

ОСНОВИ ВЧЕННЯ ПРО КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВОПОРУШЕННЯ

Навчальний посібник

для студентів технічних та інших неюридичних спеціальностей, які вивчають правознавство, вчителів правознавства, школярів, що готуються до олімпіад, турнірів, захисту науково-дослідницьких робіт із правознавства, усіх, хто починає цікавитися кримінальним правом

Харків
«Юрайт»
2024

УДК 343(075)
ББК 67.9(4УКР)308
К89

Затверджено редакційно-видавничою радою
Національного технічного університету
«Харківський політехнічний інститут»
(протокол № 2 від 25.06.2020 р.)

Рекомендовано до видання науково-методичною радою
Комунального вищого навчального закладу
«Харківська академія неперервної освіти»
(протокол № 2 від 28.08.2020 р.)

Рецензенти:

В. В. Ладиченко, доктор юридичних наук, професор, Національний університет біоресурсів і природокористування України;

В. А. Павловська-Кравчук, директорка Харківського приватного навчально-виховного комплексу «Вересень», учителька правознавства, кандидатка юридичних наук;

В. А. Силенко, учитель правознавства Першої міської гімназії Черкаської міської ради, Заслужений учитель України

Кузьменко О. В.

К89 **Основи вчення про кримінальне правопорушення:** навч. посібн. / О. В. Кузьменко. 2-ге вид., доп. і перероб. Харків: «Юрайт», 2024. 248 с.
ISBN 978-617-7450-21-3

Висвітлюються питання вчення про кримінальне правопорушення та його правові наслідки. Розкриваються основні положення переважно Загальної частини кримінального права України, враховуються новели в законодавстві, досягнення науки і судова практика. Викладено педагогічно адаптований матеріал, який містить теоретичну складову і практичні завдання для закріплення знань та формування вмінь.

Посібник призначений для студентів технічних та інших неюридичних спеціальностей, які вивчають правознавство, вчителів правознавства, школярів, що готуються до олімпіад, турнірів, захисту науково-дослідницьких робіт з правознавства, усіх, хто починає цікавитися кримінальним правом.

Іл. 37. Табл. 22. Бібліогр. 67 назв.

ISBN 978-617-7450-21-3

УДК 343(075)
ББК 67.9(4УКР)308

© О. В. Кузьменко, 2024
© «Юрайт», оформлення, 2024

ЗМІСТ

Вступ……..... 6

1. Загальна характеристика кримінального правопорушення..... 9

2. Об'єктивні ознаки складу кримінального правопорушення……. 18
2.1. Поняття, значення та види об'єкта
кримінального правопорушення……..... 18
2.2. Предмет кримінального правопорушення……..... 20
2.3. Об'єктивна сторона кримінального правопорушення:
поняття, зміст і значення…….. 21
2.3.1. Суспільно небезпечне діяння……..…..22
2.3.2. Суспільно небезпечні наслідки: поняття,
види і значення……..... 23
2.3.3. Причиновий зв'язок між діянням і наслідками…… 26
2.3.4. Місце, час, обстановка, спосіб і засоби вчинення
кримінального правопорушення……..…. 27
Практикум……..…. 29
3. Суб'єктивні ознаки складу кримінального правопорушення…... 40
3.1. Поняття та види суб'єкта кримінального правопорушення……..... 40
3.2. Поняття неосудності та її критерії…….... 41
3.3. Обмежена осудність…….....43
3.4. Відповідальність за кримінальні правопорушення,
вчинені у стані сп'яніння……..……...….44
3.5. Поняття, ознаки та значення суб'єктивної сторони
кримінального правопорушення…….……45
Практикум……..…. 47

4. Знижений вік кримінальної відповідальності……..…. 58
4.1. Мінімальний вік кримінальної відповідальності в Україні…..... 58
4.2. Кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я особи…..... 59
4.3. Кримінальні правопорушення проти власності……..…. 62
Практикум……..…....66

5. Вина як ознака складу кримінального правопорушення……..…. 71
5.1. Поняття і значення вини у кримінальному праві……..…..... 71
5.2. Умисел і його види…….……... 72
5.2.1. Прямий умисел…….…….....72
5.2.2. Непрямий умисел…….....73
5.2.3. Інші класифікації умислу…….…….....73
5.3. Необережність та її види…….....…. 75
5.3.1. Кримінальна протиправна самовпевненість……...……75

5.3.2. Кримінальна протиправна недбалість……....76
Практикум…….....78

6. Важливі питання вчення про суб'єктивну сторону кримінального правопорушення…… 84
6.1. Змішана форма вини…….…. 84
6.2. Помилка та її значення для кримінальної відповідальності…….. 87
6.3. Казус («випадок»)…….. 94
Практикум…….95

7. Стадії вчинення кримінального правопорушення……..….105
7.1. Поняття стадії кримінального правопорушення……..… 105
7.2. Незакінчене кримінальне правопорушення і його види……... 105
7.2.1. Готування до кримінального правопорушення……. 106
7.2.2. Замах на кримінальне правопорушення……..… 107
7.3. Відповідальність за незакінчене кримінальне правопорушення... 110
7.4. Закінчене кримінальне правопорушення…….... 111
7.5. Добровільна відмова при незакінченому кримінальному правопорушенні…….….111
Практикум……..113

8. Загальні питання співучасті у кримінальному правопорушенні……...124
8.1. Значення інституту співучасті у кримінальному праві…….…… 124
8.2. Поняття та ознаки співучасті у кримінальному правопорушенні…….. 124
8.3. Види співучасників…… 127
8.4. Форми співучасті……129
8.5. Відповідальність співучасників…… 130
Практикум……..131

9. Спеціальні питання відповідальності за співучасть……..... 136
9.1. Ексцес виконавця……... 136
9.2. Безнаслідкова співучасть……...…. 137
9.3. Невдале підбурювання……...…137
9.4. Провокація кримінального правопорушення……..… 138
9.5. Добровільна відмова співучасників…….… 138
9.6. Співучасть у кримінальних правопорушеннях зі спеціальним суб'єктом…….……142
9.7. Причетність до кримінального правопорушення……...…… 143
Практикум…….……145

10. Множинність кримінальних правопорушень…… 153

10.1. Одиничне кримінальне правопорушення……..…… 153
10.2. Поняття та види множинності
кримінальних правопорушень……. 157
10.2.1. Повторність кримінальних правопорушень……..…… 158
10.2.2. Сукупність кримінальних правопорушень…….…..… 159
10.2.3. Рецидив кримінальних правопорушень…….……..… 163
Практикум…….…165

11. Обставини, що виключають кримінальну протиправність діяння……... 174
11.1. Необхідна оборона……...…… 174
11.2. Уявна оборона……..…….……180
11.3. Затримання особи, яка вчинила
кримінальне правопорушення…….……182
11.4. Крайня необхідність…….....186
Практикум……..189

12. Покарання як категорія кримінального права…….. 198
12.1. Поняття, ознаки та мета покарання…… 198
12.2. Система та види покарань……...…… 199
12.3. Принципи призначення покарання…….……200
12.4. Загальні засади призначення покарання…… 201
12.5. Обставини, які пом’якшують та обтяжують покарання……...… 201
12.6. Особливості кримінальної відповідальності
та покарання неповнолітніх……. 203
12.6.1. Звільнення неповнолітніх
від кримінальної відповідальності…….. 203
12.6.2. Види покарань, що застосовуються до неповнолітніх…..... 206
12.6.3. Особливості призначення покарання неповнолітнім……. 206
12.6.4. Звільнення неповнолітніх від покарання
та його відбування……207
12.6.5. Погашення та зняття судимості щодо неповнолітніх…….…208
Практикум……..210

Глосарій……226

Тематика рефератів і досліджень……..…239

Нам ни к чему сюжеты и интриги,
Про всё мы знаем, про всё, чего не дашь.
Я, например, на свете лучшей книгой
Считаю кодекс уголовный наш.
Володимир Висоцький

ВСТУП

Останніми роками в Україні помітно зросла молодіжна злочинність. За даними правової статистики збільшилася кількість насильницьких і корисливих суспільно небезпечних діянь, які вчиняють особи віком від 14 до 35 років. Значною мірою це пояснюється війною, складними соціально-економічними умовами життя, недостатньо ефективною роботою з правової освіти та виховання молоді.

Як зазначав професор М. І. Бажанов, юридичною основою боротьби зі злочинністю є кримінальне законодавство. Щоб воно було ефективним, його необхідно уважно вивчати і правильно застосовувати. Досвід роботи автора в НТУ «ХПІ» свідчить про дуже слабке уявлення студентів про кримінальне право на початку вивчення навчальної дисципліни «Правознавство». Це випливає насамперед із проблем вітчизняної системи загальної середньої освіти. З базовими приписами Кримінального кодексу України переважна більшість сучасних школярів стикається вкрай поверхово, вивчаючи протягом лише одного навчального року зовсім невеликий за кількістю академічних годин предмет «Основи правознавства» (9 кл.). Якщо надалі ці учні стають студентами юридичних університетів, то вони набувають чудову можливість вивчати норми кримінального права та положення відповідної галузевої науки під керівництвом викладачів. Проте студенти неюридичних, у тому числі технічних спеціальностей знаходяться в цьому відношенні в набагато гіршому становищі. В оглядовому за характером курсі правознавства, який вони вивчають у вищому навчальному закладі, вельми важливому в освітньому і виховному відношеннях кримінальному праву приділяється замало часу та уваги. При цьому відповідної спеціальної навчальної дисципліни згадані студенти, на жаль, не вивчають.

З урахуванням сказаного було підготовлено цей посібник. Його основною метою є допомогти студентам різних спеціальностей НТУ «ХПІ» більш глибоко та переважно самостійно опанувати основні питання вчення про кримінальне правопорушення під час вивчення курсу правознавства. У посібнику висвітлюються ключові положення насамперед Загальної частини кримінального права України, враховуються новітні зміни в законодавстві, досягнення науки і судова практика. Автор здійснив спробу педагогічно адаптувати досить складний юридичний матеріал з метою його ефективного засвоєння студентами технічного університету. Посібник містить теоретичну складову і практичні завдання для закріплення набутих знань та формування вмінь. Видання доцільно застосовувати не лише в процесі вивчення правознавства. Воно буде корисним і під час підготовки студентів до олімпіад, конкурсів наукових досліджень, конференцій, дискусій у наукових гуртках, у роботі з профілактики кримінальних правопорушень.

Посібник також стане в нагоді вчителям правознавства, переважна більшість яких не має юридичної освіти, проте готує школярів до олімпіад з правознавства, турнірів юних правників та захисту науково-дослідницьких робіт з правознавства в Національному центрі «Мала академія наук України». Видання буде корисним і безпосередньо учням, яким доводиться брати участь у згаданих заходах, а також усім, хто починає цікавитися кримінальним правом.

Робота над посібником здійснювалася протягом 2012 – 2023 років. У цей період поступово накопичувався і формувався навчальний матеріал, який поетапно оприлюднювався автором у журналі Інституту педагогіки Національної академії педагогічних наук України («Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання»), а також у профільному часописі Міністерства освіти і науки України («Історія в рідній школі»). Зазначений матеріал пройшов апробацію в роботі зі студентами НТУ «ХПІ», а також зі школярами Харківщини під час їхньої підготовки до всеукраїнських учнівських інтелектуальних змагань з правознавства. Він систематично застосовується на курсах підвищення кваліфікації та методичних семінарах учителів правознавства Харківської області. Численні запитання, зауваження і побажання згаданих слухачів різного віку та рівня правових знань дуже допомогли автору.

Під час роботи над посібником використовувалися праці відомих вітчизняних науковців, зокрема, М. І. Бажанова, Ю. В. Бауліна, В. І. Борисова, С. Б. Гавриша, І. О. Зінченко, Л. М. Кривоченко, В. А. Ломако, М. І. Панова, Ю. А. Пономаренка, В. В. Сташиса, В. Я. Тація, В. П. Тихого, В. І. Тютюгіна. Їхні наробки разом з основоположними приписами законодавства України про кримінальну відповідальність складають інформаційну та методологічну основу цього навчального посібника.

1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ

Перш ніж перейти до викладу основного матеріалу посібника стисло схарактеризуємо зміст, ознаки і класифікації поняття «кримінальне правопорушення». Законодавець зазначає, що кримінальним правопорушенням є передбачене Кримінальним кодексом України (далі – КК) суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом кримінального правопорушення (ч. 1 ст. 11 КК). Аналіз наведеного положення показує, що в ньому закріплені три істотні ознаки кримінального правопорушення: суспільна небезпечність, винність і передбаченість діяння в законі про кримінальну відповідальність. Перші дві ознаки, тобто суспільна небезпечність і винність, розкривають як зовнішню (об'єктивну), так і внутрішню (психологічну) природу кримінального правопорушення. Третя ознака – передбаченість діяння в КК – відбиває юридичну (нормативну) природу кримінального правопорушення, а саме протиправність діяння. Разом з тим з аналізу завдань Кримінального кодексу України випливає, що передбаченість в ньому певного суспільно небезпечного діяння означає і його караність (ч. 2 ст. 1 КК). Саме тому в науці кримінального права поширена думка про наявність чотирьох ознак кримінального правопорушення: суспільної небезпечності, винності, кримінальної протиправності і кримінальної караності. З урахуванням цих ознак можна дати наукове визначення кримінального правопорушення: суспільно небезпечне винне кримінально-протиправне і кримінально каране діяння (дія чи бездіяльність), вчинене суб'єктом кримінального правопорушення. Кожна з цих ознак відбиває різні суттєві властивості кримінального правопорушення та має свій зміст.

Першою і найголовнішою ознакою кримінального правопорушення є *суспільна небезпечність* діяння. Законодавець конкретизує цю ознаку, характеризуючи так зване малозначне діяння. Він зазначає, що не є кримінальним правопорушенням дія або бездіяльність, яка хоча формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого КК, але через малозначність не становить суспільної небезпеки, тобто не заподіяла і не могла заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі (ч. 2 ст. 11 КК). Значення суспільної небезпечності як ознаки кримінального правопорушення

полягає в тому, що вона: є основним критерієм визнання певного діяння кримінальним правопорушенням, тобто його криміналізації; дозволяє класифікувати кримінальні правопорушення за ступенем тяжкості; визначає межу між кримінальними та іншими, зокрема, адміністративними правопорушеннями; є однією із засад індивідуалізації кримінальної відповідальності та покарання. Другою ознакою кримінального правопорушення є *винність*. У цій ознаці відбивається найважливіший принцип кримінального права – відповідальності лише за наявності вини (ч. 2 ст. 2 КК). Психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої КК, та її наслідків, виражається у формі умислу або необережності. Тож якщо суспільна небезпечність є об'єктивною властивістю кримінального правопорушення і пов'язана з порушенням відносин, які склалися в суспільстві, то винність виражає його внутрішній психологічний зміст. Третьою ознакою кримінального правопорушення є *протиправність* діяння, яка означає його передбаченість в законі про кримінальну відповідальність. Кримінальний кодекс України дає вичерпний перелік кримінальних правопорушень. Тому якщо діяння становить небезпеку для суспільства, але не передбачене кримінальним законом, воно не може розглядатися як кримінальне правопорушення. Звідси випливає важливе положення про неможливість застосування закону про кримінальну відповідальність за аналогією, тобто до діяння, яке прямо не передбачене в КК (ч. 4 ст. 3 КК). Четвертою ознакою кримінального правопорушення є *караність* діяння, яка означає загрозу застосування покарання за його вчинення, що міститься у санкціях статей Особливої частини КК. Тож можна зробити висновок, що тільки наявність сукупності зазначених чотирьох ознак – суспільної небезпечності, винності, кримінальної протиправності і кримінальної караності – характеризує вчинене суб'єктом кримінального правопорушення діяння як кримінальне правопорушення.

У науці та на практиці застосовуються кілька класифікацій поняття «кримінальне правопорушення», які мають важливе теоретичне і правозастосовне значення. За критерієм «ступінь суспільної небезпечності та тяжкості діяння» виокремлюють такі види кримінального правопорушення як кримінальний проступок і злочин (ч. 1 ст. 12 КК) (рис. 1).

Кримінальний проступок - це передбачене КК суспільно небезпечне винне протиправне і каране діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом кримінального правопорушення, за яке в санкції статті Особливої частини КК встановлено основний вид покарання у виді штрафу в розмірі не більше трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або інше покарання, не пов'язане з позбавленням волі (ч. 1 ст. 11, ч. 2 ст. 12 КК). За кримінальні проступки можуть бути передбачені, крім штрафу, такі види основних покарань: позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадські роботи, виправні роботи, службові обмеження для військовослужбовців, арешт, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців (ст. 53, 55, 56, 57, 58, 60, 61, 62 КК). Ці покарання відбивають менш високий ступінь суспільної небезпечності і тяжкості кримінального проступку у порівнянні зі злочином. Кримінальних правопорушень, які є кримінальними проступками, в чинному КК значно менше, ніж злочинів. Кримінальні проступки складають близько однієї третини загальної кількості кримінальних правопорушень. Вчинення кримінальних проступків породжує для винних передбачені законом несприятливі кримінально-правові наслідки, проте у порівнянні зі злочинами такі наслідки є менш суворими. При цьому слід узяти до уваги те, що кримінальному проступку і злочину притаманні всі істотні ознаки кримінального правопорушення, про які говорилося вище (табл. 1).

Злочин – це передбачене КК суспільно небезпечне винне протиправне і каране діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом кримінального правопорушення, за яке в санкції статті Особливої частини КК встановлено основний вид покарання у виді штрафу в розмірі понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на певний строк чи довічного позбавлення волі (ч. 2 ст. 12, ст. 61, 64 КК). Злочин є діянням, пов'язаним із заподіянням значної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі, і відрізняється підвищеним ступенем суспільної небезпечності (табл. 1). Законодавець поділяє злочини на три види: нетяжкі, тяжкі та особливо тяжкі. *Нетяжкий злочин* – це передбачене КК діяння (дія чи бездіяльність), за вчинення якого закон передбачає основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше 10 тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк не більше 5 років (ч. 4 ст.12 КК).

Тяжким злочином є передбачене КК діяння (дія чи бездіяльність), за вчинення якого передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше 25 тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк не більше 10 років (ч. 5 ст. 12 КК). *Особливо тяжкий злочин* – це передбачене КК діяння (дія чи бездіяльність), за вчинення якого закон передбачає основне покарання у виді штрафу в розмірі понад 25 тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, позбавлення волі на строк понад 10 років або довічного позбавлення волі (ч. 6 ст. 12 КК) (табл. 2).

За критерієм «форма вини» виокремлюють умисні та необережні кримінальні правопорушення (ст. 23 КК) (рис. 2). Залежно від ступеня завершеності діяння кримінальні правопорушення поділяються на закінчені та незакінчені (ст. 13 КК) (рис. 3). Виходячи з характеру суспільних відносин, яким заподіюється шкода, кримінальні правопорушення сгруповані в Особливій частині КК таким чином: проти життя та здоров'я особи, проти власності, проти волі, честі та гідності особи, проти довкілля, проти громадської безпеки, проти правосуддя тощо (рис 4).

Додатки

Таблиця 1 – Співвідношення кримінального проступку і злочину

Кримінальний проступок	**Злочин**
1. Є діянням (дією або бездіяльністю). 2. Має такі ознаки: суспільна небезпечність, винність, кримінальна протиправність, кримінальна караність. 3. Вчиняється суб'єктом кримінального правопорушення. 4. Має менш високий, ніж злочин, ступінь суспільної небезпечності. 5. Вчинення кримінального проступку породжує для винної особи передбачені законом несприятливі кримінально-правові наслідки, проте у порівнянні зі злочином такі наслідки є менш суворими.	1. Є діянням (дією або бездіяльністю). 2. Має такі ознаки: суспільна небезпечність, винність, кримінальна протиправність, кримінальна караність. 3. Вчиняється суб'єктом кримінального правопорушення. 4. Має більш високий, ніж кримінальний проступок, ступінь суспільної небезпечності. 5. Вчинення злочину породжує для винної особи передбачені законом несприятливі кримінально-правові наслідки, проте у порівнянні з кримінальним проступком такі наслідки є більш суворими.

Таблиця 2 – Співвідношення кримінального проступку і видів злочину

Кримінальний проступок	**Нетяжкий злочин**	**Тяжкий злочин**	**Особливо тяжкий злочин**
За його вчинення передбачене основне покарання у виді: • штрафу в розмірі не більше 3 тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян • або інше покарання, не пов'язане з позбавленням волі	За його вчинення передбачене основне покарання у виді: • штрафу в розмірі не більше 10 тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян • або позбавлення волі на строк не більше 5 років	За його вчинення передбачене основне покарання у виді: • штрафу в розмірі не більше 25 тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян • або позбавлення волі на строк не більше 10 років	За його вчинення передбачене основне покарання у виді: • штрафу в розмірі понад 25 тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян • або позбавлення волі на строк понад 10 років • або довічного позбавлення волі

Примітка. Розмір неоподатковуваного мінімуму доходів громадян у цій таблиці складає 17 гривень (п. 5 підрозділу 1 розділу XX Податкового кодексу України)

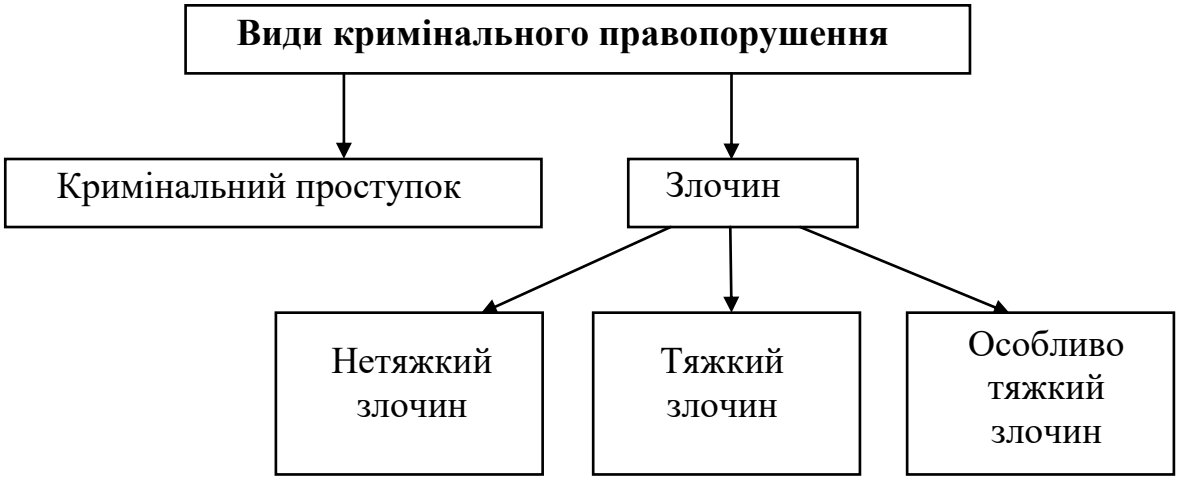

Рисунок 1 – Види кримінального правопорушення за ступенем суспільної небезпечності діяння

Рисунок 2 – Види кримінального правопорушення за формою вини

Рисунок 3 – Види кримінального правопорушення за ступенем завершеності діяння

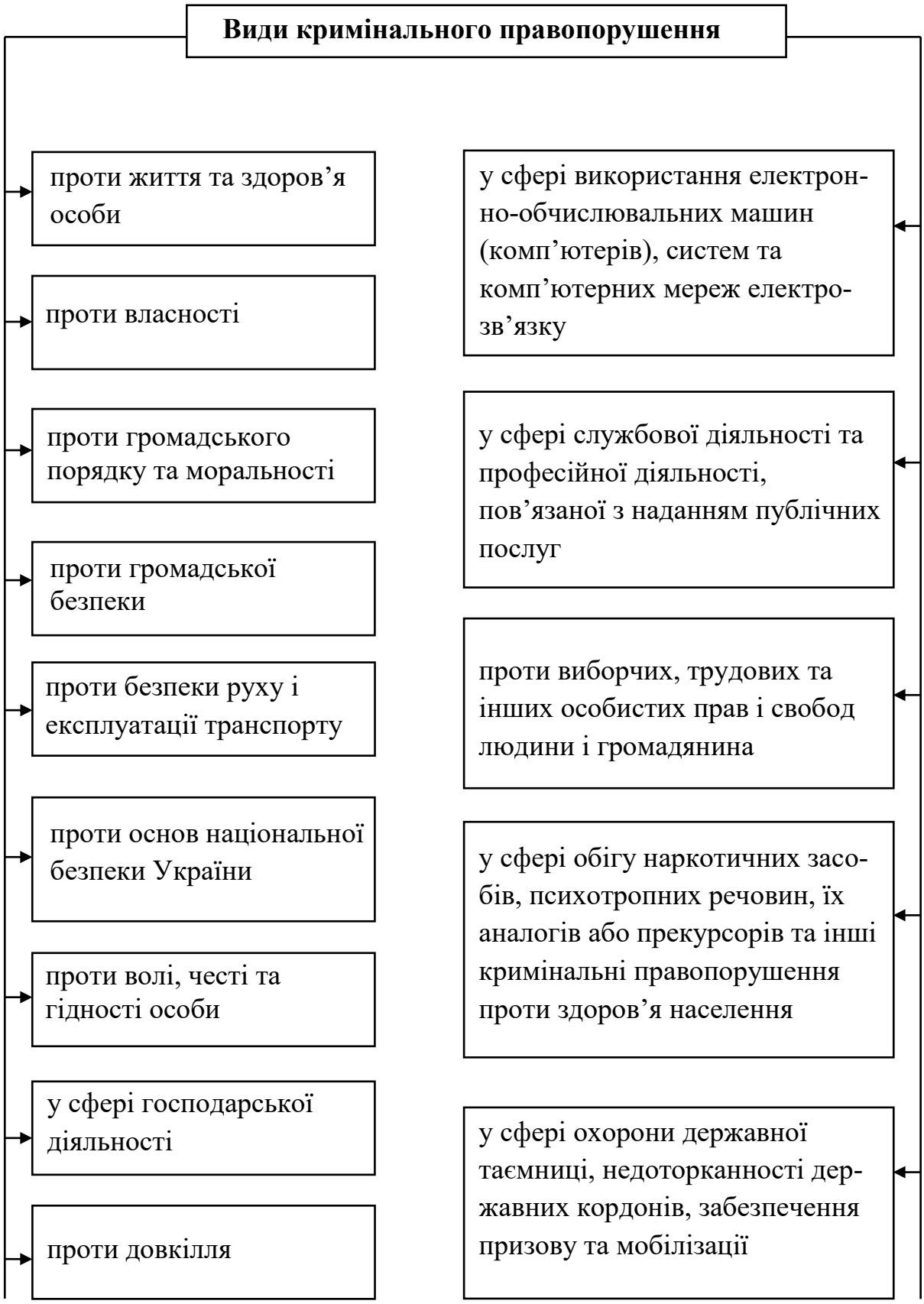
Види кримінального правопорушення
проти життя та здоров'я особи
проти власності
проти громадського порядку та моральності
проти громадської безпеки
проти безпеки руху і експлуатації транспорту
проти основ національної безпеки України
проти волі, честі та гідності особи
у сфері господарської діяльності
проти довкілля
у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж електрозв'язку
у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг
проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина
у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші кримінальні правопорушення проти здоров'я населення
у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації

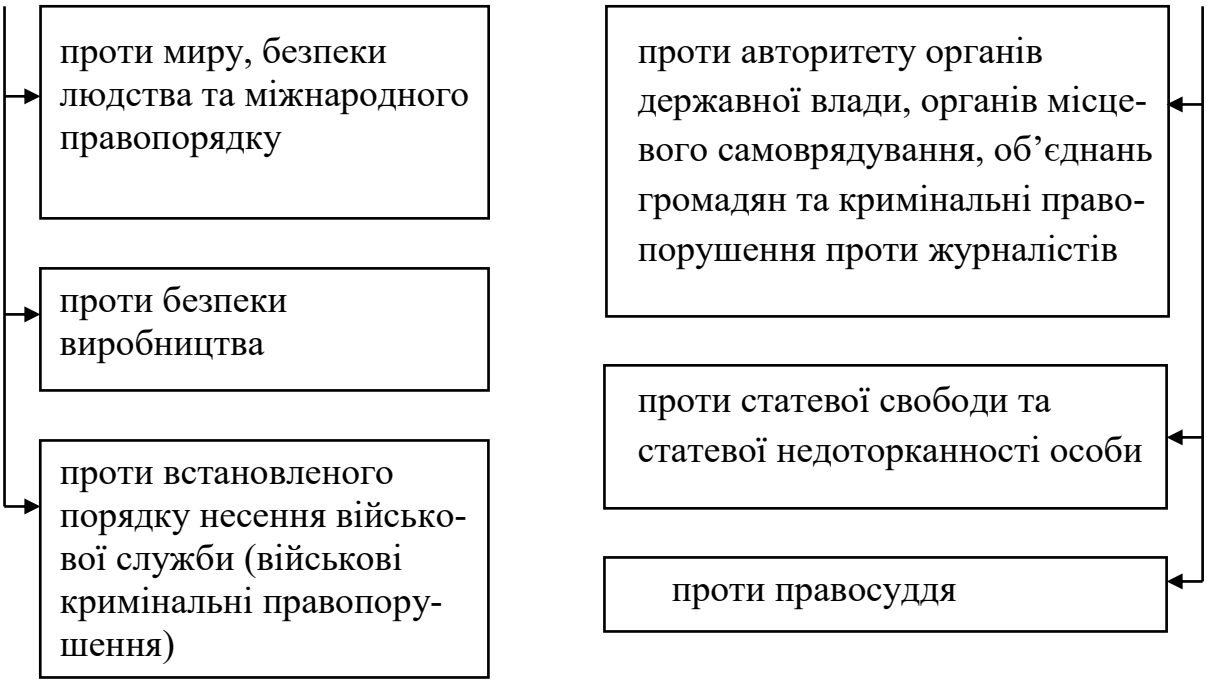

Рисунок 4 – Види кримінального правопорушення за характером суспільних відносин, яким заподіюється шкода

2. ОБ'ЄКТИВНІ ОЗНАКИ СКЛАДУ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ

Важливою складовою теорії кримінального права є вчення про склад кримінального правопорушення як підставу кримінальної відповідальності. Елементами складу кримінального правопорушення є, зокрема, його об'єкт і об'єктивна сторона. Вивчення пов'язаних з ними основних правових положень є метою цього розділу.

2.1. Поняття, значення та види об'єкта кримінального правопорушення

Об'єкт кримінального правопорушення – це суспільні відносини, що охороняються КК, на які посягає таке правопорушення, завдаючи їм шкоди або створюючи загрозу її спричинення. Як зазначає В. Я. Тацій, значення об'єкта кримінального правопорушення полягає насамперед у тому, що він сприяє правильній кваліфікації (кримінально-правовій оцінці) вчиненого суспільно небезпечного діяння і відмежуванню його від схожих кримінально-протиправних посягань [5]. У теорії кримінального права та на практиці використовується класифікація об'єкта кримінального правопорушення «за вертикаллю» (рис. 2.1). У відповідності з нею, виходячи з обсягу суспільних відносин, що охороняються КК, виокремлюють три види об'єкта кримінального правопорушення: загальний, родовий і безпосередній. *Загальний об'єкт кримінального правопорушення* – це вся сукупність різноманітних суспільних відносин, що охороняються кримінальним законом. Коло цих відносин окреслено законодавцем в частині 1 статті 1 КК. *Родовий об'єкт кримінального правопорушення* – це сукупність тотожних чи однорідних суспільних відносин, що охороняються певною групою статей КК. Зауважимо, що в Особливій частині КК законодавець класифікував кримінальні правопорушення саме за родовим об'єктом. Йдеться про злочини проти основ національної безпеки, а також кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я особи, власності, правосуддя, громадського порядку та моральності, довкілля тощо. *Безпосередній об'єкт кримінального правопорушення* – це суспільні відносини, що охороняються однією статтею Особливої частини КК. Наведемо приклад. З-поміж злочинів, що посягають на такий родовий об'єкт як основи національної безпеки

України, є державна зрада (ст. 111 КК). У згаданій статті законодавець характеризує безпосередній об'єкт злочину так: діяння, що завдає шкоди суверенітетові, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України. Зауважимо, що в деяких випадках безпосередній об'єкт кримінального правопорушення збігається з родовим. Приміром, суспільні відносини власності є родовим об'єктом усіх кримінальних правопорушень проти власності (ст. 185 – 198 КК). Ці ж відносини водночас є безпосереднім об'єктом крадіжки, грабежу, розбою, вимагання, шахрайства та інших кримінальних правопорушень цієї групи.

У теорії та на практиці також широко застосовується класифікація безпосереднього об'єкта кримінального правопорушення «за горизонталлю» (рис. 2.2). Відповідно до неї виокремлюють основний і додатковий безпосередні об'єкти. Необхідність у такому поділі пов'язана з тим, що чимало кримінальних правопорушень можуть одночасно завдавати шкоди кільком суспільним відносинам. Такі кримінальні правопорушення називають багатооб'єктними. *Основний безпосередній об'єкт* – це той об'єкт, який насамперед визначає специфіку конкретного кримінального правопорушення. *Додатковим безпосереднім об'єктом* є ті суспільні відносини, яким поряд з основним об'єктом завдається шкода. Наприклад, при вчиненні розбою основним безпосереднім об'єктом є відносини власності, а додатковим – життя чи здоров'я потерпілого (ст. 187 КК). Зауважимо, що чимало кримінальних правопорушень мають лише один безпосередній об'єкт. Приміром, до таких правопорушень відносять крадіжку і шахрайство, які спричиняють шкоду лише відносинам власності (ст. 185, 190 КК). Додатковий безпосередній об'єкт буває двох видів: обов'язковий і факультативний. *Додатковий обов'язковий об'єкт* – це відносини, яким кримінальне правопорушення завжди заподіює шкоду. Такий об'єкт притаманний, зокрема, розбою. Під час його вчинення життя і здоров'я потерпілого у всіх випадках знаходяться у небезпеці. *Додатковий факультативний об'єкт* – це суспільні відносини, яким у процесі скоєння кримінального правопорушення не завжди спричиняється шкода. Наявність у поведінці особи такого об'єкта є свідченням більшої суспільної небезпеки кримінально-протиправного посягання [5]. Зазначений об'єкт є типовим, приміт-

ром, для хуліганства (ст. 296 КК). При скоєнні цього кримінального правопорушення разом з основним безпосереднім об'єктом – громадським порядком – можуть також постраждати відносини власності, здоров'я, довкілля тощо. Не знаючи того, що хуліганство має додатковий факультативний об'єкт, студенти та школярі часто припускаються помилок у процесі розв'язання юридичних задач і правової оцінки реальних життєвих ситуацій. Слід мати на увазі, що коли хуліган грубо порушує громадський порядок і при цьому заподіює потерпілому легке тілесне ушкодження, то це одне кримінальне правопорушення – хуліганство (ст. 296 КК). Про сукупність кримінальних правопорушень і необхідність додаткової кваліфікації за іншою статтею КК може йтися за умови, що хуліган вчинить діяння, яке за ступенем тяжкості суттєво перевищує таке кримінальне правопорушення як хуліганство. Уявимо, що під час вчинення хуліганських дій винна особа заподіяла потерпілому середньої тяжкості або тяжке тілесне ушкодження. У цьому випадку скоєно вже два кримінальних правопорушення, передбачених ст. 296 і відповідно ст. 122 або 121 КК.

2.2. Предмет кримінального правопорушення

Від об'єкта кримінального правопорушення слід відрізняти предмет кримінального правопорушення, який є самостійною ознакою складу кримінального правопорушення (табл. 2.1). *Предмет кримінального правопорушення* – це речі матеріального світу, з певними властивостями яких КК пов'язує наявність у поведінці особи ознак складу конкретного кримінального правопорушення. Як зазначає В. Я. Тацій, предмет кримінального правопорушення є факультативною ознакою його складу [5]. Інакше кажучи, ця ознака не є обов'язковою для усіх випадків кримінально-протиправних посягань. Наприклад, у вбивства, заподіяння тілесного ушкодження, інших кримінальних правопорушень проти життя та здоров'я особи предмет відсутній. Разом з тим усі кримінальні правопорушення проти власності предмет мають. Предметом таких кримінальних правопорушень як крадіжка, грабіж і розбій є чуже майно. Предметом шахрайства вважаються чуже майно і право на майно. Вимагання має такий предмет як чуже майно, право на майно, а також дії майнового характеру. Прикладом чужого майна є гроші, одяг, ювелірні прикраси. Під правом на майно розуміють документ, що дозволяє особі, яка вчинила кримінальне правопорушен-

ня, привласнити чужі речі. Приміром, погрожуючи насильством, вона вимагає від потерпілого укласти на її користь договір дарування автомобіля. Дії майнового характеру це, зокрема, незаконна вимога підвищити винну особу в посаді або здійснити для неї ремонт за рахунок потерпілого [5].

2.3. Об'єктивна сторона кримінального правопорушення: поняття, зміст і значення

Об'єктивна сторона кримінального правопорушення – це його зовнішнє вираження, що характеризується такими ознаками: суспільно небезпечне діяння (дія чи бездіяльність), суспільно небезпечні наслідки, причиновий зв'язок між діянням та наслідками, місце, час, обстановка, спосіб і засоби вчинення кримінального правопорушення (рис. 2.3). Як зазначає М. І. Панов, діяння є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони, а решта ознак мають факультативний характер [3]. Без діяння не може бути вчинено жодне кримінальне правопорушення. Не є караними думки людини, навіть якщо вони мають кримінально-протиправний характер. Також не є кримінальним правопорушенням так зване виявлення умислу. Приміром, С. у розмові з К. повідомляє, що збирається обікрасти квартиру, не маючи на меті умовити останнього взяти участь у крадіжці. Тож думки і виявлення умислу не утворюють караного діяння. Законодавець зазначає, що підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад кримінального правопорушення (ч. 1 ст. 2 КК). Звідси випливає, що встановлення такого діяння є обов'язковим у кожному кримінальному провадженні. Вивчаючи КК, слід мати на увазі, що діяння зазначається в диспозиціях норм його Особливої частини або однозначно випливає з їхнього змісту. Згадані вище факультативні ознаки об'єктивної сторони кримінального правопорушення не є обов'язковими для усіх таких правопорушень. Однак якщо та чи інша з цих ознак зазначається в диспозиції кримінально-правової норми, то вона стає обов'язковою. Відсутність такої ознаки в поведінці особи виключає кримінальну відповідальність, бо тоді не можна констатувати наявність об'єктивної сторони конкретного кримінального правопорушення та його складу. Наприклад, крадіжка відрізняється від грабежу таємним способом викрадення чужого майна (ст. 185, 186 КК). Значення об'єктивної сторони

кримінального правопорушення є дуже великим. По-перше, будучи елементом складу кримінального правопорушення, вона входить до підстави кримінальної відповідальності. По-друге, ознаки об'єктивної сторони багато в чому визначають суспільну небезпечність кримінального правопорушення. По-третє, її аналіз сприяє правильній кваліфікації суспільно небезпечного діяння. По-четверте, об'єктивна сторона важлива для розмежування кримінальних правопорушень та їх відмежування від діянь, що не мають кримінально-протиправного характеру. По-п'яте, врахування її ознак дозволяє суду визначити ступінь тяжкості вчиненного кримінального правопорушення і призначити справедливе покарання (рис. 2.4).

2.3.1. Суспільно небезпечне діяння

Поняття «діяння», зазначає М. І. Панов, використовують в кримінальному праві України в подвійному значенні. У широкому сенсі під діянням розуміють кримінальне правопорушення у цілому (ч. 1 ст. 11 КК). Водночас зазначене поняття також вживають у вузькому розумінні, позначаючи таким чином лише ознаку об'єктивної сторони кримінального правопорушення [3]. Саме друге значення буде матися на увазі далі. Отже, *діяння* – це активний (дія) чи пасивний (бездіяльність) акт поведінки людини, який є суспільно небезпечним, кримінально-протиправним, свідомим, вольовим, конкретним [3]. Найпоширеною формою діяння є *дія*. Більше двох третин кримінальних правопорушень можуть бути вчинені тільки шляхом дії. Суспільно небезпечну дію класифікують за кількома критеріями. Так, за ступенем складності вона може бути *простою і складною*. Прикладом простої дії є завдання удару (ст. 126 КК). У цьому випадку йдеться про одиничний акт поведінки людини. Складна ж дія включає в себе одночасно два або більше актів поведінки. Приміром, насильницький грабіж є відкритим викраденням чужого майна, поєднаним з насильством, яке не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого, або з погрозою застосування такого насильства (ч. 2 ст. 186 КК). За характером впливу на об'єкт кримінального правопорушення виокремлюють *фізичну* та *інформаційну* дію. У першому випадку винна особа застосовує мускульну силу. Наприклад, С. завдав М. поранення ножем, що спричинило тяжке тілесне ушкодження (ст. 121 КК). Інформаційна дія має словесну і конклюдентну форми. В останньому випадку

йдеться про жести, виразні рухи, міміку. За допомогою інформаційних дій вчиняються, зокрема, такі кримінальні правопорушення як погроза вбивством, вимагання (ст. 129, 189 КК). Для деяких кримінальних правопорушень є характерним поєднання фізичних та інформаційних дій. Йдеться, приміром, про шахрайство і розбій (ст. 190, 187 КК).

Ще однією формою діяння є *бездіяльність*, яка полягає у невчиненні особою певної дії (дій), яку вона повинна була і могла здійснити в конкретних умовах для запобігання суспільно небезпечних наслідків (рис. 2.5). Шляхом бездіяльності вчиняються, зокрема, такі кримінальні правопорушення як: залишення в небезпеці; неналежне виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей; службова недбалість (ст.135, 137, 367 КК). Зауважимо, що умовами кримінальної відповідальності за бездіяльність є наявність в особи обов'язку діяти певним чином і реальної можливості поводитися в такий спосіб. Кримінально-протиправна бездіяльність може виявлятися як в одиничному акті нездійснення обов'язкової дії, так і в неодноразовому невиконанні обов'язків, що завдало істотної шкоди суспільним відносинам. Важливо мати на увазі, що діяння в юридичному розумінні має дві сторони: *зовнішню (фізичну)* і *внутрішню (психічну)* (рис. 2.6). Якщо, приміром, особа в стані неосудності вдарила потерпілого ножем, то це не є діянням у кримінально-правовому сенсі. В наведеному прикладі відсутня так звана *психофізична єдність діяння*. Через це зазначена особа не підлягає кримінальній відповідальності [3]. На останнє вказує законодавець у ч. 2 ст. 19 КК.

2.3.2. Суспільно небезпечні наслідки: поняття, види і значення

Суспільно небезпечними наслідками є шкода, заподіяна кримінально-протиправним діянням суспільним відносинам, що охороняються кримінальним законом, а також реальна загроза спричинення такої шкоди. Звідси випливає одна з класифікацій наслідків. Залежно від впливу діяння на об'єкт кримінального правопорушення наслідки поділяють на такі види: *реальна шкода* та *створення небезпеки її заподіяння*. Більшість кримінальних правопорушень спричиняють реальну шкоду – вбивство, крадіжка, грабіж, розбій та ін. Другий вид наслідків можна проілюструвати на прикладі такого кримінального правопорушення як залишення в небезпеці (ст. 135 КК). Для того, щоб це

кримінальне правопорушення вважалося закінченим, не є обов'язковим настання смерті потерпілого або інших тяжких наслідків. У теорії кримінального права такі кримінальні правопорушення називають деліктами створення небезпеки. У даному випадку в об'єкті кримінального правопорушення теж відбуваються негативні зміни, бо порушується стан захищеності суспільних відносин. Суспільно небезпечні наслідки за характером поділяють на *матеріальні* та *нематеріальні*. До перших відносять особисту (фізичну) і майнову шкоду. Прикладами особистої шкоди є смерть та тілесні ушкодження. Майнова шкода притаманна, зокрема, кримінальним правопорушенням проти власності. Така шкода має два різновиди, одним з яких є *прямі збитки*, а іншим – *упущена вигода*. Прямі збитки полягають в тому, що майно потерпілого протиправно вилучається, знищується чи пошкоджується. У випадку упущеної вигоди останній не отримує тієї майнової вигоди, на яку він має право. Нематеріальні наслідки кримінального правопорушення виражаються у шкоді політичним, організаційним і соціальним інтересам учасників суспільних відносин (рис. 2.7). У першому випадку ідеться, приміром, про злочини проти основ національної безпеки України (ст. 109 – 114-1 КК). Шкоду організаційним інтересам спричиняють, зокрема, кримінальні правопорушення проти громадського порядку та моральності (ст. 293 – 304 КК). Соціальні інтереси порушуються в результаті вчинення кримінальних правопорушень проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина (ст. 157 – 184 КК). Залежно від виду безпосереднього об'єкта кримінального правопорушення наслідки поділяються на *основні* і *додаткові*. Так, відповідно до ч. 1 ст. 365 КК шкода, що спричиняється службовою особою державним чи громадським інтересам при перевищенні влади, є основним наслідком. Якщо ж перевищення влади супроводжується насильством або завданням потерпілому болю, то така шкода є додатковим наслідком (ч. 2 ст. 365 КК). У свою чергу додаткові наслідки поділяють на *обов'язкові* та *факультативні* [3]. Приміром, при вимаганні шкода відносинам у сфері охорони життя, здоров'я, честі, гідності та особистої недоторканності потерпілих є додатковим обов'язковим наслідком (ст. 189 КК). Водночас шкода здоров'ю, власності або навколишньому середовищу при хуліганстві є додатковим факультативним наслідком (ст. 296 КК).

В одних випадках законодавець включає в диспозиції норм Особливої частини КК ті чи інші суспільно небезпечні наслідки, а в інших – ні. Залежно від цього кримінальні правопорушення поділяються на два види: матеріальні (з матеріальним складом) і формальні (з формальним складом). *Матеріальні кримінальні правопорушення* вважаються закінченими з моменту настання передбачених законом наслідків. Наприклад, крадіжка є закінченим кримінальним правопорушенням тоді, коли винна особа має реальну можливість розпорядитися чужим майном як власним (ст. 185 КК). Вбивство вважається закінченим кримінальним правопорушенням з моменту настання біологічної смерті потерпілого (ст. 115 КК). *Формальні кримінальні правопорушення* є закінченими вже тоді, коли вчинене передбачене законом суспільно небезпечне діяння, незалежно від його наслідків. Йдеться, приміром, про носіння вогнепальної зброї без передбаченого законом дозволу (ст. 263 КК). Різновидом кримінальних правопорушень з формальним складом є так звані кримінальні правопорушення з *усіченим складом*. Вони вважаються закінченими вже на стадіях замаху на кримінальне правопорушення або навіть готування до нього. Зокрема, посягання на життя судді чи присяжного є закінченим кримінальним правопорушнням з моменту замаху (ст. 379 КК). Зауважимо, що матеріальні кримінальні правопорушення спричиняють шкоду особистого, тобто фізичного, а також майнового характеру (матеріальні наслідки). Кримінальні правопорушення з формальним та усіченим складом теж заподіюють шкоду відносинам, що охороняються КК, але вона є нематеріальною [3]. Приміром, громадянин, який пересувається містом, маючи при собі вибуховий пристрій, спричиняє нематеріальну шкоду громадській безпеці (ст. 263 КК).

Значення суспільно небезпечних наслідків як ознаки об’єктивної сторони кримінального правопорушення є великим (рис. 2.8) Враховуючи їх, законодавець розмежовує кримінальні та адміністративні правопорушення. Зокрема, вартість викраденого майна є показником, завдяки якому розрізняють кримінально карану крадіжку і схоже на неї адміністративно-протиправне дрібне викрадення чужого майна шляхом крадіжки (ст. 185 КК, ст. 51 Кодексу України про адміністративні правопорушення). Враховуючи характер наслідків, держава починає вважати певні діяння кримінально-протиправними та навпаки (так звані криміналізація і декриміналізація). Під час призначення по-

карання суд завжди бере до уваги наслідки кримінального правопорушення. Тяжкі наслідки, до того ж, є обставиною, що обтяжує покарання (п. 5 ч. 1 ст. 67 КК). У матеріальних кримінальних правопорушеннях встановлення зазначених в законі наслідків є обов'язковим для висновку про наявність складу закінченого кримінального правопорушення. Якщо ж в таких кримінальних правопорушеннях наслідки відсутні, а діяння вчинене з прямим умислом, то має місце замах на кримінальне правопорушення. Тож характер наслідків впливає на кваліфікацію кримінальних правопорушень з матеріальним складом. Додамо, що враховуючи наслідки можна розрізняти схожі кримінальні правопорушення [3].

2.3.3. Причиновий зв'язок між діянням і наслідками

Під *причиновим зв'язком* слід розуміти об'єктивну залежність між кримінально-протиправним діянням (причиною) і його суспільно небезпечними наслідками (шкодою). Необхідно звернути увагу на кілька важливих положень теорії кримінального права [3]. Перше. Причиновий зв'язок слід встановлювати лише при кваліфікації *матеріальних* кримінальних правопорушень. Якщо згаданого зв'язку немає, то об'єктивна сторона закінченого кримінального правопорушення з матеріальним складом відсутня. Друге. Не завжди те чи інше діяння є причиною певного наслідку. Ще давньоримські юристи казали, що «після цього – не обов'язково внаслідок цього» (post hoc non est propter hoc). Уявимо, що Н. заподіяв К. тілесне ушкодження. Наступного дня останній помер. Патологоанатом зазначив, що причиною смерті була гостра серцева недостатність. Тож у наведеному прикладі відсутній причиновий зв'язок між суспільно небезпечними діями Н. і смертю К. Водночас зазначений зв'язок є між діянням Н. і тілесним ушкодженням. Третє. Слід розрізняти *необхідний (закономірний)* та *випадковий причиновий зв'язок*. Лише перший з них має правове значення, бо винна особа за наявності необхідного зв'язку передбачає чи може передбачити наслідки своєї поведінки. Приміром, потерпілий, якому завдано легке поранення, втрачає кінцівку внаслідок того, що під час перев'язування йому була занесена медичним працівником через недбалість інфекція. Той, хто спричинив поранення, не може відповідати за зазначене тяжке тілесне ушкодження (ст. 121 КК). Цей наслідок має випадковий характер з точки зору ква-

ліфікації його дій. Четверте. Необхідний причиновий зв'язок поділяється на види. Першим з них є безпосередній (прямий) зв'язок. Наприклад, Н. пострілом з мисливської рушниці умисно або через необережність вбив потерпілого. До другого виду відносять опосередкований причиновий зв'язок (рис. 2.9). Приміром, для вчинення кримінального правопорушення зловмисник використовує неосудну особу або небезпечну тварину. Опосередкований зв'язок також виникає при співучасті між діями організатора (підбурювача, пособника) і вчиненим виконавцем кримінальним правопорушенням. Зауважимо, що на відміну від суспільно небезпечної дії, яка безпосередньо породжує аналогічний за характером наслідок, бездіяльність викликає його опосередковано. В останньому випадку винна особа не виконує обов'язку з відвернення шкоди суспільним відносинам, що охороняються КК [3].

2.3.4. Місце, час, обстановка, спосіб і засоби вчинення кримінального правопорушення

Місце вчинення кримінального правопорушення – це певна територія або інше місце, де воно скоюється і в багатьох випадках настають його суспільно небезпечні наслідки. Для позначення місця скоєння кримінального правопорушення законодавець використовує в КК, зокрема, такі поняття: «територія України», «повітряний простір», «район воєнних дій», «митний кордон України», «місце позбавлення волі» (ст. 268, 282, 433, 201, 393). У деяких випадках місце вчинення кримінального правопорушення є кваліфікуючою ознакою, яка тягне більш тяжке обвинувачення. Наприклад, проникнення у «житло, інше приміщення чи сховище» підвищує тяжкість кримінального правопорушення при вчиненні крадіжки, грабежу та розбою (чч. 3 ст. 185 – 187 КК). *Час вчинення кримінального правопорушення* – це час скоєння особою передбаченої КК дії або бездіяльності (ч. 3 ст. 4 КК). Фактор часу має істотне значення, приміром, при вбивстві матір'ю своєї новонародженої дитини (ст. 117 КК). Якщо це кримінальне правопорушення вчиняється не під час пологів або відразу після них, то дії матері кваліфікуються як більш тяжке кримінальне правопорушення (п. 2 ч. 2 ст. 115 КК). Додамо, що встановлення часу вчинення кримінального правопорушення має значення також для вирішення питання про чинність закону в часі (ст. 4, 5 КК). *Обстановка*

вчинення кримінального правопорушення – це конкретні умови, в яких воно скоюється. В одних випадках у КК йдеться про умови вчинення суспільно небезпечного діяння, в інших же – маються на увазі умови, в яких перебуває потерпілий [3]. Прикладом першого виду умов є злочинні дії військовослужбовця, що перебуває в полоні (ст. 431 КК). Другий різновид умов можна проілюструвати таким кримінальним правопорушенням як залишення у небезпеці (ст. 135 КК). Зауважимо, що обстановка вчинення кримінального правопорушення в деяких випадках підвищує ступінь його тяжкості і виступає кваліфікуючою ознакою. Ідеться, приміром, про ситуацію, коли військовослужбовець відкрито відмовляється виконати наказ у бойовій обстановці (ч. 4 ст. 402 КК). Інколи специфічна обстановка, навпаки, відіграє роль привілеюючої обставини, що передбачає менш тяжке обвинувачення. Уявимо, що винна особа умисно заподіяла потерпілому тяжке тілесне ушкодження при перевищенні меж необхідної оборони (ст. 124 КК). Під час вчинення цього кримінального правопорушення обстановка – посягання з боку потерпілого – викликає необхідність захисту шляхом завдання йому шкоди.

Спосіб вчинення кримінального правопорушення – це сукупність методів і прийомів, за допомогою яких він скоюється. Найчастіше застосовуються такі способи: загальнонебезпечний, жорстокий, особливо жорстокий, таємний, відкритий, фізичне або психічне насильство, обман, зловживання довірою. Деякі кримінальні правопорушення можна вчинити лише у певний спосіб, тому він вважається обов'язковою ознакою їхньої об'єктивної сторони і зазначається в законі. Наприклад, розпізнавальною ознакою крадіжки є таємне, а грабежу – відкрите викрадення чужого майна (ст. 185, 186 КК). Водночас чимало кримінальних правопорушень скоюються різними способами. Зокрема, вбивство може бути вчинено ножем, за допомогою вогнепальної зброї або отруйних речовин. У таких випадках законодавець не зазначає спосіб вчинення кримінального правопорушення в статті Особливої частини КК. Зауважимо, що відсутність в діях особи того чи іншого способу, який є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони конкретного кримінального правопорушення, виключає кримінальну відповідальність за це кримінальне правопорушення. Також спосіб вчинення кримінального правопорушення може відігравати роль кваліфікуючої ознаки. Наприклад, вбивство, вчинене небезпеч-

ним для життя багатьох осіб способом, є особливо тяжким злочином (п. 5 ч. 1 ст. 115 КК). *Засоби вчинення кримінального правопорушення* – це предмети матеріального світу, що застосовуються при його скоєнні. В одних випадках вони полегшують вчинення кримінального правопорушення, а в інших їх відсутність унеможливлює його скоєння. Засоби вчинення кримінального правопорушення поділяються на знаряддя та інші засоби. *Знаряддя* – це предмети, за допомогою яких здійснюється фізичний, як правило, руйнівний вплив на матеріальні об'єкти. Ідеться про зброю, інструменти, транспорт, пристрої, устаткування [3]. Уявимо, що намагаючись таємно проникнути до чужого житла, злодій застосовує відмички.

До *інших засобів* вчинення кримінального правопорушення відносять, зокрема, підроблені документи та формений одяг. Приміром, для безперешкодного проникнення на територію, що охороняється, особа, яка вчиняє кримінальне правопорушення, переодягається в форму поліцейського. Засіб вчинення кримінального правопорушення слід відрізняти від предмета кримінального правопорушення. Припустимо, за допомогою снодійного зловмисник приспав потерпілого і викрав його гроші. У цьому випадку чуже майно є предметом кримінального правопорушення, а снодійне – засобом його вчинення. В певних випадках законодавець визначає той чи інший засіб скоєння кримінального правопорушення як кваліфікуючу ознаку його складу. Так, застосування хуліганом вогнепальної або холодної зброї є ознакою особливо злісного хуліганства [3]. На останнє законодавець вказує в ч. 4 ст. 296 КК.

ПРАКТИКУМ

1. Запитання та завдання для самоконтролю

Що таке об'єкт кримінального правопорушення? У чому полягає значення об'єкта кримінального правопорушення? Які класифікації об'єкта кримінального правопорушення Вам відомі? Дайте визначення поняття «предмет кримінального правопорушення». Порівняйте об'єкт і предмет кримінального правопорушення. Що таке об'єктивна сторона кримінального правопорушення, у чому полягає її значення? Назвіть ознаки об'єктивної сторони кримінального правопорушення,

порівняйте їх значення. У чому полягає подвійне розуміння поняття «діяння» у кримінальному праві? Що таке діяння як ознака об'єктивної сторони кримінального правопорушення? Які форми суспільно небезпечного діяння Вам відомі? У чому полягають зовнішня та внутрішня сторони такого діяння? Визначте та класифікуйте поняття «суспільно небезпечна дія». Назвіть умови кримінальної відповідальності за бездіяльність. Розкрийте зміст поняття «суспільно небезпечні наслідки» та поясність їх значення. Для якого виду кримінального правопорушення є обов'язковим встановлення наслідків при кваліфікації? У чому полягає значення причинового зв'язку між діянням і наслідками? Які види причинового зв'язку Вам відомі? Визначте та схарактеризуйте поняття: місце, час, обстановка, спосіб, засоби вчинення кримінального правопорушення.

2. Чи згодні Ви з твердженнями?

- Діянням як факультативною ознакою об'єктивної сторони кримінального правопорушення є активна, свідома, суспільно небезпечна, кримінально-протиправна поведінка.
- За обсягом суспільних відносин, що охороняються КК, виокремлюють загальний, родовий та одиничний об'єкти кримінального правопорушення.
- Предмет кримінального правопорушення є обов'язковою ознакою його складу.
- Видами безпосереднього об'єкта кримінального правопорушення є основний, додатковий та факультативний.
- Особа не може бути притягнута до кримінальної відповідальності за закінчене кримінальне правопорушення, якщо у вчиненому нею діянні не встановлені всі ознаки об'єктивної сторони конкретного кримінального правопорушення.
- Факультативними ознаками об'єктивної сторони кримінального правопорушення є: суспільно небезпечні наслідки, місце, час, обстановка, мета і засоби вчинення кримінального правопорушення.
- Об'єктом кримінального правопорушення є речі матеріального світу, з певними властивостями яких КК пов'язує наявність у поведінці особи ознак складу конкретного кримінального правопорушення.

- Необхідний причиновий зв’язок між суспільно небезпечним діянням і його наслідками поділяється на безпосередній і опосередкований.
- Виокремлюють матеріальні та нематеріальні суспільно небезпечні наслідки.
- Суспільно небезпечне діяння включає в себе зовнішню (фізичну) та внутрішню (психічну) сторони.
- Обстановка вчинення кримінального правопорушення – це певна територія або інше місце, де він скоюється і в багатьох випадках настають його суспільно небезпечні наслідки.
- Спосіб вчинення кримінального правопорушення – це предмети матеріального світу, що застосовуються при його скоєнні.
- Поняття «суспільні відносини» і «об’єкт кримінального правопорушення» збігаються за змістом.
- Засоби вчинення кримінального правопорушення – це сукупність прийомів і методів, за допомогою яких він скоюється.

3. Проаналізуйте ситуації

- 17-річний Леоненко катався на велосипеді. Раптом у нього розпочався епілептичний напад. При падінні він завдав учню третього класу тілесне ушкодження середньої тяжкості.

Чи можна зробити висновок про наявність в поведінці Леоненка об’єктивної сторони кримінального правопорушення?

- Погрожуючи ножем, Арканов відібрав у Силенка гроші, смартфон і втік.

Яке скоєно кримінальне правопорушення? Назвіть його об’єкт, предмет, спосіб і засіб вчинення. Чи необхідно при кваліфікації дій Арканова брати до уваги їхні суспільно небезпечні наслідки?

- Черговий підстанції електромережі Кириленко, одержавши повідомлення про обрив проводів біля житлового будинку, не вимикнув через зайнятість струм у лінії і доручив електромонтерам швидко усунути пошкодження. Але ще до їхнього прибуття на місце події занадто допитливий школяр необачливо торкнувся оголеного проводу і зазнав смертельної електротравми.

Чи є ознаки об’єктивної сторони кримінального правопорушення в поведінці Кириленка?

- Раніше судимий Сидорчук зірвав з жінки золотий ланцюжок і намагався втекти. Випадковий перехожий разом з потерпілою затримали його на місці вчинення кримінального правопорушення і викликали поліцію.

Чи повністю виконана об'єктивна сторона вчиненого Сидорчуком кримінального правопорушення?

4. Оберіть один правильний варіант відповіді

1. *Загальний об'єкт кримінального правопорушення – це*:

а) суспільні відносини, які охороняються статтею Особливої частини КК;

б) уся сукупність суспільних відносин, що охороняються КК;

в) коло тотожних чи однорідних суспільних відносин, які охороняються певною сукупністю статей КК.

2. *Видами безпосереднього об'єкта кримінального правопорушення є*:

а) основний і обов'язковий;

б) основний і додатковий;

в) основний і факультативний.

3. *Предмет кримінального правопорушення – це*:

а) суспільні відносини, що охороняються КК, на які кримінальне правопорушення посягає, завдаючи їм шкоди або створюючи загрозу її спричинення;

б) конкретні суспільні відносини, які охороняються певною статтею Особливої частини КК;

в) речі матеріального світу, з певними властивостями яких КК пов'язує наявність у поведінці особи ознак складу конкретного кримінального правопорушення.

4. *Об'єктивна сторона кримінального правопорушення – це*:

а) внутрішня сторона кримінального правопорушення;

б) зовнішня сторона кримінального правопорушення;

в) єдність внутрішньої і зовнішньої сторін кримінального правопорушення.

5. *Суспільно небезпечне діяння це*:

а) активний акт поведінки людини;

б) пасивний акт поведінки людини;

в) акт поведінки людини, який може бути як активним, так і пасивним.

6. *За характером впливу на об'єкт кримінального правопорушення виокремлюють такі види дій*:

а) фізичні та інформаційні;

б) прості і складні;

в) свідомі і рефлекторні.

7. *Суспільно небезпечні наслідки за характером поділяють на такі види*:

а) безпосередні та опосередковані;

б) матеріальні та нематеріальні;

в) основні та додаткові.

8. *Причиновий зв'язок між діянням і його суспільно небезпечними наслідками слід встановлювати з метою кваліфікації при вчиненні*:

а) будь-яких кримінальних правопорушень;

б) кримінальних правопорушень з формальним складом;

в) кримінальних правопорушень з матеріальним складом.

9. *Родовим об'єктом кримінальних правопорушень проти власності є*:

а) чуже майно, право на майно, вчинення дій майнового характеру;

б) чуже майно;

в) суспільні відносини власності.

10. *При вчиненні такого кримінального правопорушення як розбій*:

а) основним безпосереднім об'єктом є громадський порядок, а додатковим обов'язковим об'єктом – відносини власності;

б) основним безпосереднім об'єктом є відносини власності, а додатковим обов'язковим об'єктом – життя чи здоров'я особи;

в) основним безпосереднім об'єктом є життя чи здоров'я особи, а додатковим обов'язковим об'єктом – відносини власності.

11. *При вчиненні такого кримінального правопорушення як хуліганство*:

а) основним безпосереднім об'єктом є громадський порядок, а додатковим обов'язковим об'єктом є, зокрема, здоров'я особи, відносини власності, довкілля;

б) основним безпосереднім об'єктом є громадська безпека, а додатковим факультативним об'єктом є, зокрема, здоров'я особи, відносини власності, довкілля;

в) основним безпосереднім об’єктом є громадський порядок, а додатковим факультативним об’єктом є, зокрема, здоров’я особи, відносини власності, довкілля.

5. Обговоріть проблему

На засіданні гуртка «Правознавець» обговорюється доповідь Олексія на тему «Криміналізація та декриміналізація як напрями кримінальної політики держави». Доповідач стверджує, що, визнаючи певні діяння кримінальними правопорушеннями та навпаки, законодавець цілеспрямовано позитивно впливає на розвиток суспільних відносин. Данило, який є опонентом, сформулював тезу, що саме об’єктивна і неминуча динаміка суспільних відносин змушує державу час від часу переглядати кримінально-правову оцінку тих або інших діянь.

Уявіть, що Ви виступаєте наступним на засіданні цього гуртка. Яка Ваша думка щодо предмета дискусії?

6. Додатки

Таблиця 2.1 – Співвідношення об’єкта і предмета кримінального правопорушення

Об’єкт кримінального правопорушення	**Предмет кримінального правопорушення**
1. Є обов’язковим елементом складу кримінального правопорушення. 2. Має нематеріальний характер (суспільні відносини). 3. Шкода об’єкту завдається у всіх випадках вчинення кримінального правопорушення. 4. Шкода, яка завдається об’єкту, має абстрактний характер.	1. Є факультативною ознакою складу кримінального правопорушення. 2. Має матеріальний характер (речі). 3. Шкода предмету завдається не в усіх випадках вчинення кримінального правопорушення. 4. Шкода, яка завдається предмету, має фізичний характер (він пошкоджується або знищується).

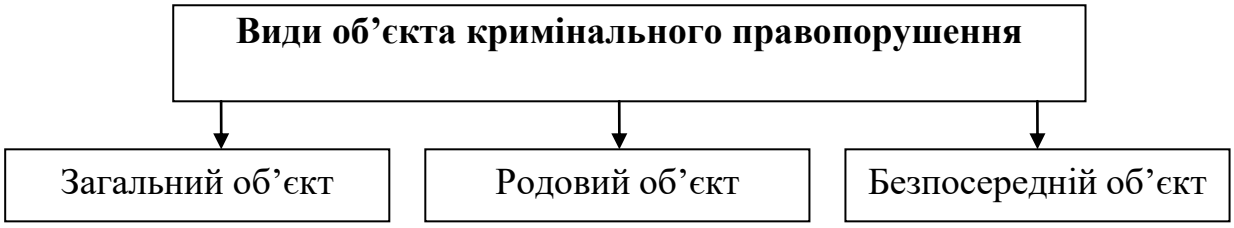

Рисунок 2.1 – Види об’єкта кримінального правопорушення (класифікація «за вертикаллю»)

Рисунок 2.2 – Види безпосереднього об’єкта кримінального правопорушення (класифікація «за горизонталлю»)

Рисунок 2.3 – Ознаки об’єктивної сторони кримінального правопорушення

Рисунок 2.4 – Значення об'єктивної сторони кримінального правопорушення

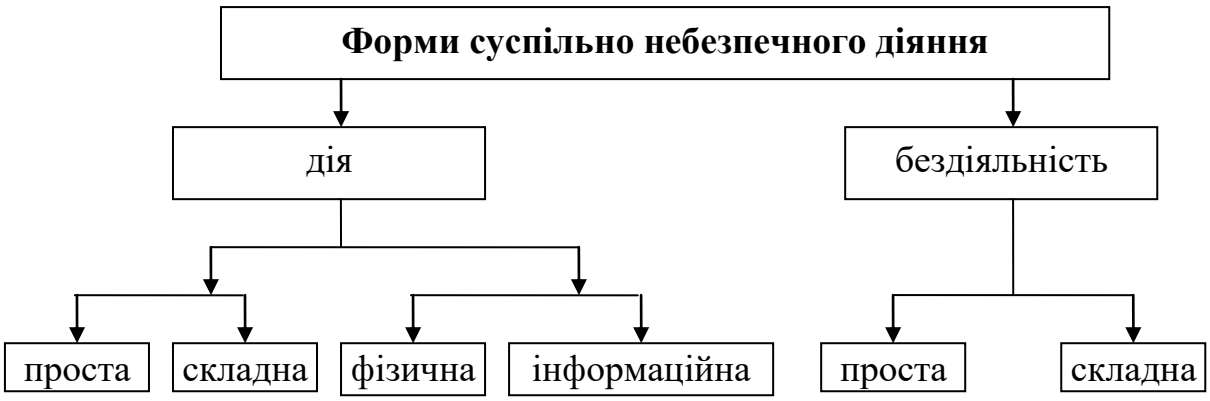

Рисунок 2.5 – Форми суспільно небезпечного діяння

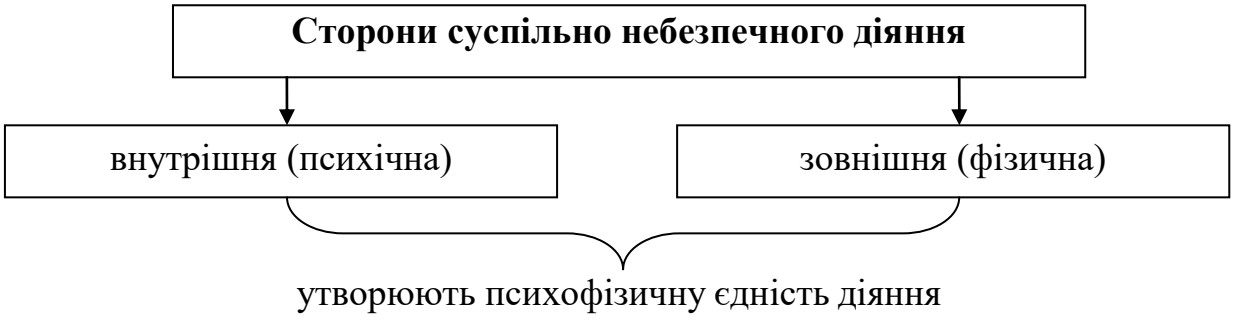

Рисунок 2.6 – Сторони суспільно небезпечного діяння

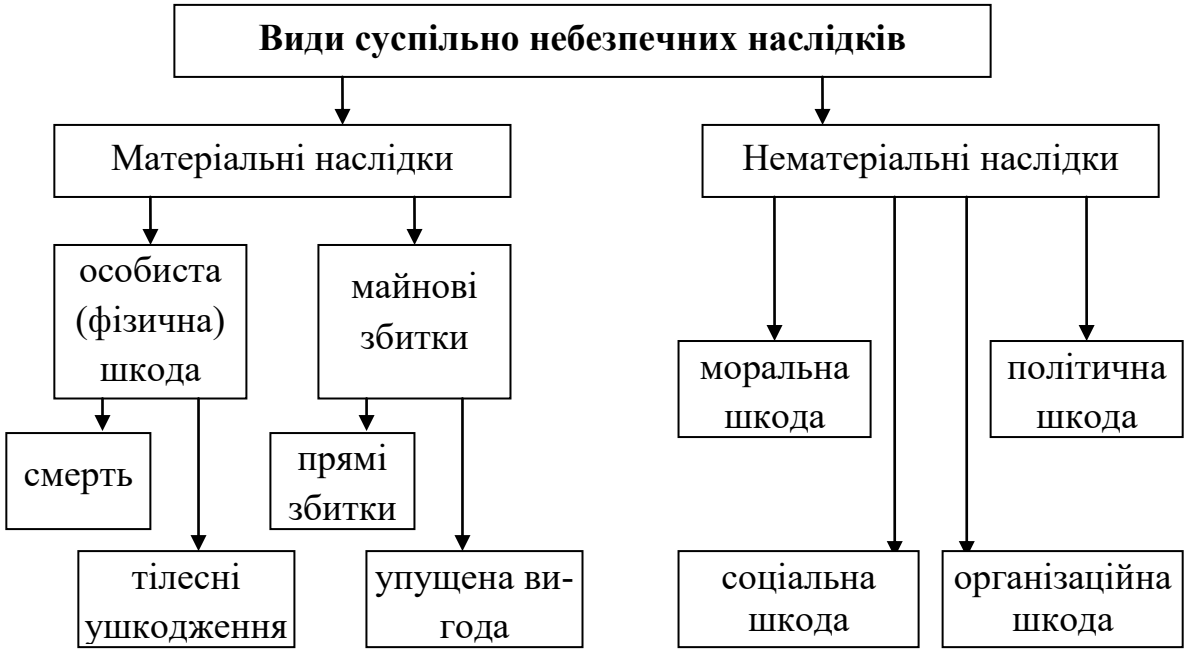

Рисунок 2.7 – Види суспільно небезпечних наслідків

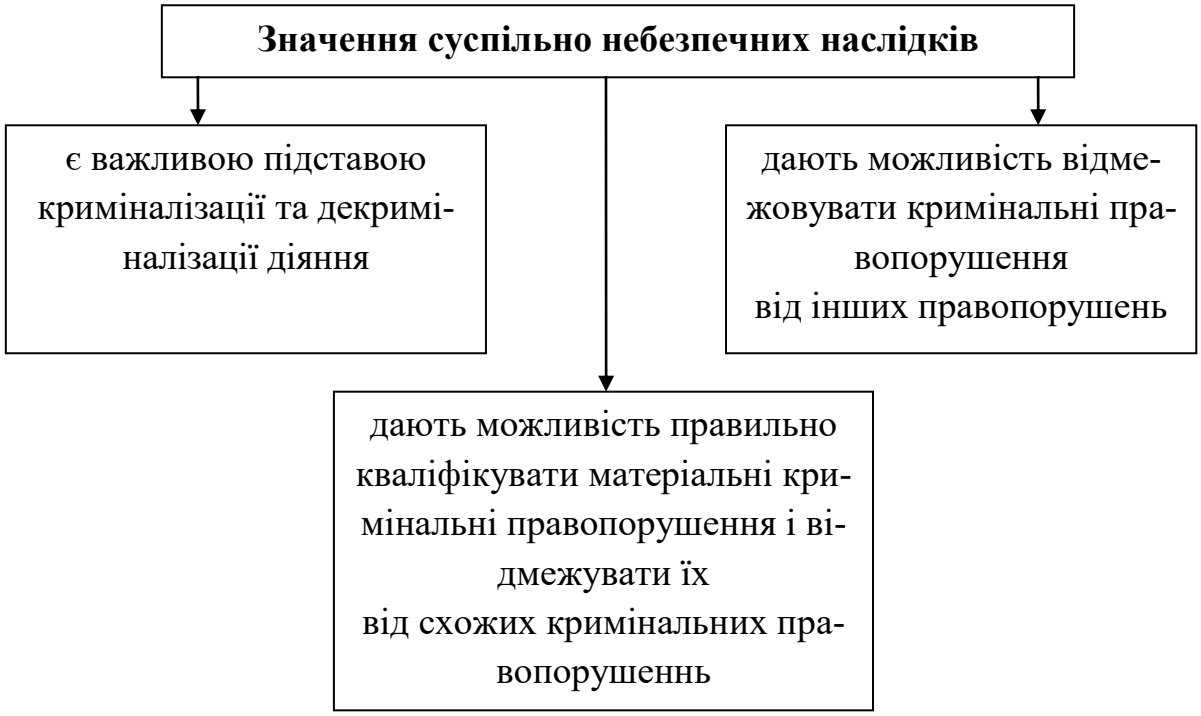

Рисунок 2.8 – Значення суспільно небезпечних наслідків

Рисунок 2.9 – Види причинового зв'язку

7. Використані джерела інформації

1. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / За ред. В. Я. Тація, В. І. Тютюгіна, В. І. Борисова – 6-те вид., перероб. і допов. – Х. : Право, 2020. – 584 с.

2. Кузьменко О. В. Об'єктивні ознаки складу злочину // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. – 2013. – № 12. – С. 31 – 37.

3. Панов М.І. Об’єктивна сторона кримінального правопорушення. – В кн.: Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / За ред. В. Я. Тація, В. І. Тютюгіна, В. І. Борисова. – 6-те вид., перероб. і допов. – Харків: Право, 2020. – С. 133 – 162.

4. Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх: постанова Пленуму Верховного Суду України від 16. 04. 2004 р. № 5.

5. Тацій В. Я. Об’єкт кримінального правопорушення. – В кн.: Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / За ред. В. Я. Тація, В. І. Тютюгіна, В. І. Борисова. – 6-те вид., перероб. і допов. – Харків: Право, 2020. – С. 119 – 132.

3. СУБ'ЄКТИВНІ ОЗНАКИ СКЛАДУ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ

Крім об'єкта та об'єктивної сторони елементами складу кримінального правопорушення також є суб'єкт і суб'єктивна сторона. Значення цих елементів є дуже великим. Вивчення пов'язаних з ними основних правових положень є метою даного розділу.

3.1. Поняття та види суб'єкта кримінального правопорушення

Законодавець зазначає, що *суб'єктом кримінального правопорушення* є фізична осудна особа, яка вчинила кримінальне правопорушення у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність (ч. 1 ст. 18 КК). Звідси випливає, що суб'єкт кримінального правопорушення має три ознаки: особа фізична, осудна та деліктоздатна. Як зазначає В. Я. Тацій, відсутність хоча б однієї з цих ознак виключає наявність суб'єкта кримінального правопорушення, склад кримінального правопорушення і відповідно кримінальну відповідальність [7]. Стисло прокоментуємо згадані ознаки. Перше. Не може бути суб'єктом кримінального правопорушення юридична особа. Якщо, приміром, внаслідок порушення правил організації виробництва загинув робітник, то кримінальній відповідальності підлягає не підприємство, а винна в цьому службова особа. Друге. Кримінальне правопорушення є актом свідомої поведінки людини. У ч. 1 ст. 19 КК зазначається, що осудною визнається особа, яка під час вчинення кримінального правопорушення могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними. Третє. У ч. 1 ст. 22 КК говориться, що кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення кримінального правопорушення виповнилося 16 років. У частині 2 цієї ж статті встановлюється знижений вік відповідальності за окремі кримінальні правопорушення – 14 років. У деяких випадках кримінальна відповідальність можлива лише за умови, що кримінальне правопорушення вчинене повнолітньою особою (ст. 304, 335 КК та ін.).

Виокремлюють два види суб'єкта кримінального правопорушення: загальний та спеціальний (табл. 3.1). Згадані вище ознаки – фізична, осудна та деліктоздатна особа – характеризують *загального суб'єкта кримінального правопорушення*. *Спеціальним суб'єктом*

кримінального правопорушення є фізична осудна особа, що вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, кримінальне правопорушення, суб'єктом якого може бути лише певна особа (ч. 2 ст. 18 КК). Тож спеціальний суб'єкт – це особа, яка, крім ознак загального суб'єкта, має додаткову ознаку, передбачену у відповідній статті Особливої частини КК для суб'єкта того чи іншого кримінального правопорушення. Ця додаткова ознака може бути пов'язана, зокрема, із службовим становищем і професією особи, певною її діяльністю, родинними відносинами. Наприклад, за ненадання без поважних причин допомоги хворому, що спричинило тяжкі наслідки, відповідає виключно медичний працівник (ст. 139 КК). Суб'єктом такого злочину як шпигунство може бути лише іноземець або особа без громадянства (ст. 114 КК).

3.2. Поняття неосудності та її критерії

Законодавець зазначає, що *неосудною* визнається особа, яка під час вчинення передбаченого КК суспільно небезпечного діяння не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства чи іншого хворобливого стану психіки (ч. 2 ст. 19 КК). Наведене положення називають формулою неосудності. Законодавець пов'язує поняття «неосудність» з двома критеріями – медичним та юридичним. *Медичний критерій неосудності* охоплює всі можливі психічні захворювання, що істотно впливають на свідомість і волю людини. Для висновку про наявність медичного критерію неосудності досить констатувати, що на час вчинення суспільно небезпечного діяння особа страждала хоча б на одне із зазначених захворювань. Стисло схарактеризуємо їх. *Хронічна психічна хвороба* – досить поширений вид захворювання психіки. До цих захворювань належать, зокрема, шизофренія, епілепсія, параноя, прогресивний параліч, маніакально-депресивний психоз. Усі ці хвороби є прогресуючими, важковиліковними чи взагалі невиліковними. Проте слід брати до уваги, що при цих захворюваннях можливі так звані «світлі проміжки». *Тимчасовий розлад психічної діяльності* – це гостре нетривале психічне захворювання, що проходить у вигляді нападів. Воно раптово виникає і за сприятливих обставин минає. Його причиною часто буває тяжка душевна травма. До таких захворювань

належать і різного роду патологічні афекти на кшталт алкогольного психозу, білої гарячки. *Недоумство (олігофренія)* – найтяжче психічне захворювання. Воно є природженим стійким порушенням психічної діяльності, коли вражаються розумові здібності людини. За зменшенням ступеня тяжкості захворювання виокремлюють такі різновиди недоумства: ідіотія, імбецильність, дебільність. *Інший хворобливий стан психіки* охоплює психічні розлади, які не відносяться до зазначених вище захворювань. Йдеться, зокрема, про важкі форми психостенії, а також явища абстиненції при наркоманії. Це не психічні захворювання в класичному розумінні, але такі стани, які за характером розладу психіки можуть бути прирівнені до них.

Як зазначає В. Я. Тацій, встановлення медичного критерію ще не дає підстави для висновку про неосудність особи. Це лише передумова для встановлення юридичного критерію, який остаточно визначає стан неосудності [7]. *Юридичний критерій неосудності* виявляється у нездатності особи під час вчинення передбаченого КК суспільно небезпечного діяння усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок того чи іншого психічного захворювання. Тож юридичний критерій неосудності характеризується *інтелектуальною та вольовою ознаками*. Перша з них пов'язана з тим, що особа *не могла усвідомлювати* свої дії (бездіяльність), а друга – з тим, що вона *не могла керувати* ними (табл. 3.2). Під «своїми діями (бездіяльністю)» у кримінальному праві розуміють не будь-яку поведінку психічно хворого, а тільки те його суспільно небезпечне діяння, що передбачене певною статтею Особливої частини КК.

У судовій практиці був випадок, коли душевнохвора мати під час купання новонародженої дитини вводила їй в тіло швейні голки, вважаючи, що лікує немовля від недуги. Це призвело до смерті дитини. Жінка не була здатна усвідомлювати фактичну сторону своєї поведінки. Вона не розуміла того, що позбавляє дитину життя, а тому не могла також оцінювати свої дії як суспільно небезпечні [7]. Оскільки вольова сфера людини тісно пов'язана зі сферою свідомості, то у всіх випадках, коли особа не усвідомлює свого діяння, вона не може й керувати ним. Однак бувають ситуації, коли особа усвідомлює фактичну сторону свого діяння, розуміє його суспільну небезпечність, проте не може в цей момент керувати власною поведінкою. Такий стан буває, зокрема, у піроманів, клептоманів, а також наркоманів під час

наркотичного голодування. Зазначені особливості співвідношення інтелектуальної та вольової ознак юридичного критерію неосудності зумовили те, що у ч. 2 ст. 19 КК вони розділені між собою сполучником «або». У такий спосіб законодавець не тільки підкреслив їхню відносну самостійність, а й закріпив однакове значення при визначенні неосудності особи. Тож особа, яка під час вчинення передбаченого КК суспільно небезпечного діяння усвідомлювала свої дії (бездіяльність), але не керувала ними внаслідок хворобливого стану психіки, теж визнається неосудною. Тож визнана неосудною особа не підлягає кримінальній відповідальності незалежно від тяжкості вчиненого діяння. До неї можуть бути застосовані судом примусові заходи медичного характеру. Останні не є покаранням і відповідно не породжують судимості. Вони спрямовані на лікування хворого і запобігання можливості повторення ним у майбутньому суспільно небезпечних діянь (ст. 92 – 95 КК).

Тож неосудність характеризує психічний стан особи під час скоєння нею суспільно небезпечного діяння. Проте бувають випадки, коли під час вчинення кримінального правопорушення особа є осудною, а після цього, до постановлення вироку, захворює на психічну хворобу, що позбавляє її можливості усвідомлювати свої діяння або керувати ними. Призначення такій особі покарання не могло б забезпечити досягнення його мети (ч. 2, 3 ст. 50 КК). Тому за рішенням суду до неї теж можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру, але після одужання вона *може підлягати покаранню* на загальних засадах (ч. 4 ст. 95 КК).

3.3. Обмежена осудність

Законодавець зазначає, що підлягає кримінальній відповідальності особа, визнана судом *обмежено осудною,* тобто така, яка під час вчинення кримінального правопорушення, через наявний у неї психічний розлад, не була здатна повною мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та (або) керувати ними (ч.1 ст. 20 КК). Звідси випливає, що, на відміну від неосудності, здатність усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними у даному випадку не виключається. Через це зазначений психічний стан не виключає й осудності як ознаки суб’єкта кримінального правопорушення (табл. 2.3, 2.4). Визнання особи обмежено осудною враховується судом при призначенні пока-

рання і може бути підставою для застосування до неї примусових заходів медичного характеру (рис. 3.3, 3.4). На останнє законодавець вказує в ч. 2 ст. 20 КК.

3.4. Відповідальність за кримінальні правопорушення, вчинені у стані сп'яніння

Кримінологічні дослідження показують, що під впливом пияцтва вчиняється майже половина кримінальних правопорушень. Такі ж кримінальні правопорушення як вбивство, заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, хуліганство, грабіж і розбій у 80 % випадків скоюються у стані сп'яніння. Зловживання спиртними напоями, вживання наркотичних чи інших одурманюючих речовин знижує самоконтроль людини, розвиває її моральну нестійкість, стимулює корисливі й агресивні мотиви поведінки. Важливо й те, що людина добровільно доводить себе до такого стану. У ст. 21 КК зазначено, що особа, яка вчинила кримінальне правопорушення у стані сп'яніння внаслідок вживання алкоголю, наркотичних засобів або інших одурманюючих речовин, підлягає кримінальній відповідальності. Встановлено, що навіть у стані глибокого сп'яніння людина не втрачає повною мірою здатності усвідомлювати характер своїх дій та керувати ними. Як зазначає В. Я. Таційй, при вчиненні кримінальних правопорушень у стані фізіологічного, тобто звичайного, сп'яніння відсутній не тільки медичний, а й юридичний критерії неосудності [7]. Враховуючи підвищену небезпечність осіб, що вчиняють кримінальні правопорушення у стані сп'яніння, законодавець визнає його обставиною, яка обтяжує покарання (п. 13 ч. 1 ст. 67 КК). Проте залежно від характеру вчиненого кримінального правопорушення суд має право не визнавати згаданий стан обтяжуючою обставиною (ч. 2 ст. 67 КК). Йдеться, приміром, про ситуацію, коли неповнолітній під впливом дорослих вперше довів себе до стану сп'яніння і вчинив акт хуліганства.

У судовій практиці, хоча й рідко, зустрічаються випадки, коли на ґрунті хронічного алкоголізму виникають досить серйозні психічні захворювання. Маються на увазі, зокрема, біла гарячка та алкогольний галлюциноз. Під впливом таких захворювань особа може вчинити суспільно небезпечне діяння, не усвідомлюючи своїх дій (бездіяльності) або не керуючи ними. У цих випадках вона на підставі ч. 2 ст. 19 КК визнається неосудною і не підлягає кримінальній відповідальнос-

ті. Подібне захворювання може виникнути не лише у алкоголіків. Бували випадки, коли під впливом фізичного чи психічного виснаження, нервових перевантажень, навіть при незначному вживанні алкоголю чи наркотиків, наставали такі розлади психіки, коли особа не усвідомлювала своїх дій (бездіяльності) або не могла керувати ними. Для позначення такого стану психіки вживається термін «патологічне сп'яніння» [7]. Особи, які в зазначеному стані вчинили передбачене КК суспільно небезпечне діяння, на підставі судово-психіатричної експертизи теж визнаються неосудними. Патологічне сп'яніння вважається тимчасовим розладом психічної діяльності, який, нагадаємо, свідчить про наявність медичного критерію неосудності. Стан, про який ідеться, не слід плутати з типовим для судової практики і життя звичайним фізіологічним сп'янінням.

3.5. Поняття, ознаки та значення суб'єктивної сторони кримінального правопорушення

Як зазначає В. А. Ломако, *суб'єктивна сторона кримінального правопорушення* – це його внутрішня сторона, тобто психічна діяльність особи, що відбиває ставлення її свідомості й волі до суспільно небезпечного діяння, яке вона вчиняє, та його наслідків [4]. Суб'єктивній стороні притаманні такі ознаки: вина, мотив і мета кримінального правопорушення (рис. 3.1). Деякі науковці вважають, що для суб'єктивної сторони кримінального правопорушення також характерна така ознака як емоційний стан винної особи [5]. *Вина* – основна та обов'язкова ознака суб'єктивної сторони будь-якого кримінального правопорушення. Відсутність вини виключає суб'єктивну сторону, склад кримінального правопорушення і відповідно кримінальну відповідальність. Решта ознак є факультативними, вони не мають необхідного характеру для всіх кримінальних правопорушень. Обов'язковими ці ознаки стають лише тоді, коли законодавець передбачає їх у диспозиціях норм Особливої частини КК. *Мотив кримінального правопорушення* – це внутрішнє спонукання особи до його вчинення. Він дає можливість з'ясувати, чому особа скоює конкретне кримінально каране діяння. Мотиви кримінального правопорушення поділяються на низькі та такі, що не мають зазначеного характеру. До першої групи мотивів відносять, зокрема, помсту, хуліганські спонукання, користь. Другий вид мотивів – це, приміром, жалість, співчут-

тя, прагнення шляхом вчинення кримінального правопорушення комусь допомогти. *Мета кримінального правопорушення* – це уявлення особи про бажаний для неї результат її кримінально-протиправного діяння. Наприклад, в одному випадку вона намагається заволодіти чужим майном, у другому – приховати інше кримінальне правопорушення, у третьому – збути наркотичні засоби, у четвертому – повалити конституційний лад. Як зазначала Л. М. Кривоченко, про *мотиви* і *мету* можна говорити лише у разі вчинення *умисних* кримінальних правопорушень. При цьому *мета* може мати місце тільки у кримінальних правопорушеннях, скоєних з *прямим умислом* [2]. Мотив і мета є самостійними ознаками суб'єктивної сторони кримінального правопорушення. Водночас вони взаємопов'язані і лише разом можуть дати повне уявлення про спрямованість кримінально-протиправної поведінки особи. Наприклад, таким кримінальним правопорушенням як крадіжка, грабіж, розбій, вимагання, шахрайство властиві корисливі мотив і мета.

Слід звернути особливу увагу на три моменти. Перше. Якщо законодавець визначає певні мотив або мету як обов'язкову ознаку складу кримінального правопорушення, то їх відсутність в діянні особи виключає це кримінальне правопорушення. Так, якщо при грубому порушенні громадського порядку відсутній мотив явної неповаги до суспільства, то немає і складу хуліганства (ст. 296 КК). Інший приклад. Не можна кваліфікувати як розбій дії зловмисників, що вчинили напад на потерпілого, якщо вони не мали на меті заволодіння чужим майном (ст. 187 КК). Друге. В певних випадках зазначені в законі мотив і мета можуть бути кваліфікуючими ознаками, тобто здатні впливати на ступінь тяжкості кримінального правопорушення та обвинувачення. Приміром, більш суспільно небезпечним (кваліфікованим) є вбивство, скоєне з хуліганських мотивів або з метою приховати іншие кримінальне правопорушення (ч. 2 ст. 115 КК). Водночас менш тяжким (так званим привілейованим) вважається вбивство при перевищенні меж необхідної оборони, бо його мотивом є захист від суспільно небезпечного посягання (ст. 118 КК). Третє. Якщо у статтях Особливої частини КК певні мотив і мета не зазначені у виді кваліфікуючих або привілеюючих ознак, то вони на кваліфікацію не впливають. У таких випадках суд може врахувати їх відповідно як обставини, що обтяжують чи пом'якшують покарання [2]. Зокрема,

вчинення кримінального правопорушення на ґрунті расової, національної чи релігійної ворожнечі обтяжує покарання (п. 3 ч. 1 ст. 67 КК). Водночас мотиви, що не мають низького характеру, можуть враховуватися судом як такі, що пом'якшують покарання (ч. 2 ст. 66 КК). Особливості деяких складів кримінальних правопорушень вимагають обов'язкового з'ясування *емоційного стану* особи під час вчинення кримінального правопорушення. Так, сильне душевне хвилювання вбивці, що раптово виникло внаслідок тяжкої образи з боку потерпілого, зменшує суспільну небезпечність кримінального правопорушення, передбаченого ст. 116 КК.

Встановлення всіх ознак суб'єктивної сторони кримінального правопорушення має дуже важливе значення (рис. 3.2). По-перше, суб'єктивна сторона виступає обов'язковим елементом будь-якого складу кримінального правопорушення. Її наявність чи відсутність дає можливість відмежувати кримінально-протиправне діяння від такого, яке не має зазначеного характеру. Наприклад, відсутній склад кримінального правопорушення, передбачений ст. 286 КК, при невинному заподіянні водієм автомобіля тяжких наслідків під час дорожньо-транспортної пригоди. По-друге, суб'єктивна сторона дозволяє розрізняти тотожні за об'єктивними ознаками кримінальні правопорушення. Аналізуючи суб'єктивну сторону, можна, зокрема, розмежувати умисне вбивство і вбивство через необережність (ст. 115, 119 КК). По-третє, від змісту суб'єктивної сторони істотно залежать визначення ступеня тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, небезпечності винного, виду і розміру покарання [4]. Наприклад, вчинення кримінального правопорушення через матеріальну або службову залежність виконавця від підбурювача є пом'якшуючою обставиною. На останнє законодавець вказує в п. 6 ч. 1 ст. 66 КК.

ПРАКТИКУМ

1. Запитання та завдання для самоконтролю

Дайте визначення поняття «суб'єкт кримінального правопорушення». Які види суб'єкта кримінального правопорушення Ви знаєте? Назвіть та поясніть ознаки загального суб'єкта кримінального правопорушення. У чому полягає особливість спеціального суб'єкта

кримінального правопорушення? Яка особа є осудною? Що таке стан неосудності? Які критерії неосудності Вам відомі? Схарактеризуйте зміст критеріїв неосудності. З якими правовими наслідками пов'язано визнання особи неосудною? Що таке обмежена осудність? Які правові наслідки тягне визнання особи обмежено осудною? Який зв'язок між станом сп'яніння та злочинністю? Яка різниця між станом фізіологічного та патологічного сп'яніння з точки зору кримінального права? Дайте визначення та назвіть ознаки суб'єктивної сторони кримінального правопорушення. Поясніть різницю між обов'язковою та факультативними ознаками суб'єктивної сторони кримінального правопорушення. Що таке мотив кримінального правопорушення? Які види мотивів кримінального правопорушення Вам відомі? Визначте поняття «мета кримінального правопорушення». У чому полягає значення суб'єктивної сторони кримінального правопорушення?

2. Чи згодні Ви з твердженнями?

- Загальним віком кримінальної відповідальності є 16 років.
- Деякі кримінальні правопорушення можуть бути вчинені лише повнолітніми особами.
- Зниженим віком кримінальної відповідальності є 14 років.
- У випадках, прямо зазначених у законі, кримінальній відповідальності підлягають юридичні особи.
- Стан неосудності визначається на підставі медичного та соціального критеріїв.
- Медичний критерій неосудності характеризується хронічним психічним захворюванням.
- Юридичний критерій неосудності виявляється в нездатності особи під час вчинення передбаченого КК суспільно небезпечного діяння усвідомлювати свої дії (бездіяльність).
- Суб'єктивна сторона кримінального правопорушення – це його зовнішня сторона, тобто діяльність особи, що відбиває ставлення її свідомості до наслідків суспільно небезпечного діяння, яке вона вчиняє.
- Обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони кримінального правопорушення є його мотив.
- Мета кримінального правопорушення – це внутрішнє спонукання особи до його вчинення.

3. Проаналізуйте ситуації

- Володимир позичив у сусіда 26 тис. гривень і не повертав борг, ігноруючи нагадування. Кредитор попросив двох знайомих допомогти йому «розібратися» з боржником. Приєднатися до них забажав 15-річний син кредитора. Пізно ввечері вони зустріли Володимира і, погрожуючи фізичним насильством, нагадали про борг. Посилаючись на матеріальні труднощі, останній відмовився повертати гроші. Тоді чоловіки сильно побили його, в чому активну участь взяв згаданий юнак. Потерпілий отримав тяжке тілесне ушкодження. Було розпочато кримінальне провадження за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого ч. 3 ст. 355 КК. Але постало питання про можливість притягнення до кримінальної відповідальності сина кредитора, бо суб'єктом зазначеного кримінального правопорушення є особа, якій виповнилося 16 років.

Кваліфікуйте дії цього хлопця.

- 14-річний Василь катався на велосипеді у дворі свого дома. Задивившись у бік, він зіткнувся з літнім чоловіком, який впав і отримав тілесне ушкодження середньої тяжкості.

Чи є Василь суб'єктом кримінального правопорушення?

- Вчиняючи опір поліцейським, Новаченко заподіяв одному з них тілесне ушкодження середньої тяжкості. У ході досудового розслідування з'ясувалося, що три роки тому Новаченко був визнаний неосудним після вчинення передбаченого КК суспільно небезпечного діяння. За рішенням суду до нього тоді застосовувалися примусові заходи медичного характеру.

Чи містять ці відомості достатню підставу для визнання Новаченка неосудним вдруге – в зв'язку з вчиненням зазначених дій щодо поліцейських?

- Микитенка було затримано під час крадіжки норкової шуби. До постановлення вироку він захворів на психічну хворобу, що позбавила його можливості усвідомлювати свої дії. Керуючись ч. 3 ст. 19 КК суд звільнив Микитенка від покарання і призначив йому примусове лікування.

Чи є підстава для оскарження рішення суду?

- Знаходячись у стані сильного алкогольного сп'яніння, Дроздов спробував ударити ножем товариша по чарці, з яким посварився. Замахуючись, він втратив рівновагу й впав. Дроздову було

пред'явлено повідомлення про підозру в замаху на вбивство. Брат Дроздова заспокоїв його, зауваживши, що стан, у якому він знаходився, є підставою звільнення від кримінальної відповідальності. На думку брата, про такий стан свідчить те, що Дроздов нічого не пам'ятає про свої небезпечні дії.

Чи згодні Ви з думкою брата?

- Четвертого квітня у Ігоря був день народження. Першим у своєму класі він святкував 16-річчя. Привітати приятеля прийшли кілька однокласників. Один із них подарував імениннику фінський ніж. Після святкового обіду хлопці пішли до парку потренуватися кидати цей ніж у дерево. Коли на місці Ігор дістав ніж з кишені, підійшов патруль поліції.

Чи є суб'єктами кримінального правопорушення Ігор і той однокласник, який подарував йому ніж?

- Козлов, який був у стані сильного наркотичного голодування, проник вночі до аптеки і спробував викрасти наркотичні речовини. Спрацювала сигналізація і його затримала поліція.

Чи є підстава для визнання Козлова неосудним?

4. Оберіть один правильний варіант відповіді

1. *Загальним суб'єктом кримінального правопорушення є*:

а) фізична осудна особа, яка вчинила кримінальне правопорушення у віці, з якого відповідно до КК може наставати кримінальна відповідальність;

б) фізична осудна особа, яка вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, кримінальне правопорушення, суб'єктом якого може бути лише певна особа;

в) фізична осудна особа, якій до вчинення кримінального правопорушення виповнилося шістнадцять років.

2. *Спеціальним суб'єктом кримінального правопорушення є*:

а) фізична осудна особа, яка вчинила кримінальне правопорушення у віці від 14 до 16 років;

б) фізична осудна особа, яка постійно, тимчасово чи за спеціальним повноваженням здійснює функції представника влади чи місцевого самоврядування;

в) фізична осудна особа, яка вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, кримінальне правопорушення, суб'єктом якого може бути лише певна особа.

3. *Осудною визнається особа, яка*:

а) під час вчинення передбаченого КК суспільно небезпечного діяння могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та (або) керувати ними;

б) під час вчинення кримінального правопорушення могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними;

в) під час вчинення кримінального правопорушення могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними.

4. *Особа, яка під час вчинення передбаченого КК суспільно небезпечного діяння перебувала в стані неосудності*:

а) не підлягає кримінальній відповідальності;

б) за загальним правилом не підлягає кримінальній відповідальності;

в) підлягає кримінальній відповідальності після застосування до неї примусових заходів медичного характеру і одужання.

5. *Неосудною визнається особа, яка під час вчинення передбаченого КК суспільно небезпечного діяння*:

а) не могла усвідомлювати винний характер своїх дій (бездіяльності) і керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки;

б) не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства чи іншого хворобливого стану психіки;

в) не була здатна повною мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та (або) керувати ними через наявний у неї психічний розлад.

6. *Особа, визнана судом обмежено осудною*:

а) підлягає кримінальній відповідальності;

б) не підлягає кримінальній відповідальності;

в) за загальним правилом не підлягає кримінальній відповідальності.

7. *Вчинення кримінального правопорушення особою, що перебуває у стані алкогольного сп'яніння або у стані, викликаному вживанням наркотичних чи інших одурманюючих засобів, є*:

а) негативною умовою кримінальної відповідальності;

б) факультативною підставою кримінальної відповідальності;
в) обставиною, яка обтяжує покарання.

5. Обговоріть проблему

Відповідно до ч. 2 ст. 67 КК суд має право залежно від характеру вчиненого кримінального правопорушення не визнати обставиною, що обтяжує покарання, стан сп'яніння. В п. 13 ч. 1 цієї ж статті зазначається, що ідеться про стан, викликаний вживанням не лише алкоголю, а й наркотичних або інших одурманюючих речовин. Ухвалюючи таке рішення, суд повинен мотивувати його у вироку.

Чим, на Вашу думку, можна пояснити в даному випадку позицію законодавця? Чи не потребують вдосконалення наведені положення закону?

6. Додатки

Таблиця 3.1 – Ознаки загального та спеціального суб'єкта кримінального правопорушення

Загальний суб'єкт кримінального правопорушення	**Спеціальний суб'єкт кримінального правопорушення**
1. Фізична особа. 2. Осудна особа. 3. Деліктоздатна особа (досягла віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність).	1. Фізична особа. 2. Осудна особа. 3. Деліктоздатна особа. 4. Суб'єктом кримінального правопорушення може бути лише певна особа (зокрема, медичний працівник або військовослужбовець).

Таблиця 3.2 – Ознаки критеріїв неосудності

Медичний критерій	**Юридичний критерій**
1. Хронічне психічне захворювання. 2. Тимчасовий розлад психічної діяльності. 3. Недоумство. 4. Інший хворобливий стан психіки.	1. Нездатність особи під час вчинення передбаченого КК суспільно небезпечного діяння усвідомлювати свої дії чи бездіяльність (інтелектуальна ознака). 2. Нездатність особи під час вчинення передбаченого КК суспільно небезпечного діяння керувати своїми діями чи бездіяльністю (вольова ознака).

Таблиця 3.3 – Ознаки критеріїв обмеженої осудності

Медичний критерій	Юридичний критерій
Психічний розлад під час вчинення кримінального правопорушення	1. Нездатність особи під час вчинення кримінального правопорушення повною мірою усвідомлювати свої дії чи бездіяльність (інтелектуальна ознака). 2. Нездатність особи під час вчинення кримінального правопорушення повною мірою керувати своїми діями чи бездіяльністю (вольова ознака).

Таблиця 3.4 – Співвідношення неосудності та обмеженої осудності

Неосудність	Обмежена осудність
1. Під час вчинення передбаченого КК суспільно небезпечного діяння особа не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки (формула неосудності). 2. Остаточне рішення про визнання особи неосудною приймає суд, виходячи з висновку судово-психіатричної експертизи та матеріалів кримінального провадження. 3. Особа не підлягає кримінальній відповідальності (правовий наслідок № 1).	1. Під час вчинення кримінального правопорушення особа не була здатна повною мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та (або) керувати ними через наявний у неї психічний розлад (формула обмеженої осудності). 2. Обмежено осудною особу визнає суд, виходячи з висновку судово-психіатричної експертизи та матеріалів кримінального провадження. 3. Особа підлягає кримінальній відповідальності (правовий наслідок № 1). 4. Стан обмеженої осудності враховується судом при призначенні покарання і може бути підставою для засто-

4. До особи за рішенням суду можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру (правовий наслідок № 2).	сування до особи примусових заходів медичного характеру. (правовий наслідок № 2).

Рисунок 3.1 – Ознаки суб'єктивної сторони кримінального правопорушення

Рисунок 3.2 – Значення суб'єктивної сторони кримінального правопорушення

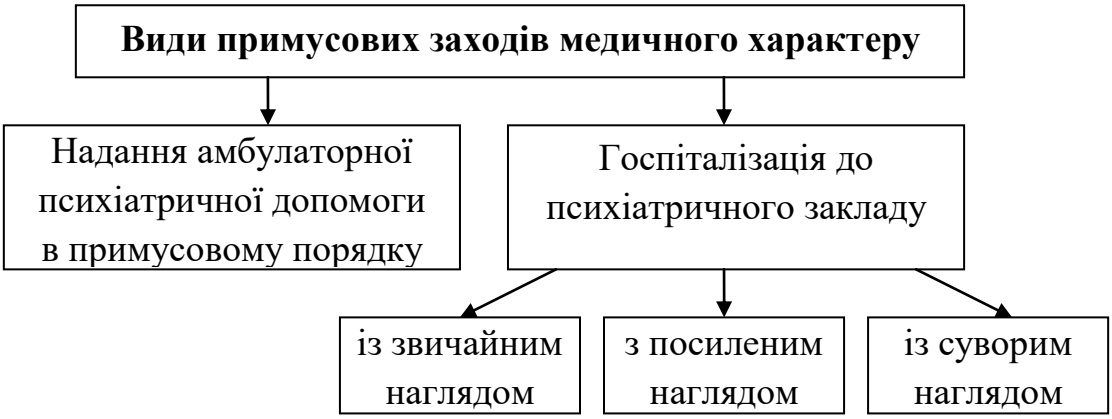

Рисунок 3.3 – Види примусових заходів медичного характеру

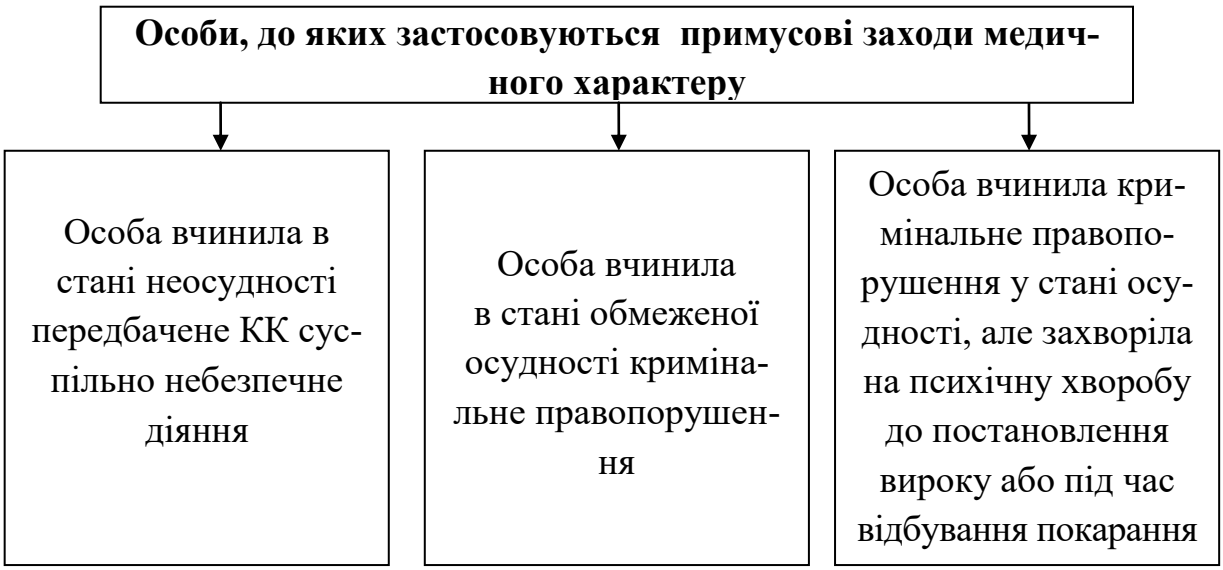

Рисунок 3.4 – Особи, до яких можуть застосовуватися судом примусові заходи медичного характеру

7. Використані джерела інформації

1. Бурдін В. М. Кримінальна відповідальність за злочини, вчинені в стані сп'яніння. – К.: Атіка, 2005. – 160 с.

2. Кривоченко Л. М. Мотив і мета злочину. – В кн.: Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / За ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Київ – Харків: Юрінком Інтер – Право, 2002. – С. 162 – 165.

3. Кузьменко О. В. Суб’єктивні ознаки складу злочину // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. – 2013. – № 7/8. – С. 44 – 48.

4. Ломако В. А. Поняття та значення суб’єктивної сторони кримінального правопорушення. Поняття та значення вини. Умисел та його види.– В кн.: Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / За ред. В. Я. Тація, В. І, Тютюгіна, В. І. Борисова. – 6-те вид., перероб. і допов. – Харків: Право, 2020. – С. 177 – 188.

5. Матишевський П. С. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник. – К.: А.С.К., 2001. – 352 с.

6. Про практику застосування судами примусових заходів медичного характеру та примусового лікування: постанова Пленуму Верховного Суду України від 3. 06. 2005 р. № 7.

7. Тацій В. Я. Суб’єкт кримінального правопорушення. – В кн.: Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / За ред. В. Я. Тація, В. І. Тютюгіна, В. І, Борисова. – 6-те вид., перероб і допов – Харків: Право, 2020. – С. 163 –176.

4. ЗНИЖЕНИЙ ВІК КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Проблема визначення науково обґрунтованого мінімального віку людини, з якого можлива кримінальна відповідальність, розв'язується в сучасному світі по-різному. В Швейцарії до неї притягають з 7 років, у Великій Британії – з 10, у Нідерландах – з 12, у Франції – з 13, у Німеччині, Японії, Болгарії, Латвії – з 14, у Швеції – з 15 років. У Польщі кримінальна відповідальність настає за загальним правилом з 17 років, проте є перелік кримінальних правопорушень, за які неповнолітні відповідають на два роки раніше. У Білорусі загальним віком кримінальної відповідальності є 16 років, але за окремі кримінальні правопорушення теж встановлено знижений вік – 14 років [1]. Вивчення того як розв'язує згадану проблему український законодавець є метою цього розділу.

4.1. Мінімальний вік кримінальної відповідальності в Україні

У чинному КК вперше в історії вітчизняного законодавства виокремлено спеціальний розділ, присвячений особливостям кримінальної відповідальності неповнолітніх. Із ч. 1 ст. 22 КК випливає, що за загальним правилом відповідальності підлягають особи, яким до вчинення кримінального правопорушення виповнилося 16 років. Водночас у другій частині згаданої статті законодавець наводить вичерпний перелік майже в усіх випадках *умисних* кримінальних правопорушень, за скоєння яких вік кримінальної відповідальності знижено до 14 років. Цей вік називають мінімальним або початковим віком кримінальної відповідальності. Аналіз кримінальних правопорушень, зазначених законодавцем у ч. 2 ст. 22 КК показує, що йдеться переважно про посягання насильницького та майнового характеру. Як зазначає В. Я. Тацій, підставами для зниження віку відповідальності в даному випадку є здатність дитини з 14 років усвідомлювати суспільно небезпечний характер певних діянь, поширеність цих кримінальних правопорушень у підлітковому середовищі, досить високий ступінь їхньої тяжкості [8]. Наведемо приклад. Уявимо, що 14-річний Петро разом з кількома 16-річними юнаками взяв участь у кримінально-протиправному за характером примушуванні однокласника до повернення позичених ним грошей (ст. 355 КК). Під час вчинення згаданого кримінального правопорушення зловмисники застосували насильство, небе-

зпечне для життя та здоров'я потерпілого. Суб'єктом цього кримінального правопорушення є особа, якій виповнилося 16 років. Оскільки Петро ще не досяг згаданого віку, він не відповідатиме за неправомірне примушування боржника до виконання цивільно-правового зобов'язання, на відміну від своїх юних спільників. Проте Петро притягатиметься до кримінальної відповідальності за умисне заподіяння боржнику, приміром, тілесного ушкодження середньої тяжкості, якщо такий факт мав місце. Це кримінальне правопорушення зазначено в ч. 2 ст. 22 КК і кримінальна відповідальність за його вчинення настає саме з 14 років (ст. 122 КК).

Далі дамо стислу характеристику кримінальних правопорушень, суб'єктом яких в Україні є фізична осудна особа, яка досягла до їхнього вчинення 14 років. Зупинимося на двох типових для підлітків цього віку групах кримінальних правопорушень, спрямованих проти: а) життя та здоров'я особи; б) власності.

4.2. Кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я особи

Умисне вбивство (ст. 115 КК). Законодавець визначає це кримінальне правопорушення як *умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині*. Залежно від ступеня тяжкості умисне вбивство поділяють на три види: просте, кваліфіковане і привілейоване [6]. У першому випадку кримінальне правопорушення вчиняється без обтяжуючих (кваліфікуючих) чи пом'якшуючих (привілеюючих) обставин (ч. 1 ст. 115 КК). Кваліфіковане вбивство передбачає наявність обтяжуючих обставин (ч. 2 ст. 115 КК). Так зване привілейоване вбивство пов'язано з пом'якшуючими обставинами (наприклад, ст. 116 і 117 КК). *Об'єктом* такого *кримінального правопорушення* як вбивство є життя іншої людини. *Об'єктивна сторона кримінального правопорушення* характеризується: діянням (дією або бездіяльністю) у виді посягання на життя іншої людини; таким наслідком як біологічна смерть потерпілого; причиновим зв'язком між діянням та наслідком. Кримінальне правопорушення, про яке ідеться, вважається *закінченим* з моменту смерті потерпілого. *Суб'єктивна сторона кримінального правопорушення* характеризується виною у формі прямого чи непрямого умислу. Певний мотив цього кримінального правопорушення, приміром, корисливий або хуліганський, дає можливість констатувати склад кваліфікованого вбивства. Умисне вбивство виклю-

чається у випадку правомірного заподіяння смерті, зокрема, у стані необхідної оборони, якщо не були перевищені її межі. Дії особи, помилково спрямовані на «вбивство» вже померлого, є замахом на це кримінальне правопорушення. Наприклад, винний робить постріл у труп, вважаючи, що людина спить [6].

Умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання (ст. 116 КК). Нагадаємо, що у даному випадку йдеться про привілейоване вбивство, тобто кримінальне правопорушення з пом'якшуючою обставиною. *Об'єктом кримінального правопорушення* є життя іншої людини. *Об'єктивна сторона кримінального правопорушення* характеризується: дією, спрямованою на позбавлення життя іншої людини; наслідком у вигляді її смерті; причиновим зв'язком між дією та наслідком; особливою обстановкою вчинення кримінального правопорушення. В останньому випадку мається на увазі те, що з боку потерпілого по відношенню до вбивці мало місце жорстоке або таке, що принижує честь і гідність особи, поводження. Це, в свою чергу, раптово спричинило у винного стан сильного душевного хвилювання. Ідеться про так званий фізіологічний афект, який характеризується короткочасною інтенсивною емоцією, що значно послабляє здатність людини усвідомлювати свої діяння та керувати ними. Зазначений психічний стан винного не слід плутати з неосудністю, яка виключає кримінальну відповідальність (ч. 2 ст. 19 КК). Якщо кримінальне правопорушення, про яке йдеться, було вчинено вже після того, як стан афекту минув, дії винного кваліфікуватимуться як умисне вбивство за ч. 1 ст. 115 КК. Відповідальність за ст. 116 КК настає також у випадку, коли зазначена протиправна поведінка потерпілого була спрямована не на винного, а на близьких йому осіб. Кримінальне правопорушення вважається *закінченим* з моменту настання біологічної смерті кривдника. *Суб'єктивна сторона кримінального правопорушення* характеризується виною у формі прямого чи непрямого умислу [6].

Умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини (ст. 117 КК). Як і в попередньому випадку ідеться про привілейоване вбивство. *Об'єктом кримінального правопорушення* є життя іншої людини. *Об'єктивна сторона кримінального правопорушення* характеризується: діянням (дією або бездіяльністю), спрямованим на позбавлення матір'ю життя новонародженої дитини; наслідком у виді її смерті; причиновим

зв'язком між діянням та наслідком; часом вчинення кримінального правопорушення. В останньому випадку мається на увазі те, що мати вбиває дитину під час пологів чи одразу після них. Тож законодавець обмежує кримінально-протиправне діяння матері нетривалим проміжком часу, доки її психофізичний стан послаблює здатність керувати своїми діями. Цей стан не є неосудністю, тому винна особа не звільняється від кримінальної відповідальності. Якщо ж мати вбила свою дитину пізніше, вже не перебуваючи в зазначеному стані, то її відповідальність настає на загальних підставах (ч. 2 ст. 115 КК). Кримінальне правопорушення вважається *закінченим* з моменту смерті дитини. *Суб'єктивна сторона* кримінального правопорушення характеризується виною у формі прямого чи непрямого умислу [6].

Умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 121 КК). Теорія кримінального права та судова практика виходять з того, що *тілесним ушкодженням* є умисне або необережне протиправне заподіяння шкоди здоров'ю іншої людини, що виражається в порушенні анатомічної цілості чи фізичної функції органів і тканин тіла людини [6]. Під *тяжким тілесним ушкодженням* законодавець розуміє таке ушкодження, що є небезпечним для життя в момент заподіяння, чи таке, що спричинило втрату будь-якого органу або його функцій, каліцтво статевих органів, психічну хворобу або інший розлад здоров'я, поєднаний зі стійкою втратою працездатності не менш як на одну третину, або переривання вагітності чи непоправне знівечення обличчя (ст. 121 КК). *Об'єктом кримінального правопорушення* є здоров'я іншої людини. Умисне заподіяння тілесного ушкодження самому собі тягне кримінальну відповідальність лише у випадках, коли це є засобом вчинення іншого кримінального правопорушення. Наприклад, кримінальним правопорушенням є ухилення від військової служби шляхом самокалічення (ст. 409 КК). *Об'єктивна сторона кримінального правопорушення* характеризується: дією або бездіяльністю у вигляді посягання на здоров'я іншої людини; таким наслідком як тяжке тілесне ушкодження; причиновим зв'язком між діянням та наслідком. Заподіяння тяжкого тілесного ушкодження за наявності умислу, спрямованого на позбавлення життя, кваліфікується як замах на вбивство. Кримінальне правопорушення вважається *закінченим* з моменту настання тяжкого тілесного ушкодження. *Суб'єктивна сторона кримінального правопорушення* характеризується виною у формі

прямого чи непрямого умислу. Частина 2 ст. 121 КК передбачає смерть потерпілого як можливий наслідок умисного заподіяння тяжкого тілесного ушкодження. При цьому психічне ставлення особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, до смерті потерпілого має форму необережності. Відповідальність за ст. 121 КК настає не лише тоді, коли винний заподіяв тяжке тілесне ушкодження цілеспрямовано, а й у випадку, якщо він прагнув до спричинення невизначеної шкоди здоров'ю, але настав саме такий наслідок [6].

Умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст. 122 КК). Законодавець зазначає, що *тілесним ушкодженням середньої тяжкості* є таке ушкодження, яке не є небезпечним для життя і не потягло за собою наслідків, властивих тяжкому тілесному ушкодженню, але спричинило тривалий розлад здоров'я або значну стійку втрату працездатності менш як на одну третину (ч. 1 ст. 122 КК). Тривалий розлад здоров'я полягає в порушенні функцій будь-якого органу, зокрема, нирок, зору, слуху. Повна втрата органу або його функцій – це вже ознака тяжкого тілесного ушкодження. Разом з тим повна, але тимчасова втрата органом своїх функцій свідчить про наявність тілесного ушкодження середньої тяжкості. Під тривалим розуміють розлад здоров'я строком понад три тижні. *Об'єктом кримінального правопорушення* є здоров'я іншої людини. *Об'єктивна сторона кримінального правопорушення* характеризується: діянням (дією або бездіяльністю), спрямованим на заподіяння тілесного ушкодження середньої тяжкості; наслідком у виді настання зазначеного ушкодження; причиновим зв'язком між діянням та наслідком. Кримінальне правопорушення вважається *закінченим* з моменту заподіяння згаданого ушкодження. *Суб'єктивна сторона кримінального правопорушення* характеризується: виною у формі прямого чи непрямого умислу; за наявності зазначених у законі спеціальних мотиву і мети кваліфікація здійснюється за ч. 2 ст. 122 КК (рис. 3.1). Відповідальність за ст. 122 КК настає й тоді, коли винна особа прагнула до спричинення невизначеної шкоди здоров'ю, але настало тілесне ушкодження середньої тяжкості [6].

4.3. Кримінальні правопорушення проти власності

Крадіжка (ст. 185 КК). *Об'єктом кримінального правопорушення* є відносини власності (право власності). На відміну від криміналь-

них правопорушень проти життя та здоров'я, кримінальні правопорушення проти власності мають таку додаткову ознаку свого складу як предмет. У випадку з крадіжкою *предметом* кримінального правопорушення є чуже майно. *Об'єктивна сторона кримінального правопорушення* характеризується: діянням у виді таємного викрадення чужого майна; наслідком у виді зменшення майна потерпілого; причиновим зв'язком між діянням і наслідком; таємним спосібом викрадення. Саме такий спосіб посягання на майно потерпілого відрізняє крадіжку від грабежу, для якого типовим є відкритий, зухвалий спосіб викрадення. Якщо під час викрадення чужого майна винний не усвідомлює, що потерпілий або інші особи спостерігають за його діями, розуміючи їхній протиправний характер, все одно має місце крадіжка. Коли винна особа, вилучаючи чуже майно в присутності сторонніх осіб впевнена, що вони не будуть її викривати, діяння також кваліфікують як крадіжку. Приміром, продавець супермаркету, збираючись додому, «прихоплює» певний товар таємно від власника магазину, але у присутності інших продавців, які періодично роблять те ж саме. Таємним викраденням є й такі дії винного, коли майно вилучається в присутності людей, які через малолітство, стан здоров'я або сильне сп'яніння не усвідомлюють їхнього протиправного характеру, і злодій цю обставину усвідомлює. Кримінальне правопорушення, про яке ідеться, вважається *закінченим* з моменту появи у винної особи реальної можливості розпоряджатися чужим майном як власним. Якщо ж винного, затримали тоді, коли він вже вилучив чуже майно, але ще не мав зазначеної можливості, вчинене кваліфікують як замах на крадіжку. *Суб'єктивна сторона кримінального правопорушення* характеризується виною у формі прямого умислу, корисливими мотивом і метою [2].

Грабіж (ст. 186 КК). *Об'єктом кримінального правопорушення* є відносини власності (право власності). *Предметом кримінального правопорушення* є чуже майно. *Об'єктивна сторона кримінального правопорушення* характеризується: діянням у вигляді відкритого викрадення чужого майна; наслідком у виді майнової шкоди потерпілому; причиновим зв'язком між діянням і наслідком; відкритим способом викрадення. Грабіж має місце й тоді, коли викрадення розпочалося як таємне (крадіжка), але в процесі вчинення кримінального правопорушення переросло в очевидне для власника майна або сто-

ронніх осіб, що зловмисник усвідомлює. Кримінальне правопорушення вважається *закінченим,* як і крадіжка, з моменту появи у винної особи можливості розпоряджатися чужим майном як власним. Виокремлюють два види грабежу: ненасильницький та насильницький. Прикладом першого є так званий «ривок», коли зловмисник вихоплює у потерпілого гаманець. Другий вид грабежу має місце, якщо винна особа застосовує насильство, яке *не є небезпечним* для життя чи здоров'я потерпілого, або погрожує застосуванням такого насильства. Насильницький грабіж має *додатковий обов'язковий об'єкт* – фізичну або психічну недоторканність особи. *Суб'єктивна сторона кримінального правопорушення* характеризується виною у формі прямого умислу, корисливими мотивом і метою [2].

Розбій (ст. 187 КК). *Основним безпосереднім об'єктом* кримінального правопорушення є відносини власності (право власності). *Додатковим обов'язковим об'єктом кримінального правопорушення* є життя чи здоров'я потерпілого. Саме тому розбій є одним із найнебезпечніших кримінальних правопорушень проти власності. *Предметом кримінального правопорушення* є чуже майно. *Об'єктивна сторона кримінального правопорушення* полягає у нападі з метою заволодіння чужим майном, поєднаному з насильством, *небезпечним* для життя чи здоров'я потерпілого, або з погрозою застосування такого насильства. Зазначений характер насильства відрізняє розбій від насильницького грабежу. Напад може бути відкритим, очевидним для потерпілого, та таємним. В останньому випадку, наприклад, перебуваючи позаду потерпілого, винний ударом по голові позбавляє його можливості чинити опір. Якщо винний під час розбійного нападу погрожує зброєю, якої насправді у нього немає, і потерпілий вірить йому, сприймаючи цю погрозу як реальну, має місце розбій. Кримінальне правопорушення вважається *закінченим* з моменту вчинення діяння, тобто нападу, незалежно від того, вдалося винному заволодіти чужим майном чи ні (на відміну від крадіжки та грабежу). Саме тому розбій відносять до кримінальних правопорушень з *формальним (усіченим)* складом. *Суб'єктивна сторона кримінального правопорушення* характеризується виною у формі прямого умислу, корисливими мотивом і метою [2].

Вимагання (ст. 189 КК). *Основним безпосереднім об'єктом кримінального правопорушення* є відносини власності (право власнос-

ті). *Додатковим обов'язковим об'єктом* є життя, здоров'я, честь, гідність, фізична або психічна недоторканність особи. *Предметом* кримінального правопорушення є чуже майно, право на майно, дії майнового характеру. *Об'єктивна сторона кримінального правопорушення* характеризується діянням у вигляді вимоги передачі чужого майна чи права на майно або вчинення дій майнового характеру, поєднаної з погрозою насильства над потерпілим чи його близькими родичами, обмеження прав, свобод або законних інтересів цих осіб, пошкодження чи знищення їхнього майна або майна, що перебуває в їхньому віданні чи під охороною, розголошення відомостей, які потерпілий чи його близькі родичі бажають зберегти в таємниці. Типова для вимагання погроза відрізняється від погрози, яка може мати місце під час насильницького грабежу або розбою тим, що її реалізація *спрямована в майбутнє.* Винний надає потерпілому певний час на виконання його незаконної вимоги і лише потім, у разі її невиконання, обіцяє здійснити свою погрозу. Кримінальне правопорушення вважається *закінченим* з моменту вчинення діяння, тобто пред'явлення вимоги, пов'язаної із зазначеною погрозою, незалежно від наслідків. Навіть якщо потерпілий не виконав вимогу винного, вимагання все одно кваліфікується як закінчене кримінальне правопорушення. *Суб'єктивна сторона кримінального правопорушення* характеризується виною у формі прямого умислу, корисливими мотивом і метою [2].

Умисне знищення або пошкодження майна (ст. 194 КК). Зауважимо, що підлітки віком від 14 до 16 років відповідають лише за другою частиною згаданої статті. *Основним* безпосереднім *об'єктом* кримінального правопорушення є відносини власності: а) з належності матеріальних благ (за умови знищення чужого майна); б) з використання матеріальних благ (у випадку пошкодження чужого майна). *Додатковий обов'язковий об'єкт* кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 194 КК, – життя і здоров'я людини. *Предметом* кримінального правопорушення є чуже майно. *Об'єктивна сторона кримінального правопорушення* відповідно до другої частини зазначеної статті характеризується знищенням або пошкодженням чужого майна шляхом підпалу, вибуху чи іншим загальнонебезпечним способом, або якщо це заподіяло майнову шкоду в особливо великих розмірах, або коли це спричинило загибель

людей чи інші тяжкі наслідки. Кримінальне правопорушення вважається *закінченим* з моменту настання хоча б одного із зазначених наслідків. У випадку знищення майно набуває такого стану, коли воно не може бути використано за призначенням і втрачені ним властивості не відновлюються. Пошкодження майна означає, що істотно обмежується можливість його використання за призначенням, але воно може бути відновлено [5]. *Суб'єктивна сторона кримінального правопорушення* характеризується насамперед виною у формі прямого чи непрямого умислу. Мотив і мета можуть бути різними (рис. 4.2).

ПРАКТИКУМ

1. Запитання та завдання для самоконтролю

Дайте визначення поняття «умисне вбивство». Назвіть види цього кримінального правопорушення, схарактеризуйте їхні основні особливості. Що є об'єктом такого кримінального правопорушення як вбивство? В чому полягає об'єктивна сторона умисного вбивства? Опишіть суб'єктивну сторону умисного вбивства. Чи є тотожними поняття «заподіяння смерті» та «вбивство»? Визначте поняття «крадіжка», «грабіж», «розбій» і «вимагання». Назвіть спільний об'єкт кримінальних правопорушень проти власності, за вчинення яких кримінальна відповідальність настає з 14 років. Порівняйте предмет цих кримінальних правопорушень. У чому полягає об'єктивна сторона кримінальних правопорушень проти власності, за скоєння яких неповнолітні відповідають з 14 років? Схарактеризуйте суб'єктивну сторону кримінальних правопорушень проти власності, за вчинення яких кримінальна відповідальність настає з 14 років. Коли ці кримінальні правопорушення вважаються закінченими? Чому законодавець встановив кримінальну відповідальність за їх вчинення вже з 14 років?

2. Чи згодні Ви з твердженнями?

- Умисним убивством є умисне заподіяння смерті іншій людині.
- Кваліфіковане вбивство вчиняється без обтяжуючих та пом'якшуючих обставин.

- Тілесним ушкодженням є заподіяння шкоди здоров'ю іншої людини, що виражається в порушенні анатомічної цілості чи фізичної функції органів і тканин тіла людини.
- Крадіжкою є викрадення чужого майна.
- Розбій – це напад з метою заволодіння чужим майном, поєднаний з насильством, що не є небезпечним для життя чи здоров'я особи, яка зазнала нападу, або з погрозою застосування такого насильства.
- Грабежем є викрадення чужого майна.
- Вимаганням є заволодіння чужим майном або придбання права на майно шляхом обману чи зловживання довірою.

3. Проаналізуйте ситуації

Ознайомтеся з фабулами п'яти кримінальних проваджень, що наводяться нижче. Дайте з приводу кожної з них відповіді на запитання: яке вчинено кримінальне правопорушення?; що є його об'єктом та предметом?; у чому полягає об'єктивна сторона цього кримінального правопорушення?; чи є воно закінченим?; хто є суб'єктом цього кримінального правопорушення?; як можна схарактеризувати його суб'єктивну сторону?

- Учні десятого класу Микола і Федір дізналися, що їхня однокласниця Людмила нещодавно була зґвалтована. Хлопці повідомили їй, що мають намір поширити цю інформацію в школі. Побачивши, що Людмила злякалася, вони запропонували дівчині заплатити їм тисячу гривень за мовчання.
- Схильні до пияцтва двоє чоловіків та жінка умовили знайомого купити пляшку горілки. Коли вони разом її випили, останній зібрався додому. На прохання взяти ще одну пляшку він відреагував негативно. Тоді чоловіки схопили знайомого за руки, а жінка витягла з його кишені п'ятдесят гривень. Потім вони виштовхали потерпілого на вулицю.
- Двоє зловмисників на безлюдній вулиці підстерегли жінку. Вони спробували відібрати в неї сумочку, однак зустріли опір. «Дай ніж, я її провчу», – загрозливо сказав один із них спільникові. Після цього потерпіла віддала чоловікам сумочку. Не знайшовши в неї нічого цінного, вони кинули сумочку на тротуар і втекли.

- До громадянки Шуть підійшов Трофімов, зірвав з неї золотий ланцюжок та кинувся тікати. Патруль поліції, побачивши це, одразу затримав зловмисника.
- Воронова, яка мала судимість за шахрайство, познайомилася на вокзалі з Павловою, що чекала на потяг. Намагаючись увійти в довіру до останньої, Воронова попросила її приглянути за своїми речами. Повернувшись, вона запропонувала Павловій теж за необхідності відійти і пообіцяла пильнувати за її багажем. Остання погодилася, однак після повернення не побачила ні Воронової, ні своїх речей.

4. Оберіть один правильний варіант відповіді

1. *Крадіжку і грабіж вважають закінченими кримінальними правопорушеннями з моменту*:

а) протиправного заволодіння винною особою чужим майном;

б) появи у винної особи реальної можливості розпоряджатися чужим майном як власним;

в) появи в особи, що викрала чуже майно, реальної можливості залишити місце вчинення злочину.

2. *Розбій вважають закінченим кримінальним правопорушенням з моменту*:

а) нападу, незалежно від того, чи зміг винний заволодіти чужим майном;

б) появи у винного реальної можливості розпоряджатися чужим майном як власним;

в) заволодіння чужим майном шляхом нападу, поєднаного з насильством, небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого, або з погрозою застосування такого насильства.

3. *Вимагання вважають закінченим кримінальним правопорушенням з моменту*:

а) пред'явлення винною особою незаконної вимоги, поєднаної з погрозою;

б) появи у винної особи реальної можливості розпоряджатися чужим майном як власним;

в) реалізації винною особою погрози.

5. Обговоріть проблему

Відомий науковець, фахівець з проблем кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх В. М. Бурдін пропонує вважати суб'єктом деяких умисних кримінальних правопорушень осіб, яким до їх вчинення виповнилося 11 років.

Яка Ваша думка щодо цього?

6. Додатки

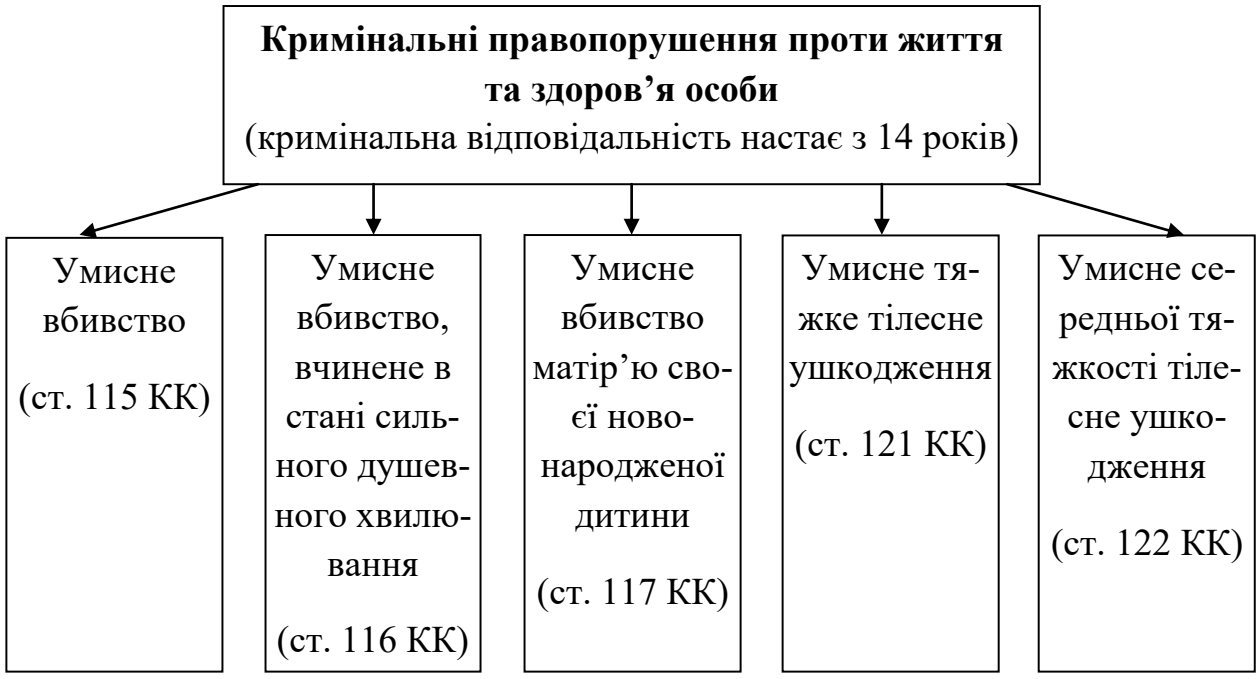

Рисунок 4.1 – Кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я особи

Рисунок 4.2 – Кримінальні правопорушення проти власності

7. Використані джерела інформації

1. Бурдін В. М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні: монографія. – К.: Атіка, 2004. – 240 с.
2. Кривоченко Л. М. Злочини проти власності. – В кн.: Кримінальне право України: Особлива частина: Підручник / За ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Київ – Харків: Юрінком Інтер – Право, 2001. – С. 124 – 141.
3. Кузьменко О. В. Знижений вік кримінальної відповідальності // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. – 2013. – № 1/2. – С. 36 – 40.
4. Назимко Є. С. Інститут покарання неповнолітніх у кримінальному праві України. Генеза, міжнародні та європейські стандарти, ювенальна пенологія: монографія. – К.: Юрінком Інтер, 2016. – 384 с.
5. Панов М. І. Некорисливі злочини проти власності. – В кн.: Кримінальне право України: Особлива частина: Підручник / За ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Київ – Харків: Юрінком Інтер – Право, 2001. – С.149 – 151.
6. Сташис В. В. Злочини проти життя та здоров’я особи. – Там само, с. 29 – 50.
7. Судова практика у справах про злочини неповнолітніх і втягнення їх у злочинну діяльність // Вісник Верховного Суду України. – 2003. – № 4 (38). – С. 12 – 35.
8. Тацій В. Я. Суб’єкт кримінального правопорушення. – В кн.: Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / За ред. В. Я. Тація, В. І. Тютюгіна, В. І. Борисова. – 6-те вид., перероб. і допов. – Харків: Право, 2020. – С. 163 – 176.

5. ВИНА ЯК ОЗНАКА СКЛАДУ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ

У травні 2008 року в м. Харкові трапилася жахлива трагедія. З вини нетверезого водія автомобіля загинули шість людей, в тому числі двоє малолітніх дітей. Якось на навчальному занятті автор згадав ту дорожньо-транспортну пригоду. З аудиторії пролунало запитання, чому за вбивство однієї людини можна бути ув'язненим довічно, а за цей злочин законом передбачається не більше десяти років позбавлення волі? Відповідь на це запитання можна дати лише після опанування знаннями про вину як ознаку складу кримінального правопорушення. Вивчення пов'язаних з нею основних правових положень є метою цього розділу.

5.1. Поняття і значення вини в кримінальному праві

Законодавець визначає, що *виною* є психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої КК, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності (ст. 23 КК). Як зазначає В. А. Ломако, вину характеризують чотири елементи. Її *соціальна сутність* полягає в зневажливому ставленні особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, до суспільних відносин, що охороняються кримінальним законом. Конкретне суспільно небезпечне діяння становить *зміст вини*, її матеріальне наповнення. *Форма вини* відбиває зазначене в КК сполучення певних ознак, що притаманні сферам свідомості та волі особи, яка вчиняє суспільно небезпечне діяння. *Ступінь вини* визначає тяжкість вчиненого діяння і небезпечність особи винного (рис. 5.1). Вина – це основна та обов'язкова ознака суб'єктивної сторони будь-якого кримінального правопорушення [4]. Відсутність вини особи у вчиненому діянні виключає суб'єктивну сторону, склад кримінального правопорушення і відповідно кримінальну відповідальність. У ст. 62 Конституції України і ст. 2 КК закріплено принцип невинуватості, у відповідності з яким особа вважається невинною у вчиненні злочину, доки її вину не буде встановлено обвинувальним вироком суду. Додамо, що йдеться про вирок суду, який набрав законної сили. Отже, вина має дві форми – умисел і необережність (табл. 5.1). Спочатку схарактеризуємо першу з цих форм.

5.2. Умисел і його види

Як визначив законодавець, сутність *умислу* полягає в тому, що особа усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачає його суспільно небезпечні наслідки і бажає або свідомо припускає їх настання (ст. 24 КК). Усвідомлення та передбачення утворюють інтелектуальні ознаки умислу, а бажання або свідоме припущення – його вольову ознаку. В конкретних кримінальних правопорушеннях можливе неоднакове сполучення згаданих ознак, яке лежить в основі поділу умислу на два види – прямий і непрямий. Чимало кримінальних правопорушень вчиняються лише з прямим умислом, зокрема, розбій, вимагання, зґвалтування. Водночас убивство, заподіяння тілесного ушкодження, знищення або пошкодження майна та низка інших кримінальних правопорушень можуть бути скоєні також з непрямим умислом [4].

5.2.1. Прямий умисел

Його *інтелектуальні* ознаки полягають в *усвідомленні* особою суспільно небезпечного характеру свого діяння і *передбаченні* його суспільно небезпечних наслідків. Усвідомлення означає розуміння винним значущості об’єкта і предмета посягання, характеру діяння, місця, часу, способу його вчинення та інших обставин. Крім того, усвідомлення передбачає розуміння винною особою небезпечного для суспільних відносин характеру діяння. Передбачення означає, що особа має уявлення про неминучі конкретні суспільно небезпечні його наслідки. *Вольова* ознака прямого умислу – це *бажання* настання очікуваних наслідків своєї дії чи бездіяльності. Найчастіше особа прагне в цьому випадку задовольнити ту або іншу свою потребу.

У судовій практиці була така справа. З метою заволодіння квартирою своїх батьків шляхом спадкування В. підмовив К. їх убити. Він також розробив план кримінального правопорушення і повідомив К. де сховані гроші, якими той може скористатися. Виконавши замовлення і заволодівши грошима, К. втік. У наведеному прикладі спільники діяли з прямим умислом. Обидва усвідомлювали суспільно небезпечний характер своїх дій: В. – підбурювання до вбивства, а К. – позбавлення потерпілих життя і заволодіння грошима. Винні передбачали неминучість настання їх смерті за умови, що намічений план буде реалізовано. Спільники бажали настання саме цих наслідків, хоча й переслідували різні цілі [4].

5.2.2. Непрямий умисел

За спостереженнями автора, під час самостійного вивчення студентами і школярами непрямого умислу виникають традиційні труднощі. Чимало з них ототожнюють цю форму вини з поняттями «умисел» та «прямий умисел». Проаналізуємо особливості непрямого умислу. Насамперед зазначимо, що така його *інтелектуальна* ознака як *усвідомлення* не має відмінностей в порівнянні з прямим умислом. Водночас друга інтелектуальна ознака – *передбачення* – при непрямому умислі має специфіку. Якщо при прямому умислі особа передбачає суспільно небезпечні наслідки свого діяння як неминучі, то при непрямому умислі – як можливі. В останньому випадку особа не прагне цілеспрямовано до настання суспільно небезпечних наслідків. Але основна особливість непрямого умислу полягає в його *вольовій* ознаці. В особи немає бажання настання суспільно небезпечних наслідків, незважаючи на їх усвідомлення та передбачення. Вона лише свідомо припускає, що ці наслідки можуть настати. Як правило, особа байдуже до них ставиться. У судовій практиці був такий випадок. Двоє зловмисників з метою викрадення чужого майна проникли до квартири. Всупереч їх очікуванням літній хазяїн був удома та вчинив опір. Спільники зв'язали його та запхнули до рота ганчірку. Після цього вони почали шукати гроші. У цей час потерпілий відчув проблеми з диханням, його обличчя посиніло. Це помітив один із злочинців, який повідомив про стан господаря квартири спільника. Останній відповів, що у них обмаль часу і не слід відволікатися. Знайшовши гроші, вони втекли, розуміючи реальну небезпеку для життя потерпілого. Пізніше він задихнувся. Винні відповідали за сукупністю кримінальних правопорушень: розбій (ч. 3 ст. 187 КК) та умисне вбивство (ч. 1 ст. 115 КК). Суд зазначив у вироку, що їхнє ставлення до смерті потерпілого характеризується як непрямий умисел. Зловмисники не спрямовували свої дії на досягнення цього наслідку, але свідомо припускали його настання і були байдужими до нього [4].

5.2.3. Інші види умислу

Крім здійсненого законодавцем поділу умислу на прямий і непрямий, у теорії кримінального права розроблені й інші його класифікації, що мають практичне значення. Так, за часом виникнення розрізняють *заздалегідь обдуманий* умисел і *такий, що виник раптово*

(рис. 5.3). У більшості випадків кваліфікація кримінальних правопорушень не залежить від часу виникнення умислу. Проте є передбачені КК діяння, для яких це має істотне значення. Зокрема, раптовий характер формування умислу розглядається судом на користь особи, яка умисно заподіяла тяжке тілесне ушкодження в стані сильного душевного хвилювання, викликаного тяжкою образою з боку потерпілого (ст. 123 КК). Залежно від ступеня конкретизації бажаних наслідків виокремлюють *визначений* і *невизначений* умисел (рис. 5.2). Перший його вид характеризується чіткою конкретизацією наслідків діяння у свідомості винного. Прикладом визначеного умислу є ситуація, коли особа бажає викрасти смартфон із припаркованого автомобіля. У свою чергу невизначений умисел відрізняється тим, що в особи немає конкретного уявлення про характер наслідків. Так, наносячи удари кулаком, винний не передбачає, які саме тілесні ушкодження будуть заподіяні потерпілому – легкі, середньої тяжкості або тяжкі. Визначений умисел, у свою чергу, буває *простим* та *альтернативним*. Простим він є, коли особа передбачає і бажає настання одного конкретного наслідку. Наприклад, при пострілі впритул винний має на меті спричинення потерпілому смерті. Альтернативним називають такий різновид визначеного умислу, коли особа передбачає і бажає або свідомо припускає настання одного з кількох, чітко визначених, наслідків. Так, при ножовому пораненні грудної клітини потерпілого винний однаковою мірою передбачає і бажає настання його смерті або заподіяння тяжкого тілесного ушкодження. Важливо не ототожнювати альтернативний умисел з невизначеним. В останньому випадку винна особа передбачає можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння, але в її свідомості відсутня їх чітка конкретна визначеність [4].

Розглянуті види умислу – визначений та невизначений – впливають на кваліфікацію кримінальних правопорушень. Наведемо два приклади, які це ілюструють. У судовій практиці була справа, коли з метою заподіяння сусідові смерті винний вдарив його по голові затиллям сокири. Коли потерпілий втратив свідомість, зловмисник вирішив, що той мертвий і втік. Через деякий час сусід прийшов до тями і за допомогою перехожого дістався лікарні. Медичне обстеження встановило в нього тілесне ушкодження середньої тяжкості. Враховуючи визначений характер умислу, дії винної особи були кваліфіко-

вані за їхньою спрямованістю як замах на вбивство. Інший приклад пов'язаний зі справою проти чоловіка, який приревнував знайомого до своєї дружини. Бажаючи його «провчити», винний під час сварки побив потерпілого. У останнього істотно погіршився стан здоров'я. Оскільки умисел був невизначений, кримінальне правопорушення кваліфікували за фактично заподіяними наслідками як умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 121 КК).

5.3. Необережність та її види

Перейдемо до характеристики другої форми вини – необережності. Як зазначає В. І. Борисов, необережність є основною формою вини в кримінальному праві поряд з умислом. Вона є типовою для порушень правил безпеки руху та експлуатації транспорту, вимог законодавства про охорону праці. Недисциплінованість, безвідповідальне ставлення до обов'язків часто призводять до травм, загибелі людей, матеріальних збитків [1]. *Необережність* як форма вини полягає в тому, що особа передбачає можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), але легковажно розраховує на їх відвернення або не передбачає можливості настання таких наслідків, хоча повинна і може їх передбачити (ст. 25 КК). Необережність має інтелектуальну та вольову ознаки. У конкретних кримінальних правопорушеннях можливе неоднакове їх сполучення. Саме воно лежить в основі поділу необережності на два види – кримінальну протиправну самовпевненість і кримінальну протиправну недбалість.

5.3.1. Кримінальна протиправна самовпевненість

Інтелектуальна ознака кримінальної протиправної самовпевненості полягає в *передбаченні* особою можливості настання суспільно небезпечних наслідків. Водночас *вольова* ознака кримінальної протиправної самовпевненості виявляється в тому, що особа легковажно розраховує на відвернення таких наслідків. Численні дорожньо-транспортні пригоди на автошляхах України – яскраві приклади кримінальної протиправної самовпевненості. Сутність цього виду необережності стає більш зрозумілою, якщо порівняти його з непрямим умислом. Отже, в обох випадках особа передбачає можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння. Але якщо у ви-

падку кримінальної протиправної самовпевненості особа передбачає *абстрактну* імовірність їх настання, то при непрямому умислі – *реальну*. Для пояснення цієї відмінності повернемося до двох прикладів, які наводилися вище. Згадаємо харківську дорожньо-транспортну пригоду 2008 р., про яку йшлося на початку цього розділу (приклад кримінальної протиправної самовпевненості). Створюючи небезпеку для інших учасників дорожнього руху і пішоходів, нетверезий водій передбачав, що таке безвідповідальне пересування містом може призвести до жертв (абстрактне передбачення наслідків). Також згадаємо двох зловмисників, під час вчинення якими розбою задихнувся зв'язаний хазяїн квартири (приклад непрямого умислу). У цьому випадку винні передбачали, що конкретна людина дедалі важче дихає і, можливо, помре (реальне передбачення наслідків).

За вольовою ознакою відмінність між кримінальною протиправною самовпевненістю і непрямим умислом полягає в тому, що в першому випадку особа *розраховує* (хоча й помилково) на *відвернення* можливості настання суспільно небезпечних наслідків. При непрямому ж умислі вона *свідомо припускає* їх настання і байдуже до них ставиться [1].

5.3.2. Кримінальна протиправна недбалість

Інтелектуальна ознака цього виду необережності полягає в тому, що особа *не передбачає* настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння. У цьому аспекті кримінальна протиправна недбалість істотно відрізняється від прямого та непрямого умислу, а також від кримінальної протиправної самовпевненості, які характеризуються наявністю такого передбачення. Наведемо варіанти поведінки, які відбивають специфіку кримінальної протиправної недбалості. 1. Особа розуміє, що порушує певні вимоги безпеки, але вважає свій відступ від належної поведінки неістотним. Наприклад, охоронець пропускає на режимний об'єкт свого знайомого без відповідного дозволу, не гадаючи, що той може використати таку можливість для вчинення кримінального правопорушення. 2. Здійснюючи свідомий вчинок, особа не розуміє, що порушує вимоги безпеки. Приміром, водій не знизив швидкості до потрібної, оскільки не помітив попереджувального знаку. 3. Дія особи позбавлена свідомого вольового контролю, але це трапилося з її вини. Наприклад, перебуваючи в стані сильного

алкогольного сп’яніння і намагаючись встояти на ногах, робітник підприємства рефлекторно хапається за рубильник. Таким чином він вмикає струм у той час, коли на лінії електропередачі проводяться ремонтні роботи. Як бачимо, у наведених ситуаціях особа не вважає, що її діяння є суспільно небезпечним. Ця обставина яскраво характеризує кримінальну протиправну недбалість [1]. Непередбачення можливості настання суспільно небезпечних наслідків при кримінальній протиправній недбалості свідчить про безвідповідальність особи під час виконання своїх обов’язків. З’ясовуючи питання, чи є в поведінці особи кримінальна протиправна недбалість, необхідно встановити, що: а) на неї *покладено обов’язок* передбачити суспільно небезпечні наслідки під час здійснення нею певних дій; б) вона *мала можливість* їх передбачити. Згаданий обов’язок в теорії кримінального права називають об’єктивним, а зазначену можливість – суб’єктивним критерієм кримінальної протиправної недбалості. Для встановлення в діянні особи кримінальної протиправної недбалості необхідна наявність обох зазначених критеріїв. У судовій практиці був випадок, коли в магазині виникла пожежа і завідувачку притягнули до кримінальної відповідальності. Її звинуватили в тому, що вона не перевірила якість ремонту печі в хлібопекарні. Але суд встановив, що вона не була зобов’язана здійснювати таку перевірку, оскільки відповідний контроль належав до кола обов’язків спеціалізованої організації. Суд дійшов висновку, що вини завідувачки немає через відсутність об’єктивного критерію кримінальної протиправної недбалості. Наведемо приклад, який ілюструє відсутність суб’єктивного критерію кримінальної протиправної недбалості. До тяжкохворого викликали швидку медичну допомогу. Автомобіль з медичними працівниками на слизькому після дощу повороті потрапляє у дорожньо-транспортну пригоду і через травми вони втрачають можливість врятувати хворого, який помирає. В обох наведених прикладах кримінальної протиправної недбалості немає, тобто не може йтися про склад кримінального правопорушення та кримінальну відповідальність [1].

Вольова ознака кримінальної протиправної недбалості полягає в тому, що, маючи реальну можливість передбачити суспільно небезпечні наслідки своєї поведінки, особа не мобілізує себе для вчинення дій, спрямованих на запобігання цим наслідкам. Поділ вини на форми має практичне значення. Наприклад, умисне заподіяння легкого тіле-

сного ушкодження є кримінальним правопорушенням (ст. 125 КК). Водночас необережне спричинення такого ж ушкодження не тягне кримінальну відповідальність. Умисні кримінальні правопорушення за загальним правилом визнаються більш тяжкими, ніж необережні [1]. Згадаємо харківську дорожньо-транспортну пригоду 2008 року, про яку йшлося на початку цього розділу. Водій, що заподіяв смерть шістьох людей, відповідно до закону не міг бути покараний більш суворо, бо його психічне ставлення до наслідків своїх дій мало форму необережності.

ПРАКТИКУМ

1. Запитання та завдання для самоконтролю

Дайте визначення поняття «вина». Назвіть елементи, які її характеризують та поясніть їх. У чому полягає значення вини в кримінальному праві? Назвіть форми вини. Що таке умисел? Назвіть види умислу та схарактеризуйте їх особливості. Змоделюйте дві ситуації, які б ілюстрували вчинення кримінального правопорушення з прямим та непрямим умислом. Що таке необережність? Для яких сфер нашого життя необережні кримінальні правопорушення є типовими? Назвіть види необережності та схарактеризуйте їхні особливості. Змоделюйте дві ситуації, які б ілюстрували вину особи як кримінальну протиправну самовпевненість та кримінальну протиправну недбалість. Порівняйте непрямий умисел і кримінальну протиправну самовпевненість.

2. Чи згодні Ви з твердженнями?

- Формами вини є умисел, кримінальна протиправна самовпевненість і кримінальна протиправна недбалість.
- За ступенем конкретизації бажаних наслідків умисел поділяється на визначений, невизначений та непрямий.
- Соціальна сутність вини відбиває зневажливе ставлення особи, яка вчиняє суспільно небезпечне діяння, до суспільних відносин, що охороняються кримінальним законом.
- Видами необережності є кримінальна протиправна самовпевненість, кримінальна протиправна недбалість та неосудність.

- Ступінь вини визначає тяжкість вчиненого діяння та небезпечність особи винного.
- Конкретне суспільно небезпечне діяння становить зміст вини.
- При непрямому умислі особа передбачає абстрактну імовірність настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння.

3. Проаналізуйте ситуації

- Під час керування катером Дуденко побачив двох дівчат, які каталися на човні. З метою привернути їхню увагу і продемонструвати свою майстерність він на великій швидкості спрямував катер у бік човна. В останній момент Дуденко спробував обійти його, але на віражі сталося зіткнення. Одна з дівчат загинула, інша отримала тяжке тілесне ушкодження.

Визначте форму вини Дуденка. Відповідь аргументуйте.

- Майстер виробничої ділянки Зубченко був зобов'язаний проводити з новими працівниками інструктаж з правил техніки безпеки. Коли до нього прийшов черговий новачок, Зубченко був дуже зайнятий. Він вирішив не проводити інструктаж і попросив досвідчених робітників бригади пояснювати новоприбулому за необхідності відповідні вимоги безпеки. Проте у перший же день роботи новачок загинув від електротравми.

Визначте форму вини Зубченка. Обґрунтуйте відповідь.

- З метою заволодіння чужим майном Козлов і Марченко напали на Федорчука. Щоб здолати опір потерпілого вони звалили його на землю і почали наносити численні удари ногами в живіт, груди та голову. Коли Федорчук втратив свідомість злочинці обшукали його, відібрали гроші та втекли. Через кілька днів потерпілий від заподіяних травм помер у лікарні.

Визначте форму вини Козлова і Марченка щодо заволодіння майном та окремо – стосовно смерті потерпілого.

4. Оберіть один правильний варіант відповіді

1. *Виною є*:

а) психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої КК, та її наслідків;

б) психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої КК, виражене у формі умислу або необережності;

в) психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої КК, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності.

2. *За сполученням інтелектуальних та вольової ознак умисел поділяють на такі види*:

а) прямий та заздалегідь обдуманий;

б) невизначений та альтернативний;

в) прямий та непрямий.

3. *Необережність поділяється на такі види*:

а) кримінальна протиправна самовпевненість та кримінальна протиправна необережність;

б) необережна самовпевненість та необережна недбалість;

в) кримінальна протиправна самовпевненість та кримінальна протиправна недбалість.

4. *Умисел є прямим, якщо особа*:

а) усвідомлювала суспільно шкідливий характер своїх дій, передбачала їх суспільно шкідливі наслідки і бажала настання цих наслідків;

б) усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і свідомо припускала їх настання;

в) усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і бажала їх настання.

5. *Необережність є кримінальною протиправною недбалістю, якщо особа*:

а) не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), хоча повинна була і могла їх передбачити;

б) не усвідомлювала настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), хоча повинна була і могла їх усвідомлювати;

в) не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), хоча повинна була їх передбачити.

6. *Умисел є непрямим, якщо особа*:

а) передбачала шкідливий характер свого діяння (дії або бездіяльності), усвідомлювала його суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажала, але припускала їх настання;

б) усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажала, але свідомо припускала їх настання;

в) усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажала, але підсвідомо припускала їх настання.

7. *Необережність є кримінальною протиправною самовпевненістю, якщо особа*:

а) передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), але легковажно розраховувала на їх відвернення;

б) розуміла реальність настання суспільно шкідливих наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), але легковажно розраховувала на їх відвернення;

в) не допускала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), бо легковажно розраховувала на їх відвернення.

5. Обговоріть проблему

Під час засідання гуртка «Правознавець» спалахнула суперечка. Дмитро стверджує, що поділ вини на форми, а умислу та необережності на види має значення насамперед для досліджень в юридичній науці. Сашко вважає, що згадана класифікація призначається перш за все для потреб кримінального судочинства. Олена зазначає, що цей поділ відіграє важливу роль у першу чергу в правовому вихованні громадян, у профілактиці правопорушень.

Яка Ваша думка щодо предмета цієї дискусії?

6. Додатки

Таблиця 5.1 – Форми вини

Ознаки	Форми вини			
	умисел		необережність	
	види умислу		види необережності	
	прямий	непрямий	кримінальна протиправна самовпевненість	кримінальна протиправна недбалість
Інтелектуальні	Особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності)	Особа усвідомлювала суспльно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності)	Закон не містить характеристики психічного ставлення особи до свого діяння (дії або бездіяльності)	Закон не містить характеристики психічного ставлення особи до свого діяння (дії або бездіяльності)
	Особа передбачала суспільно небезпечні наслідки свого діяння (як неминучі)	Особа передбачала суспільно небезпечні наслідки свого діяння (як реально можливі)	Особа передбачала (абстрактно) можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння	Особа не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння
Вольова	Особа бажала настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння	Особа не бажала, але свідомо припускала настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (байдуже до них ставилася)	Особа легковажно розраховувала на відвернення суспільно небезпечних наслідків свого діяння (але розрахунок виявився помилковим)	Особа повинна була і могла передбачити можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (але не мобілізувала себе для запобігання їм)

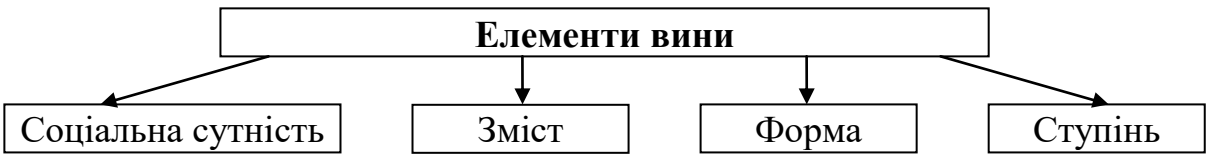

Рисунок 5.1 – Елементи (характеристики) вини

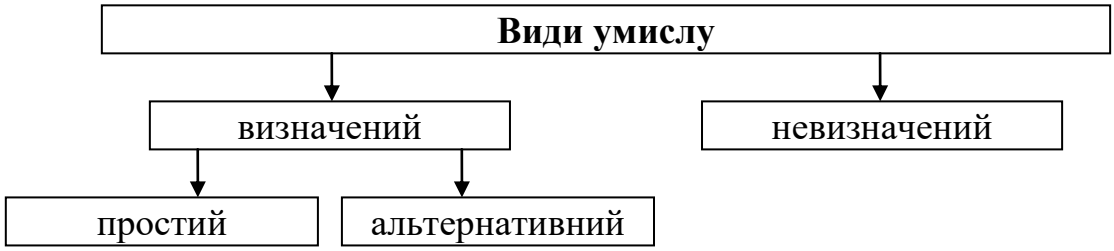

Рисунок 5.2 – Види умислу за ступенем конкретизації бажаних наслідків

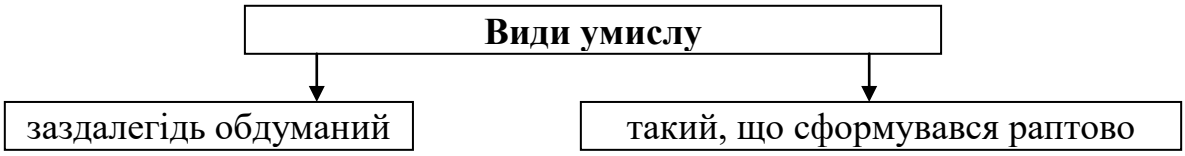

Рисунок 5.3 – Види умислу за часом виникнення

7. Використані джерела інформації

1. Борисов В. І. Необережність та її види. – В кн.: Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / За ред. В. Я. Тація, В. І. Тютюгіна, В. І. Борисова. 6-те вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2020. – С. 188 – 196.

2. Кузьменко О. В. Вина як ознака складу злочину // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. – 2012. – № 9. – С.18 – 22.

3. Ломако В. А. Поняття та значення суб'єктивної сторони кримінального правопорушення. Поняття та значення вини. Умисел та його види. – В кн.: Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / За ред. В. Я. Тація, В. І. Тютюгіна, В. І. Борисова. – 6-те вид., перероб і допов. Харків: Право, 2020. – С. 177 – 188.

4. Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру: постанова Пленуму Верховного Суду України від 15. 05. 2006 р. № 2.

6. ВАЖЛИВІ ПИТАННЯ ВЧЕННЯ ПРО СУБ'ЄКТИВНУ СТОРОНУ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ

Наведені вище відомості про суб'єктивні ознаки складу кримінального правопорушення були б неповними без розкриття змісту деяких додаткових важливих понять кримінального права. Ідеться про так звані змішану форму вини, помилку і казус («випадок»). Вивчення пов'язаних з ними основних правових положень є метою цього розділу.

6.1. Змішана форма вини

Нагадаємо, що вітчизняний законодавець виокремлює дві форми вини – умисел і необережність. При цьому одні кримінальні правопорушення можуть бути тільки умисними, другі – лише необережними, треті – як умисними, так і необережними. Прикладами великої групи умисних кримінальних правопорушень є крадіжка, грабіж, розбій, вимагання, шахрайство і хуліганство. До необережних кримінальних правопорушень відносять, зокрема, службову недбалість (ст. 367 КК). Водночас вчинити вбивство або заподіяти тілесне ушкодження можна як умисно, так і необережно. Проте наука кримінального права на підставі аналізу деяких статей Особливої частини КК розробила поняття так званої змішаної (складної, подвійної) форми вини [3]. Зауважимо, що КК не містить легального поняття змішаної форми вини.

Як зазначала Л. М. Кривоченко, *змішана форма вини* характеризується неоднаковим психічним ставленням особи у формі умислу і необережності до різних об'єктивних ознак – діяння і наслідків – вчиненого нею кримінального правопорушення [3]. При змішаній формі вини щодо одних таких ознак має місце умисел (прямий чи непрямий), а стосовно інших – необережність (кримінальна протиправна самовпевненість або кримінальна протиправна недбалість). Виокремлюють дві групи кримінальних правопорушень зі змішаною формою вини. До першої з них відносять кримінальні правопорушення, в яких протиправне діяння полягає в порушенні певних правил безпеки і за своєю правовою природою є *адміністративним* чи *дисциплінарним* проступком. Лише настання суспільно небезпечних наслідків, причинно пов'язаних із зазначеним діянням, перетворює його на

кримінальне правопорушення. Наведемо два приклади. Водій автомобіля порушує правила дорожнього руху, вчиняючи таким чином адміністративний проступок. Внаслідок цього трапляється дорожньо-транспортна пригода, в якій гинуть люди (ст. 286 КК). Другий приклад. Службова особа підприємства, на яку покладено обов'язок забезпечувати дотримання працівниками законодавства про охорону праці, його не виконує, вчиняючи таким чином дисциплінарний проступок. Це, в свою чергу, призводить до тяжких наслідків (ст. 271 КК). Зробимо висновок. У кримінальних правопорушеннях цієї групи порушення правил безпеки може бути як умисним, так і необережним, але ставлення винної особи до суспільно небезпечних наслідків свого діяння виражається тільки в необережності. Тож коли вона порушує згадані правила умисно, має місце змішана форма вини: щодо діяння – умисел, а стосовно наслідків – необережність [3].

Схарактеризуємо другу групу кримінальних правопорушень зі змішаною формою вини. Їхня особливість полягає в тому, що умисне *кримінально-протиправне* діяння спричиняє два наслідки. Перший і найближчий з них є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення. Другий, віддалений, наслідок зазначеного діяння є кваліфікуючою ознакою. До таких кримінальних правопорушень, зокрема, відносять: умисне знищення або пошкодження майна, що спричинило загибель людей чи інші тяжкі наслідки; умисне тяжке тілесне ушкодження, що спричинило смерть потерпілого (ч. 2 ст. 121, ч. 2 ст. 194 КК). У кримінальних правопорушеннях цієї групи суб'єктивна сторона виражається: відносно діяння та найближчого наслідку в умислі, а щодо віддаленого наслідку – в необережності. Проілюструємо цю тезу. Знаходячись у неприязних стосунках із сусідом, К. підпалює його будинок. При цьому винний впевнений, що господарів немає вдома. Тож спричинення пожежі – умисне діяння. Найближчим його наслідком є умисне пошкодження чужого майна, що заподіяло шкоду у великих розмірах. До цього наслідку К. прагнув. Але під час цієї пожежі загинула дружина сусіда, яка через хворобу не пішла на роботу. Її смерть – це віддалений наслідок. Його винний не передбачав, але повинен був і міг передбачити. Тож його ставлення до віддаленого наслідку своїх дій характеризується, підкреслимо, як необережність [3].

За наявності змішаної форми вини постає питання про те, яким у цілому є вчинене кримінальне правопорушення – умисним або необережним. Це має важливе практичне значення. Так, тільки в умисних кримінальних правопорушеннях можливі такі їх стадії як готування і замах (ст. 14, 15 КК). Співучасть же визначається як умисна спільна участь декількох суб'єктів кримінального правопорушення у вчиненні умисного кримінального правопорушення (ст. 26 КК). У свою чергу, під рецидивом кримінальних правопорушень розуміється вчинення нового умисного кримінального правопорушення особою, яка має судимість за умисне кримінальне правопорушення (ст. 34 КК). Вирішення зазначеного питання про те, яким у цілому є кримінальне правопорушення зі змішаною формою вини – умисним чи необережним – залежить від того, яка об'єктивна ознака конкретного складу кримінального правопорушення є найважливішою для визнання діяння кримінальним правопорушенням та оцінки ступеня його суспільної небезпечності [3]. У першій групі кримінальних правопорушень зі змішаною формою вини, в яких протиправне діяння *не є кримінальним правопорушенням*, а стає ним лише за умови, що воно спричинило тяжкі наслідки, вирішальне значення має необережне ставлення винної особи до цих наслідків. Саме воно і визначає віднесення таких кримінальних правопорушень у цілому до *необережних.* У другій групі кримінальних правопорушень зі змішаною формою вини, в яких щодо *кримінально-протиправного* діяння й найближчого наслідку має місце умисел, а відносно віддаленого наслідку – необережність, кримінальне правопорушення у цілому вважається *умисним.* У даному випадку умисне ставлення винного до діяння та найближчого наслідку визначає спрямованість кримінального правопорушення, його суспільну небезпечність (рис. 6.1).

Значення змішаної форми вини полягає у тому, що знання про неї дають можливість: здійснити правильну кваліфікацію кримінального правопорушення; точніше визначити ступінь суспільної небезпечності вчиненого діяння; відмежувати схожі склади кримінальних правопорушень [3]. Конкретизуємо останнє судження. Заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, внаслідок яких настала смерть потерпілого, кваліфікується як умисне вбивство, якщо стосовно таких ушкоджень і смерті у винного був умисел (ст. 115 КК). У випадку ж, коли

щодо тяжких тілесних ушкоджень і смерті мала місце необережність, винна особа відповідатиме за вбивство через необережність (ст. 119 КК). Але за наявності змішаної форми вини – умислу відносно заподіяння тяжких тілесних ушкоджень і необережності щодо смерті – маємо склад умисного тяжкого тілесного ушкодження, що спричинило смерть потерпілого (ч. 2 ст. 121 КК). Зазначимо, що змішана форма вини є характерною для кримінальних правопорушень з матеріальним складом. Нагадаємо, що йдеться про такі кримінальні правопорушення, які вважаються закінченими з моменту настання передбачених законом суспільно небезпечних наслідків.

6.2. Помилка та її значення для кримінальної відповідальності

Трапляється, що, вчиняючи діяння, особа неправильно оцінює його правову природу або помиляється в фактичних ознаках цього діяння. В таких ситуаціях у неї формується неадекватне уявлення про свою поведінку. Це може бути викликано різними об'єктивними і суб'єктивними обставинами, за яких вчиняється діяння, і по-різному впливати на вирішення питання про вину особи та її кримінальну відповідальність. У цих випадках говорять про так звану помилку. Слід зауважити, що КК не містить поняття «помилка». Воно визначається наукою кримінального права і визнається судовою практикою. Під *помилкою* в кримінальному праві розуміють неправильне уявлення особи про юридичні або фактичні ознаки вчинюваного нею діяння [2]. Залежно від характеру обставин, які неадекватно сприймаються суб'єктом, розрізняють два види помилки – юридичну і фактичну (рис. 6.2).

Юридична помилка полягає в неправильній правовій оцінці особою вчинюваного нею діяння. Виокремлюють три види юридичної помилки: у кримінальній протиправності діяння, у кваліфікації кримінального правопорушення, у характері покарання. *Помилка у кримінальній протиправності діяння*, у свою чергу, має два різновиди. Перший з них полягає в тому, що особа вважає своє діяння кримінальним правопорушенням, а закон – ні. У даному випадку має місце так зване уявне кримінальне правопорушення, що існує лише в свідомості особи. Оскільки обов'язковою ознакою кримінального правопорушення є кримінальна протиправність, то таке помилкове

уявлення особи про зазначений характер свого діяння виключає її вину і кримінальну відповідальність. Приміром, людина, яка незаконно купляє і продає валютні цінності, може вважати себе особою, яка вчиняє кримінальне правопорушення. Проте зазначені дії є адміністративним проступком (ст. 162 КУпАП). Другий різновид помилки в кримінальній протиправності діяння полягає у тому, що законодавець визначає скоєне як кримінальне правопорушення, а особа про це не знає. Вона вважає, що вчинила адміністративне правопорушення або взагалі оцінює свою поведінку як правомірну. У цьому випадку вина і кримінальна відповідальність не виключаються [2]. Слід мати на увазі, що, визначаючи поняття «вина», законодавець не передбачає таку її ознаку як усвідомлення особою кримінальної протиправності вчинюваного нею діяння (ст. 23 – 25 КК). Відповідно до ст. 68 Конституції України незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності. Ідеться про так звану презумпцію знання громадянами законів. Проте необхідно взяти до уваги дві особливі ситуації, за наявності яких кримінальна відповідальність все ж може бути виключена. Зауважимо, що обидві ситуації є досить гіпотетичними. Перша з цих ситуацій полягає у тому, що внаслідок незалежних від особи обставин вона не має реальної можливості ознайомитися із новим законом. Уявимо, що М. потрапив у дорожньо-транспортну пригоду, внаслідок чого тривалий час перебував у стані коми. Незабаром після одужання він вчинив діяння, яке було під час його хвороби криміналізовано (визнано кримінальним правопорушенням). Зрозуміло, що на нього не може поширюватися згадана вище презумпція знання закону [2]. Друга ситуація пов’язана з порушенням передбачених Конституцією України норм законодавчого процесу. Нагадаємо важливе її положення: закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов’язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними (ст. 57). На практиці бувають випадки, коли в «прикінцевих положеннях» нового закону написано, що він набирає чинності, припустимо, з 1 січня наступного року. Але в дійсності цей закон з якихось об’єктивних чи суб’єктивних причин було опубліковано в офіційному друкованому виданні пізніше, наприклад, 4 лютого. Законодавець зазначає, що закон не може набрати чинності раніше дня його опублікування (ст. 94 Конституції України). Уявимо,

що новий закон, про який ідеться, вводить кримінальну відповідальність за скоєння певного діяння. Не вважаючи це діяння кримінальним правопорушенням, Б. вчиняє його, приміром, 20 січня згаданого року. Зрозуміло, що він не підпадає під дію зазначеної нової кримінально-правової норми [2].

Помилка у кваліфікації кримінального правопорушення також відбиває недостатню обізнаність особи про чинний кримінальний закон. Приміром, вчиняючи насильницькій грабіж, винний вважає, що скоює розбій (ч. 2 ст. 186, ч. 1 ст. 187 КК). Нагадаємо, що розбій є більш небезпечним кримінальним правопорушенням, ніж грабіж. Наведемо інший приклад. Зловмисник вчиняє ненасильницький грабіж, так званий «ривок», вважаючи своє діяння крадіжкою (ч. 1 ст. 186, ч. 1 ст. 185 КК). Зауважимо, що у порівнянні з крадіжкою грабіж вважається небезпечнішим кримінальним правопорушенням. Зробимо висновок. В обох прикладах, про які ішлося, особа правильно розуміла, що її діяння заборонено кримінальним законом, але помилилася в кваліфікації скоєного. Тож у першому випадку винний відповідатиме за грабіж, а не за розбій. У другій ситуації його також буде притягнуто до кримінальної відповідальності за грабіж, а не за крадіжку. *Помилка в характері покарання* полягає в неправильному уявленні особи про вид та (або) розмір покарання, що загрожує їй за вчинене кримінальне правопорушення. Приміром, винний може правильно оцінювати своє діяння як таке, що суперечить кримінальному закону, проте помилково вважати, що за нього не передбачено покарання у виді позбавлення волі. Тож можна зробити загальний висновок, що юридична помилка відбиває недостатню правову освіченість людини і за загальним правилом не впливає на кримінальну відповідальність і покарання [2].

Фактична помилка полягає в неправильному уявленні особи про фактичні об'єктивні ознаки вчинюваного нею діяння. Припускаючись такої помилки, винний правильно оцінює юридичне значення свого діяння, розуміє його кримінально протиправний характер. Залежно від того, щодо яких ознак об'єктивної сторони кримінального правопорушення помиляється особа, розрізняють наступні види фактичної помилки: в об'єкті кримінального правопорушення, в предметі кримінального правопорушення, в характері діяння, в розвитку причинового зв'язку, в особі потерпілого [2]. *Помилка в об'єкті кримінально-*

го правопорушення – це неправильне уявлення винного про характер суспільних відносин, на які посягає його діяння. Винна особа спрямовує свою дію або бездіяльність на заподіяння шкоди одному об'єкту, але внаслідок її помилки вона завдається іншому об'єкту. Приміром, намагаючись викрасти наркотичні засоби, Н. вночі проникає до аптеки. Проте помилково він заволодіває ліками проти застуди. Тож у наведеному прикладі Н. усвідомлював, що посягає на відносини в сфері обігу наркотичних засобів і бажав цього (ст. 308 КК). Однак внаслідок помилки він в реальності заподіяв шкоду відносинам власності (ст. 185 КК). Для кращого розуміння сказаного слід згадати, що в Особливій частині КК законодавець згрупував кримінальні правопорушення за родовим об'єктом. Згадані статті 185 і 308 входять до різних – відповідно шостого і тринадцятого – розділів Особливої частини КК, з назвами яких доцільно у даному випадку ознайомитися. Постає питання, як кваліфікувати діяння Н., про яке ішлося? Для цього треба згадати, що об'єкт кримінального правопорушення є тим елементом його складу, який насамперед визначає характер суспільної небезпечності діяння та його правильну правову оцінку. Як бачимо, Н. вчиняв крадіжку, маючи прямий умисел на викрадення наркотичних засобів. Отже, він відповідатиме за закінчений замах на їх викрадення (ч. 2 ст. 15 і відповідна частина ст. 308 КК). Для закріплення викладеної інформації про помилку в об'єкті кримінального правопорушення наведемо ще один приклад. Бажаючи знищити будинок адвоката, щоб помститися за його професійну діяльність, К. помиляється адресою і підпалює житло іншої людини. У даному випадку діяння винного спрямовано на порушення відносин у сфері нормальної діяльності органів правосуддя (ст. 399 КК). Але помилково шкоду заподіяно відносинам власності (ст. 194 КК). Для кращого розуміння сказаного доцільно порівняти назви розділів XVIII і VI Особливої частини КК, які містять зазначені статті. Як правильно кваліфікувати дію згаданого К.? Знову ж звернемо увагу на чітку визначеність прямого умислу зловмисника – він бажає помститися захисникові не на побутовому ґрунті і не на тлі особистих неприязних стосунків. Винний прагне розквитатися з адвокатом у зв'язку з його професійною діяльністю, але помиляється. Тож він відповідатиме за закінчений замах на знищення майна захисника (ч. 2 ст. 15 і ч. 2 ст. 399 КК).

Помилка в об'єкті кримінального правопорушення часто пов'язана з *помилкою в предметі кримінального правопорушення*. Остання впливає на правову оцінку вчиненого діяння лише тоді, коли предмет є обов'язковою ознакою певного складу кримінального правопорушення. У більшості випадків помилка в предметі кримінального правопорушення породжує помилку в об´єкті кримінального правопорушення. Так було в наведених вище прикладах із крадіжкою з аптеки ліків проти застуди і помилковим підпалом будинку адвоката. Проте в деяких випадках помилка в предметі кримінального правопорушення не пов'язана з помилкою в об´єкті кримінального правопорушення і має самостійне значення при кваліфікації. Проілюструємо сказане. Припустимо, Т. бажав вкрасти з музею золоту статуетку вартістю 800 тис. грн., але помилково викрав її копію, яка вартує 5 тис. грн. Він відповідатиме за закінчений замах на крадіжку в особливо великих розмірах (ч. 2 ст. 15 і ч. 5 ст. 185 КК). Здійснюючи кваліфікацію вчиненого Т. діяння, слід керуватися спрямованістю його умислу. Необхідно також взяти до уваги, що він не помилився в характері суспільних відносин, яким завдав шкоду. Крадіжка золотої статуетки та її відносно дешевої музейної копії – однорідні діяння, що входять до групи кримінальних правопорушень проти власності.

Помилка в характері діяння має два різновиди. Перший. Особа помилково вважає, нібито в її дії або бездіяльності наявні фактичні ознаки, які утворюють об'єктивну сторону конкретного кримінального правопорушення. Другий різновид. Особа, навпаки, робить неправильний висновок про відсутність в її діянні зазначених ознак [2]. Наведемо класичний приклад, що ілюструє перший різновид помилки у характері діяння. Мати новонародженої дитини, бажаючи позбутися неї, кидає немовля у водоймище. Проте патологоанатом установив, що дитина народилася мертвою, але жінка цього не усвідомлювала. Постає питання правової оцінки її поведінки. Як бачимо, вважаючи немовля живим, мати діяла з прямим умислом на вбивство. Тому, якщо вона буде визнана осудною і до вчинення цього злочину їй виповнилось хоча б 14 років, кримінальна відповідальність настане за ст. 117 КК. Але враховуючи те, що смерть дитини не знаходиться у причиновому зв'язку з вчиненим матір'ю діянням, вона відповідатиме за замах на вбивство. Наведемо приклад, що ілюструє другий різновид помилки в характері діяння. Уявимо, що мати новонародженої дити-

ни, про яку ішлося, вважає, що її дитина народилася мертвою. Не бажаючи розголосу, вона закопує немовля. Пізніше з'ясувалося, що дитина насправді була живою і внаслідок помилки жінка позбавила її життя. Кваліфікуємо дії матері. Як бачимо, умисел на вчинення вбивства відсутній. Тож винна підлягатиме кримінальній відповідальності за вбивство через необережність (ст. 119 КК). Жінка не передбачала можливості настання смерті дитини від своїх дій, але повинна була і могла такий наслідок передбачити [2].

Помилка в розвитку причинового зв'язку. Насамперед зазначимо, що така помилка можлива лише у випадках, коли вчиняються кримінальні правопорушення з матеріальним складом. Нагадаємо, що ідеться, зокрема, про вбивство, заподіяння тілесного ушкодження, крадіжку, грабіж, шахрайство. Як зазначалося вище, матеріальні кримінальні правопорушення вважаються закінченими з моменту настання передбачених КК суспільно небезпечних наслідків. Об'єктивна сторона кримінальних правопорушень з матеріальним складом включає в себе таку ознаку як причиновий зв'язок між діянням і наслідками. Отже, *помилка в розвитку причинового зв'язку* – це неправильне уявлення особи про дійсний розвиток такого зв'язку між вчинюваним нею суспільно небезпечним діянням і аналогічними за характером його наслідками. Приміром, намагаючись вбити знайомого, винний дав йому разом з їжею отруту сповільненої дії. Потерпілий незабаром вийшов на вулицю, через необережність потрапив під машину і від отриманих травм помер. Отруйник відповідатиме за замах на вбивство, тому що смерть знайомого не знаходиться у причиновому зв'язку з його діями. У наведеному прикладі фактичний розвиток причинового зв'язку істотно розійшовся з тим, як його уявляв собі винний. Кримінальне право не вимагає, щоб винна особа усвідомлювала причиновий зв'язок у всіх деталях. Правове значення має лише така помилка винного, що має суттєвий характер, як у цьому прикладі. Для кращого розуміння сказаного змоделюємо ще одну ситуацію. Бажаючи позбавити потерпілого життя пострілом у серце, вбивця робить його у відповідну ділянку грудної клітини. Проте куля не влучає у серце і смерть настає від сильної крововтрати внаслідок поранення артерії. У цьому випадку теж є певна невідповідність між передбачуваним і дійсним розвитком причинового зв'язку. Але така помилка винного

не має істотного характеру, бо у загальних рисах він правильно уявляв смерть потерпілого від поранення життєво важливих органів. Тож якщо особа, яка робила постріл, не буде визнана неосудною і досягла 14 років, вона відповідатиме за закінчене кримінальне правопорушення – умисне вбивство. Зробимо висновок. Помилка у розвитку причинового зв'язку виключає кримінальну відповідальність особи за суспільно небезпечний наслідок, якщо має місце суттєва розбіжність між фактичним і передбачуваним розвитком цього зв'язку. При цьому не виключається її відповідальність за замах на те ж саме кримінальне правопорушення [2].

Помилка в особі потерпілого полягає в умисному заподіянні шкоди одній людині, помилково прийнятій за іншу. Приміром, бажаючи заподіяти тяжке тілесне ушкодження громадянину С., винний у темряві завдає удар ножем громадянину В. Така помилка не може впливати на форму вини і відповідальність, бо життя кожної людини однаково охороняється законом (ст. 3 Конституції України). В наведеному прикладі винна особа не помилялася у тому, що посягає на здоров'я людини. Тож відповідальність настане за закінчене кримінальне правопорушення – умисне заподіяння тяжкого тілесного ушкодження (ч. 1 ст. 121 КК). Помилку в особі потерпілого слід відрізняти від деяких схожих на неї випадків помилки в об'єкті кримінального правопорушення. Уявимо, що після відбуття покарання Н. вирішив помститися судді, який свого часу постановив обвинувальний вирок. Пізно ввечері Н. чекає на «кривдника» біля його будинку і завдає потерпілому смертельний удар ножем. Проте виявляється, що винний помилився і вбив іншу людину. У цьому випадку мала місце помилка не в особі потерпілого, а в об'єкті кримінального правопорушення, про що ішлося вище. Як бачимо, Н. спрямовував свої дії не лише проти життя, а й на заподіяння шкоди правосуддю. Тож він відповідатиме не за закінчене кримінальне правопорушення – умисне вбивство, а за замах на нього (ч. 2 ст.15 і ст. 379 КК). Дещо змінимо наведений приклад. Припустимо, що той же Н. вирішив помститися судді не у зв'язку з його професійною діяльністю, а на ґрунті неприязних особистих стосунків. У цьому випадку помилкове умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині підлягає кваліфікації за правилами помилки в особі потерпілого [2]. Винний відповідатиме за закінчене кримінальне правопорушення – умисне вбивство (ч. 1

ст.115 КК). Його об’єктом є життя. При цьому дії винної особи не були спрямовані проти правосуддя.

Від помилки в особі потерпілого необхідно також відрізняти випадки так званого *відхилення дії*, що схожі на зазначену помилку. При відхиленні дії винний спрямовує свою кримінально-протиправну активність на заподіяння шкоди одній особі, однак з незалежних від нього причин, а не внаслідок його помилки, вона спричиняється іншій особі. Приміром, Д. вирішив вбити К. Сховавшись неподалік від будинку останнього з рушницею, Д. побачив, що К. виходить на ґанок. Зловмисник поцілився у потерпілого, але раптом, випереджаючи К., на ґанок вибігла його малолітня дочка. Пролунав постріл, куля влучила у дівчину, заподіявши їй смертельне поранення. Оскільки в діях Д. не було помилки в особі потерпілого, то кваліфікація буде здійснюватися за іншими правилами. Отже, стрілець відповідатиме за спрямованістю умислу – за замах на умисне вбивство К. Стосовно питання про відповідальність Д. за позбавлення життя згаданої дівчини можливі три варіанти правової оцінки його дій залежно від обставин справи. По-перше, Д. може відповідати за її вбивство з непрямим умислом (ч. 1 ст. 115, ч. 3 ст. 24 КК). По-друге, не виключається звинувачення його у вбивстві дівчини через необережність (ст. 119, 25 КК). По-третє, можлива ситуація, коли кримінальна відповідальність за спричинення їй смерті не настане через наявність так званого казусу (випадку), про який йтиметься далі [2].

6.3. Казус («випадок»)

Нагадаємо, що однією з форм вини є необережність. Видом необережності є, зокрема, кримінальна протиправна недбалість. Вона має місце, якщо особа не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), хоча повинна була і могла їх передбачити (ч. 3 ст. 25 КК). Від кримінальної протиправної недбалості слід відрізняти так званий казус («випадок»). Він є видом психічного ставлення людини до суспільно небезпечних наслідків свого діяння. Як зазначає В. І. Борисов, казус має місце тоді, коли *зазначені наслідки перебувають у причиновому зв'язку з дією або бездіяльністю особи, яка не передбачала і не могла їх передбачити* [1]. Казус у судовій практиці зустрічається нерідко.

Актуальність пов’язаних з ним питань є високою, бо йдеться про наявність або відсутність вини у поведінці людини. Найчастіше казус зустрічається у справах із заподіяння шкоди життю та здоров’ю людини, зокрема, пов’язаних з виробничим травматизмом. На відміну від кримінальної протиправної недбалості казус характеризується відсутністю в особи можливості передбачити суспільно небезпечні наслідки свого діяння через суб’єктивні особливості або специфічну обстановку, в якій воно вчиняється (табл. 6.1). У першому випадку у людини могли бути відсутні необхідні знання, навички або досвід. Також особа могла мати певну хворобу або слабкі розумові здібності. У другому випадку вона не могла передбачити суспільно небезпечні наслідки свого діяння через особливості місцевості, ступінь її освітлення та інші зовнішні об’єктивні фактори [1]. Наведемо класичний приклад із судової практики. Б. і Ф. йшли польовою дорогою. Запалюючи, Б. кинув у зарослий травою кювет палаючий сірник, який потрапив у бочку з-під бензину, що там лежала. Внаслідок цього стався вибух, бо запалав бензин, який залишився у бочці. Її дном, що вилетіло, було заподіяно тяжке тілесне ушкодження Ф. У той же час Б. від вибуху не постраждав. Він не передбачав можливості спричинення шкоди Ф. і не міг її передбачити. Слід звертати увагу на те, що казус виключає юридичну, у тому числі кримінальну, відповідальність через відсутність вини і відповідно складу кримінального правопорушення у вчиненому особою діянні [1]. Повернемося до наведеного вище прикладу, що ілюструє поняття відхилення дії. Якщо в описаній ситуації Д. не передбачав і не міг передбачити відхилення дії та заподіяння смерті дівчині, то його відповідальність за цю шкоду виключається [2].

ПРАКТИКУМ

1. Запитання та завдання для самоконтролю

Що таке змішана форма вини? Схарактеризуйте дві групи кримінальних правопорушень із змішаною формою вини. У чому полягає значення змішаної форми вини? Що у кримінальному праві розуміють під помилкою? Які види помилки Вам відомі? Дайте визначення юридичної помилки. Назвіть і схарактеризуйте види

юридичної помилки. У чому полягає фактична помилка? Назвіть види фактичної помилки. Що таке помилка в об’єкті кримінального правопорушення? Схарактеризуйте помилку в характері діяння. Розкрийте зміст поняття «помилка в розвитку причинового зв'язку». Що таке помилка в особі потерпілого? Поясніть поняття «відхилення дії». Визначте поняття казус («випадок»). У чому полягає його правове значення?

2. Чи згодні Ви з твердженнями?

- Одні кримінальні правопорушення можуть бути тільки умисними, другі – лише необережними, треті – як умисними, так і необережними.
- Змішана форма вини характеризується неоднаковим психічним ставленням особи у формі умислу або необережності до різних об’єктивних ознак – діяння і наслідків – одного й того ж кримінального правопорушення.
- За наявності змішаної форми вини важливо зробити правильний висновок, яким у цілому є вчинене кримінальне правопорушення – умисним чи необережним.
- Змішана форма вини є характерною для кримінальних правопорушень з матеріальним складом.
- Значення змішаної форми вини полягає у тому, що вона дає можливість: здійснити правильну кваліфікацію кримінального правопорушення; точніше визначити ступінь суспільної небезпечності вчиненого діяння; відмежувати схожі склади кримінальних правопорушень.
- Під помилкою у кримінальному праві розуміється неправильне уявлення особи про юридичні властивості або фактичні ознаки вчинюваного нею діяння.
- Юридична помилка полягає в неправильній правовій оцінці особою вчинюваного нею діяння.
- Помилка в кримінальній протиправності діяння полягає в тому, що: особа вважає своє діяння кримінальним правопорушенням, а закон – ні; законодавець визначає вчинене діяння як кримінальне правопорушення, а особа не усвідомлює, що скоїла кримінальне правопорушення.

• Помилка в кваліфікації кримінального правопорушення полягає в тому, що особа вважає вчинюване нею діяння певним конкретним кримінальним правопорушенням, а закон визначає це діяння як інше кримінальне правопорушення.

• Помилка в характері покарання полягає в неправильному уявленні особи про вид і (або) розмір покарання, що передбачено за вчинене нею кримінальне правопорушення.

• Фактична помилка полягає в неправильному уявленні особи про фактичні об'єктивні ознаки вчинюваного нею діяння.

• Помилка в об'єкті кримінального правопорушення полягає в неправильному уявленні особи про характер суспільних відносин, на які посягає її діяння.

• Помилка в характері діяння полягає в тому, що особа помилково вважає, наче в її діянні наявні або відсутні фактичні ознаки, які утворюють об'єктивну сторону конкретного кримінального правопорушення.

• Помилка в розвитку причинового зв'язку полягає в неправильному уявленні особи про дійсний розвиток такого зв'язку між вчинюваним нею суспільно небезпечним діянням і аналогічними за характером його наслідками.

• При відхиленні дії винний спрямовує свою кримінально-протиправну активність на заподіяння шкоди певній особі, однак з незалежних від нього причин, а не внаслідок помилки, вона спричиняється іншій особі.

• Казус («випадок») має місце тоді, коли суспільно небезпечні наслідки перебувають у причиновому зв'язку з діянням особи, яка однак не передбачала та не могла їх передбачити.

3. Проаналізуйте ситуації

• На прохання Гната Федір дістав наркотичну речовину і продав її замовникові наступного дня, коли вони разом поїхали купатися у річці. Відпочиваючи, чоловіки розпивали спиртні напої. Коли випивка закінчилася, Гнат вжив згадану наркотичну речовину і незабаром втратив свідомість. Спроби Федора привести його до тями не мали успіху. Вважаючи, що Гнат помер від наркотиків Федір злякався відповідальності. Користуючись тим, що вони відпочивали в безлюдно-

му місці, Федір скинув Гната з крутого берега у річку. Таким чином він бажав інсценувати нещасний випадок. Пізніше судово-медична експертиза встановила, що смерть Гната настала від утоплення.

Кваліфікуйте дії Федора. Якого виду помилки він припустився? Схарактеризуйте її правове значення.

• Порушуючи правила дорожнього руху, водій вантажівки Петренко вночі за містом вчинив наїзд на пішохода. Від отриманих при цьому травм той одразу помер. Не зрозумівши в темряві цієї обстановини, Петренко вирішив позбавитися небажаного свідка. Вважаючи, що потерпілий лише втратив свідомість, водій відтягнув його з шосе на узбіччя. Після цього він наніс пішоходові кілька, на його думку смертельних, ударів монтировкою по голові. Тіло пішохода Петренко сховав у лісосмузі.

Кваліфікуйте дії Петренка. Якого виду помилки він припустився? Схарактеризуйте її правове значення.

• Під час літнього відпочинку у бабусі 15-річний Павло і його 16-річний брат Василь виявили у лісі скарб. Він складався з рідких золотих монет XVII ст. Павло запропонував приховати їх, а згодом продати ювелірам або колекціонерам. Василь, посилаючись на кінофільм «Діамантова рука», сказав, що будь-які скарби належать державі. Особи, які знайдуть їх, мають право на 25 % вартості скарбу. Хлопці вирішили порадитися зі знайомим студентом юридичного факультету. Той повідомив, що відповідно до законодавства України особа, яка виявила скарб, є його власником. Упевнившись у правомірності своєї поведінки, Павло і Василь спробували продати монети ювелірові, але той викликав поліцію.

• Ознайомтеся зі ст. 193 і 22 КК. Визначте, чи підлягають Павло і Василь кримінальній відповідальності? Якого виду помилка має місце?

• 16-річний Родіон з дозволу батьків зареєструвався як підприємець. Особливої інтенсивності його комерційна діяльність набула влітку під час канікул. Щоб не запізнюватися на ділові зустрічі та встигати робити все заплановане він придбав мотоцикл. Отримавши посвідчення водія, Родіон почав активно використовувати свій новий транспортний засіб. Одного разу, поспішаючи на місце вчинення правочину, він значно перевищив швидкість на відкритій ділянці шосе.

Коли на дорогу раптом вибігла дівчинка, Родіон не встиг загальмувати. Потерпіла отримала тяжке тілесне ушкодження.

Кваліфікуйте дії Родіона. Схарактеризуйте суб'єктивну сторону вчиненого ним кримінального правопорушення.

• Під час полювання трапилася трагедія. Порушуючи відповідні правила, недосвідчений мисливець Дмитренко необачливо опинився в кущах на лінії вогню мисливця Ломова. Саме у цей час загонщики виганяли кабанів у бік учасників полювання. Вважаючи, що в кущах, які ворушаться, знаходиться кабан, Ломов зробив постріл. Внаслідок цього Дмитренко отримав смертельне поранення.

Кваліфікуйте дії Ломова.

• Відпочиваючи на пляжі, Авраменко запропонував Брецку поборотися. У змагальному запалі останній нахилився, вперся головою у живіт суперника і, охопивши його руками, спробував перекинути через себе. Під час проведення цього прийому Брецко зламав собі шийні хребці, внаслідок чого миттєво настала смерть.

Дайте правову оцінку того, що відбулося.

• Бабуся доручила 16-річному внуку Миколі купити в супермаркеті продукти. Вийшовши з магазину, він намагався йти повільно, бо була ожеледиця. Проте біля свого будинку Микола все ж послизнувся і впав. Падаючи, він зачепив ногою літнього чоловіка. Той теж не втримався на ногах і зламав собі шийку стегна. Лікарська комісія кваліфікувала зазначену травму як тілесне ушкодження середньої тяжкості.

Дайте правову оцінку того, що трапилось.

4. Оберіть один правильний варіант відповіді

1. *При змішаній формі вини*:

а) щодо одних ознак об'єктивної сторони вчиненого кримінального правопорушення має місце умисел, а стосовно інших – необережність;

б) щодо одних ознак об'єктивної сторони вчиненого кримінального правопорушення має місце прямий умисел, а стосовно інших – непрямий умисел;

в) щодо одних ознак об'єктивної сторони вчиненого кримінального правопорушення має місце кримінальна протиправна самовпевненість, а стосовно інших – кримінальна протиправна недбалість.

2. *Змішана форма вини є характерною для кримінальних правопорушень*:

а) з матеріальним складом;

б) з формальним складом;

в) з усіченим складом.

3. *Під помилкою в кримінальному праві розуміється неправильне уявлення особи про*:

а) юридичні ознаки вчинюваного нею діяння;

б) юридичні або фактичні ознаки вчинюваного нею діяння;

в) фактичні ознаки вчинюваного нею діяння.

4. *Юридична помилка відбиває незнання особою закону і*:

а) за загальним правилом не впливає на кримінальну відповідальність та покарання;

б) не впливає на кримінальну відповідальність та покарання;

в) впливає на кримінальну відповідальність та покарання.

5. *Казус («випадок»)*:

а) виключає кримінальну відповідальність;

б) за загальним правилом виключає кримінальну відповідальність;

в) пом'якшує кримінальну відповідальність.

6. *Казус («випадок») має місце тоді, коли суспільно небезпечні наслідки перебувають у причиновому зв'язку з дією або бездіяльністю особи, яка*:

а) не передбачала можливості їх настання;

б) не передбачала і не могла передбачити можливість їх настання;

в) не передбачала можливості їх настання внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки.

5. Обговоріть проблему

На засіданні гуртка «Правознавець» Василь зробив повідомлення на тему «Казус («випадок») як вид психічного ставлення особи до суспільно небезпечних наслідків свого діяння». Свій виступ Ва-

силь закінчив висновком, що казус виключає юридичну, у тому числі кримінальну, відповідальність через відсутність вини в поведінці особи. Сергій запитав Василя, чи можна вважати казусом ситуацію, коли внаслідок власної необережності пішохід загинув під колесами автомобіля, водій якого не порушив правил дорожнього руху?

Як би на місці Василя Ви відповіли на це запитання?

6. Додатки

Таблиця 6.1 – Співвідношення казуса та видів необережності

Ознаки	**Казус («випадок»)**	**Кримінальна протиправна недбалість**	**Кримінальна протиправна самовпевненість**
Інтелектуальна	Особа не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння	Особа не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння	Особа передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння
Вольова	Особа не могла передбачити можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння	Особа повинна була і могла передбачити можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння	Особа легковажно розраховувала на відвернення суспільно небезпечних наслідків свого діяння (але розрахунок виявився помилковим)

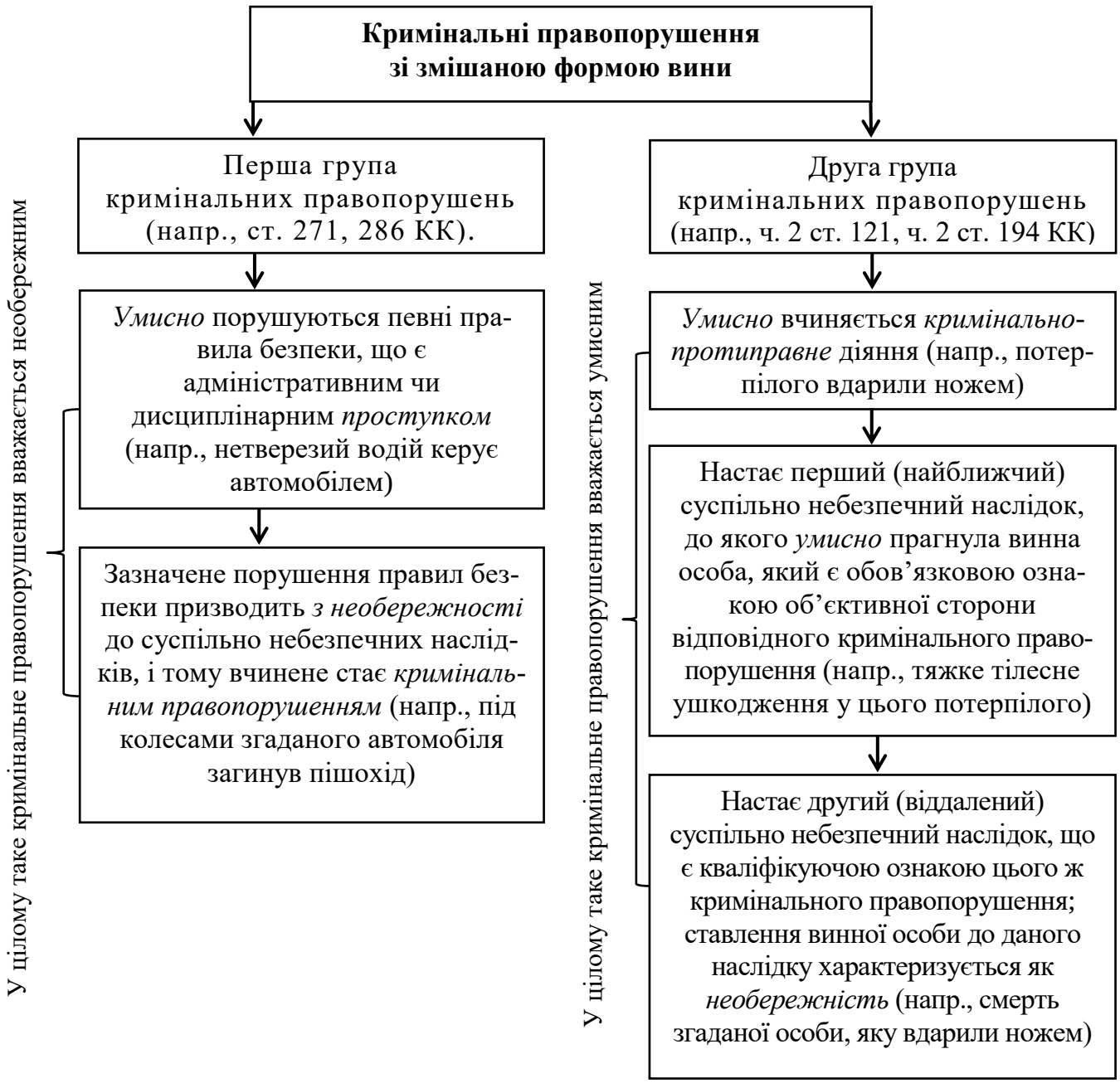

Рисунок 6.1 – Кримінальні правопорушення зі змішаною формою вини

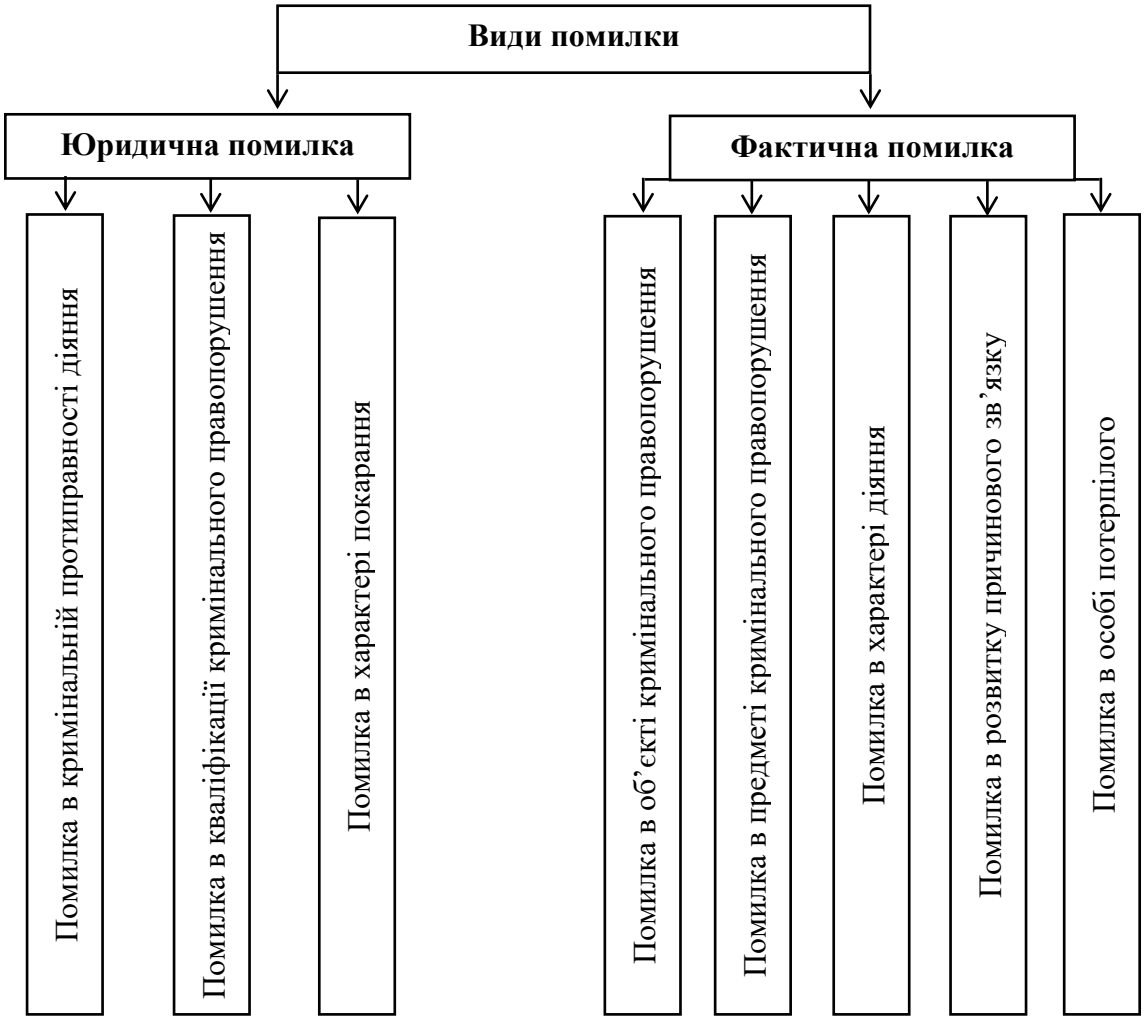

Рисунок 6.2 – Види помилки

7. Використані джерела інформації

1. Борисов В. І. «Випадок». – В кн.: Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / За ред. В. Я. Тація, В. І. Тютюгіна, В. І. Борисова. 6-те вид., перероб. і допов. – Харків: Право, 2020. – С. 195 – 196.
2. Кривоченко Л. М. Помилка та її значення для кримінальної відповідальності / За ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Київ – Харків: Юрінком Інтер – Право, 2002. – С. 165 – 170.
3. Кривоченко Л. М. Змішана форма вини. – Там само, с. 160 – 162.
4. Кузьменко О. В. Важливі питання вчення про злочин // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. – 2015. – № 6. – С. 26 – 34.

5. Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх: постанова Пленуму Верховного Суду України від 16. 04. 2004 р. № 5.

7. СТАДІЇ ВЧИНЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ

Винній особі не завжди вдається закінчити кримінальне правопорушення. Часто це породжується причинами, що не залежать від її волі. Приміром, зловмисник придбав зброю для вчинення вбивства, проте був затриманий поліцією. Трапляється також, що роблячи постріл у потерпілого, винний хибить. У наведених і подібних випадках постає питання про кримінальну відповідальність особи на певних стадіях кримінального правопорушення. Вивчення пов'язаних з ними основних правових положень є метою цього розділу.

7.1. Поняття стадії кримінального правопорушення

Стадією кримінального правопорушення називають певний етап його вчинення, який відрізняється від інших таких етапів ступенем суспільної небезпечності діяння та реалізації умислу. Приміром, небезпечність поведінки вбивці, який навів пістолет на потерпілого, істотно більша, ніж коли він лише придбав зброю. Як зазначає В. П. Тихий, стадії властиві тільки тим кримінальним правопорушенням, які вчиняються з прямим умислом [5]. Виокремлюють три стадії кримінального правопорушення: готування до кримінального правопорушення, замах на кримінальне правопорушення і закінчене кримінальне правопорушення (рис. 7.1). Ознаки готування та замаху передбачені відповідно у статтях 14 і 15 КК, тобто в його Загальній частині, а закінченого кримінального правопорушення – у диспозиціях норм Особливої частини КК. Якщо кримінальне правопорушення є закінченим, то воно поглинає попередні стадії й вони не мають самостійного значення, не впливають на кваліфікацію, тобто на кримінально-правову оцінку вчиненого діяння. Приміром, якщо винний таємно викрав чуже майно, то його дії кваліфікуватимуться як закінчене кримінальне правопорушення, тобто крадіжка. При цьому винного не будуть звинувачувати, приміром, у готуванні до згаданого кримінального правопорушення [5].

7.2. Незакінчене кримінальне правопорушення і його види

Незакінчене кримінальне правопорушення – це умисне суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність), яке не містить усіх ознак

конкретного кримінального правопорушення, бо воно не було доведено до кінця з причин, що не залежали від винної особи. Поняття незакінченого кримінального правопорушення охоплює дві стадії кримінального правопорушення – готування та замах, які також називають видами незакінченого кримінального правопорушення (ст. 13 КК). В теорії кримінального права незакінчене кримінальне правопорушення ще позначають термінами «попередня кримінально-протиправна діяльність» та «невдала діяльність у вчиненні кримінального правопорушення» [5]. При незакінченому кримінальному правопорушенні умисел винного ще не є повністю реалізованим, об'єктивна сторона кримінального правопорушення не має усіх передбачених законом ознак, об'єкту посягання ще не завдана шкода.

7.2.1. Готування до кримінального правопорушення

Законодавець зазначає, що *готуванням до кримінального правопорушення* є підшукування або пристосування засобів чи знарядь, підшукування співучасників або змова на вчинення кримінального правопорушення, усунення перешкод, а також інше умисне створення умов для вчинення кримінального правопорушення (ч. 1 ст. 14 КК). На першій стадії кримінального правопорушення дії винної особи ще не спрямовані безпосередньо на його об'єкт. Винний ще не здійснює того діяння, яке є ознакою об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення. Отже, першим видом готування до кримінального правопорушення є *підшукування засобів чи знарядь* для його вчинення. Йдеться про будь-які дії з придбання, отримання, пошуку засобів чи знарядь. Спосіб такого підшукування може бути як протиправним, так і правомірним. Під *засобами* розуміють предмети матеріального світу, які полегшують вчинення кримінального правопорушення або сприяють його приховуванню. Наприклад, це можуть бути підроблені документи або одурманюючі речовини. *Знаряддя* скоєння кримінального правопорушення – це предмети, призначені для безпосереднього виконання кримінально-протиправних дій. Ідеться, зокрема, про ніж, яким зловмисник погрожує потерпілому. Засоби і знаряддя вчинення кримінального правопорушення можуть бути спеціально призначені для досягнення кримінально-протиправної мети. В той же час вони можуть використовуватися і для побутових потреб. У першому випадку винний міг здобути сильнодіючу отруту для вбивства, а в остан-

ньому – скористатися звичайною сокирою з метою заподіяння тяжкого тілесного ушкодження [5].

Другим видом готування до кримінального правопорушення є *пристосування засобів чи знарядь*. Приміром, зловмисник переробив мисливську рушницю на обріз, щоб непомітно пронести зброю на місце вчинення кримінального правопорушення. Третій вид готування до кримінального правопорушення – *підшукування співучасників*. Останнє виражається у пропозиції іншій особі взяти участь у вчиненні кримінально-протиправного діяння. Четвертий вид – *змова на вчинення кримінального правопорушення*. Вона може бути усною, письмовою, також виражатися в конклюдентних діях, тобто жестах, міміці, рухах. П'ятий вид готування до кримінального правопорушення – *усунення перешкод для його вчинення*. Наприклад, напередодні крадіжки товарів з магазину винний вимикнув сигналізацію. Шостий вид готування до кримінального правопорушення в законі визначено формулою *«інше умисне створення умов для вчинення кримінального правопорушення».* Йдеться, зокрема, про створення сховища для приховування викраденого. Також зловмисник міг підготовити місце вчинення кримінального правопорушення, сховавши в кущах зброю (рис. 7.2).

Часто студенти і школярі плутають готування до кримінального правопорушення з так званим виявленням умислу. Наприклад, А. в розмові з Б. повідомив, що наступного дня збирається заподіяти В. тілесне ушкодження. При цьому А. не підбурює Б. до спільних кримінально-протиправних дій. У цій ситуації відсутнє суспільно небезпечне діяння, без чого не можна говорити про кримінальне правопорушення та його стадії. Тому *виявлення умислу*, як зазначалося вище, *не тягне кримінальну відповідальність*. Від нього слід відрізняти такі самостійні кримінальні правопорушення як погрозу вбивством або погрозу знищення майна (ст. 129, 195 КК). У цих двох випадках карається не виявлення умислу, а суспільно небезпечне, інформаційне за характером, діяння, яким є погроза [5].

7.2.2. Замах на кримінальне правопорушення

Законодавець зазначає, що *замахом на кримінальне правопорушення* є вчинення особою з прямим умислом діяння (дії або бездіяльності), безпосередньо спрямованого на вчинення кримінального правопорушення, передбаченого відповідною статтею Особливої части-

ни КК, якщо при цьому кримінальне правопорушення не було доведено до кінця з причин, що не залежали від її волі (ч. 1 ст. 15 КК). У наведеному визначенні йдеться про таке діяння, яке безпосередньо посягає на об'єкт кримінального правопорушення, створює пряму небезпеку заподіяння йому шкоди. Саме на стадії замаху починається виконання об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення [5]. Приміром, винний проник до житла з метою викрадення майна або запустив двигун з наміром заволодіти чужим автомобілем. Слід пам'ятати, що на стадії замаху особа з незалежних від себе причин ще не здійснює всіх дій, які утворюють об'єктивну сторону складу кримінального правопорушення, або ще не настають зазначені в законі наслідки. У першому випадку, наприклад, кілер не встиг натиснути на спусковий гачок пістолета. У другій ситуації, намагаючись вбити потерпілого, винний зміг завдати йому лише поранення. Тож замах на кримінальне правопорушення – це невдала спроба посягання на певні суспільні відносини, що утворюють об'єкт кримінального правопорушення. Причини недоведення кримінального правопорушення до кінця, як вже було сказано, не залежать від волі винного [5]. Вони можуть бути різними, зокрема, опір жертви, недостатнє вміння користуватися зброєю, затримання винного (табл. 7.1). Якщо ж кримінальне правопорушення не доведено до кінця з власної волі особи, то замах на нього відсутній внаслідок добровільної відмови при незакінченому кримінальному правопорушенні, про що йтиметься нижче.

Відповідальність за замах на кримінальне првопорушення можлива лише за наявності *прямого умислу* на вчинення *конкретного* кримінального правопорушення. Законодавець поділяє замах на два види: незакінчений та закінчений (рис. 6.3). *Замах* на кримінальне правопорушення *є незакінченим*, якщо особа з причин, що не залежали від її волі, не вчинила усіх дій, які *вважала необхідними* для доведення кримінального правопорушення до кінця. Приміром, злодій був затриманий в момент проникнення до чужої квартири. Цей вид замаху інколи називають перерваним. *Закінчений замах* на кримінальне правопорушення характеризується тим, що особа виконала усі дії, *які вважала необхідними* для доведення кримінального правопорушення до кінця, але кримінальне правопорушення не було закінчено з причин, які не залежали від її волі (ч. 2 ст. 15 КК). Наприклад, згаданий вище злодій після проникнення до чужого житла схопив ювелірні

прикраси і спробував утекти. Однак під час виходу з квартири він був затриманий. Нагадаємо, що крадіжка вважається закінченим кримінальним правопорушенням лише тоді, коли винна особа має реальну можливість розпорядитися чужим майном як власним. Тож можна зробити висновок, що, поділяючи замах на закінчений і незакінчений, законодавець керувався суб'єктивним критерієм, тобто уявленням винного про ступінь здійснення ним кримінально-протиправного діяння.

У теорії кримінального права замах на кримінальне правопорушення також поділяють на придатний та непридатний (рис. 7.4). У свою чергу, останній може бути замахом на непридатний об'єкт і замахом з непридатними засобами. *Замах на непридатний об'єкт* має місце тоді, коли об'єкт посягання не має необхідних властивостей або він відсутній, внаслідок чого винний не може довести кримінальне правопорушення до кінця. Наприклад, злодій намагається викрасти гроші з сейфу, який виявився порожнім. Могло також статися, що винний зробив постріл у труп, вважаючи, що людина спить. *Замах із непридатними засобами* має місце тоді, коли зловмисник помилково або через необізнаність застосовує такі засоби, за допомогою яких неможливо закінчити кримінальне правопорушення. Приміром, він спробує отруїти потерпілого речовиною, помилково прийнятою за отруту. При цьому зазначені засоби можуть бути як абсолютно, так і відносно непридатними для вчинення кримінального правопорушення. *Абсолютно непридатними* вважаються засоби, використання яких за будь-яких обставин не може призвести до закінчення кримінального правопорушення, як в останньому прикладі. *Відносно непридатними* є ті засоби, які лише за певних обставин не можуть призвести до реалізації умислу. Наприклад, винна особа спробує вчинити вбивство, використовуючи мисливську рушницю, що є зіпсованою [5]. Наявність непридатного замаху визнається судовою практикою. Пленум Верховного Суду України свого часу роз'яснив, що якщо злодій викрав непридатні вогнепальну зброю або бойові припаси, помилково вважаючи їх такими, що можуть бути використані за призначенням, вчинене слід вважати замахом на викрадення зазначених предметів [3]. Як зазначає В. П. Тихий, замах на непридатний об'єкт і замах з непридатними засобами можуть бути закінченими та незакінченими [5].

Наявність того або іншого виду замаху на кримінальне правопорушення суд враховує під час призначення покарання. Закінчений замах за ступенем реалізації умислу ближчий до закінченого кримінального правопорушення і тому він є більш небезпечним, ніж незакінчений замах (табл. 7.4).

7.3. Кримінальна відповідальність за незакінчене кримінальне правопорушення

Поняття кримінального правопорушення охоплює *не тільки закінчене кримінальне правопорушення, а й готування до кримінального правопорушення та замах на нього*. У всіх цих випадках має місце суспільно небезпечне діяння, передбачене кримінальним законом. Законодавець зазначає, що *підставою кримінальної відповідальності* є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке *містить склад передбаченого КК кримінального правопорушення* (ч. 1 ст. 2 КК). Така ж підстава породжує відповідальність і за готування до кримінального правопорушення, і за замах на нього. В обох випадках має місце склад незакінченого кримінального правопорушення, відповідно склад готування до кримінального правопорушення та замаху на нього [5]. Законодавець зазначає, що готування до кримінального проступку або злочину, за який статтею Особливої частини КК передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк до двох років або інше, більш м'яке покарання, не тягне за собою кримінальної відповідальності (ч. 2 ст. 14 КК). Відповідальність за готування до кримінального правопорушення та замах на нього настає відповідно за ст. 14 або 15 КК і за тією статтею Особливої частини КК, яка передбачає відповідальність за закінчене кримінальне правопорушення, до якого суб'єкт готувався або на яке він вчинив замах. Наприклад, формула кваліфікації діяння особи, яка готувалася до вбивства потерпілого шляхом пострілу з мисливської рушниці, буде такою: ст. 14 і ч. 1 ст. 115 КК. Якщо ж діяння, вчинені зловмисником в процесі готування до певного кримінального правопорушення або замаху на нього, містять ознаки іншого закінченого кримінального правопорушення, кваліфікація здійснюватиметься за це незакінчене кримінальне правопорушення і за сукупністю за згадане закінчене кримінальне правопорушення [5]. Наприклад, винний незаконно придбав бойовий пістолет з метою вчинення розбійного нападу, після чого був затрима-

ний. Формула кваліфікації виглядатиме так: ч. 1 ст. 263 і ст. 14 та ч. 1 ст. 187 КК.

7.4. Закінчене кримінальне правопорушення

Законодавець зазначає, що закінченим кримінальним правопорушенням визнається *діяння, яке містить усі ознаки складу кримінального правопорушення, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК* (ст. 13 КК). На стадії закінченого кримінального правопорушення винна особа вже завершила діяння, реалізувала умисел та заподіяла шкоду об'єкту посягання (табл. 7.3, 7.2). Момент закінчення тих або інших конкретних кримінальних правопорушень є різним залежно від конструкції в законі їхнього складу. Нагадаємо, що кримінальні правопорушення з матеріальним складом вважаються закінченими з моменту, коли настав передбачений законом суспільно небезпечний наслідок. Приміром, грабіж є закінченим кримінальним правопорушенням з моменту, коли у винної особи з'являється реальна можливість розпоряджатися чужим майном як власним (ст. 186 КК). Кримінальні правопорушення з формальним складом вважаються закінченими з моменту вчинення діяння, незалежно від настання суспільно небезпечних наслідків. Наприклад, вимагання є закінченим кримінальним правопорушенням з моменту пред'явлення незаконної вимоги, поєднаної з погрозою (ст. 189 КК). Кримінальні правопорушення з усіченим складом як різновид кримінальних правопорушень з формальним складом вважаються закінченими вже на стадії замаху на кримінальне правопорушення або навіть готування до нього. Зокрема, посягання на життя працівника правоохоронного органу є закінченим кримінальним правопорушенням з моменту замаху (ст. 348 КК).

7.5. Добровільна відмова при незакінченому кримінальному правопорушенні

Законодавець зазначає, що *добровільною відмовою* від доведення кримінального правопорушення до кінця є остаточне припинення особою за своєю волею готування до кримінального правопорушення або замаху на кримінальне правопорушення, якщо при цьому вона усвідомлювала можливість доведення кримінального правопорушення до кінця. Особа, яка добровільно відмовилася від доведення кри-

мінального правопорушення до кінця, підлягає кримінальній відповідальності лише в тому випадку, якщо фактично вчинене нею діяння містить склад іншого кримінального правопорушення (ст. 17 КК). Тож закон визначає добровільну відмову як підставу, що виключає кримінальну відповідальність, оскільки особа усуває створену нею небезпеку, не дає їй перетворитися на заподіяння шкоди об'єкту посягання.

Постає питання, чи на всіх стадіях кримінального правопорушення можлива добровільна відмова від нього. Зауважимо, що на стадії готування до кримінального правопорушення така відмова можлива завжди. При цьому особа може поводитися як пасивно, так і активно [5]. В першому випадку вона могла виготовити відмички для здійснення квартирної крадіжки, але відмовитися від подальших кримінально-протиправних дій. В другому випадку особа могла ці відмички ще й знищити. На стадії незакінченого замаху на кримінальне правопорушення добровільна відмова також завжди можлива. На цій стадії теж достатньо лише утриматися від подальших дій, які були б спрямовані на доведення кримінального правопорушення до кінця. Наприклад, А. з метою вбивства підсипав отруту в їжу потерпілому. Але, злякавшись відповідальності, він своєчасно замінив отруєну їжу на безпечну. На стадії закінченого замаху на кримінальне правопорушення добровільна відмова можлива лише в тих випадках, коли між кримінально-протиправим діянням та настанням імовірних суспільно небезпечних наслідків є певний проміжок часу, в межах якого зловмисник контролює розвиток причинового зв'язку та може перешкодити настанню цих наслідків. Наприклад, особа підпалила будівлю, але незабаром загасила вогонь. Зауважимо, що на стадії закінченого замаху добровільна відмова можлива лише у формі активних дій. Якщо ж зазначеного проміжку часу немає або розвиток причинового зв'язку вже закінчився, то добровільна відмова на стадії закінченого замаху неможлива. Наприклад, винний з метою заподіяння смерті потерпілому зробив у нього постріл, однак не влучив. В цьому випадку добровільна відмова виключається, бо вже запізно. Винний буде притягнений до кримінальної відповідальності за закінчений замах на вбивство. В описаній ситуації можлива лише відмова від повторного пострілу. *На стадії закінченого кримінального правопорушення* добровільна відмова *не є можливою*, оскільки в цей момент вже є всі елементи складу конкретного кримінального правопорушення. Вин-

ний вже не може усунути створену ним небезпеку заподіяння шкоди об'єкту посягання. Тож «закінчене кримінальне правопорушення» і «добровільна відмова» є взаємовиключними поняттями [5]. Добровільну відмову при незакінченому кримінальному правопорушенні слід відрізняти від так званого діяльного (дійового) каяття. В останньому випадку йдеться про дії винної особи, які свідчать про осуд нею вже вчиненого кримінального правопорушення і прагнення загладити його наслідки (рис. 7.5, табл. 7.5). Слід звернути увагу на те, що при діяльному каятті склад конкретного кримінального правопорушення вже є і тому воно розглядається як обставина, що пом'якшує покарання (п. 1, 2, 2^1 ч. 1 ст. 66 КК).

ПРАКТИКУМ

1. Запитання та завдання для самоконтролю

Визначте поняття «стадія кримінального правопорушення». Які стадії кримінального правопорушення Вам відомі? Що таке незакінчене кримінальне правопорушення? Назвіть його види. Дайте визначення поняття «закінчене кримінальне правопорушення». У який момент вважаються закінченими кримінальні правопорушення з матеріальним, формальним та усіченим складами? Що таке готування до кримінального правопорушення? Які види готування до кримінального правопорушення Ви знаєте? Чим відрізняється готування до кримінального правопорушення від виявлення умислу? Що таке замах на кримінальне правопорушення? Назвіть види замаху на кримінальне правопорушення і зазначте їхні відмінності. Чим відрізняється замах на кримінальне правопорушення від закінченого кримінального правопорушення? Назвіть відмінності замаху на кримінальне правопорушення від готування до кримінального правопорушення. Що є підставою кримінальної відповідальності за незакінчене кримінальне правопорушення? Як здійснюється кваліфікація незакінченого кримінального правопорушення? На яких стадіях кримінального правопорушення можлива добровільна відмова від його доведення до кінця? Які особливості має добровільна відмова від доведення кримінального правопорушенння до кінця в порівнянні з діяльним каяттям?

2. Чи згодні Ви з твердженнями?

• Стадії можуть мати лише ті кримінальні правопорушення, які вчиняються з прямим умислом.

• Кримінальне правопорушення з матеріальним складом вважається закінченим з моменту, коли настав зазначений в законі суспільно небезпечний наслідок.

• Кримінальне правопорушення з формальним складом вважається закінченим з моменту вчинення кримінально-протиправного діяння незалежно від настання суспільно небезпечних наслідків.

• Кримінальне правопорушення з усіченим складом вважається закінченим на стадії готування до кримінального правопорушення або замаху на нього.

• Виявлення умислу є видом готування до кримінального правопорушення.

• Діяльне каяття за загальним правилом пом'якшує покарання.

3. Проаналізуйте ситуації

• Патрульний поліцейський зупинив автомобіль, яким керував нетверезий молодик. Побоюючись позбавлення судом посвідчення водія, правопорушник дав правоохоронцю 500 доларів США. Наступного дня поліцейський дізнався, що молодик є родичем впливової людини і про всяк випадок повернув йому гроші.

Чи підлягає правоохоронець кримінальній відповідальності?

• Раніше судимий Лапіков запропонував приятелю викрасти з квартири своєї колишньої дружини ювелірні прикраси й гроші. Приятель погодився, обумовивши свою участь винагородою в розмірі половини вартості цього майна.

Дайте правову оцінку поведінки зазначених осіб.

• Неповнолітній Дронов пізно ввечері вийшов на вулицю. Зустрівши самотню жінку, він дістав з кишені дуже схожий на справжній іграшковий пістолет і зажадав віддати йому гроші. Потерпіла не розгубилася, вибила з руки хлопця пістолет і втекла.

Кваліфікуйте дії Дронова.

• Безробітний Астеміров з метою таємного заволодіння чужим майном проник до приватного будинку. Знаючи, що господарі на роботі, він почав шукати цінні речі. Знайшовши пляшку горілки, Асте-

міров випив її. Розслабившись, злодій раптом заснув на канапі. В цьому стані з викраденою валютою його було затримано.

Визначте стадію кримінального правопорушення.

• Двоє чоловіків вирішили вбити потерпілого. Знаючи, що останній не вміє плавати, вони зштовхнули його з моста у глибоке водоймище і втекли. Почувши крики потерпілого і злякавшись відповідальності, один із зловмисників повернувся та врятував йому життя.

Кваліфікуйте дії зазначених осіб. Чи зміниться Ваша правова оцінка, якщо уявити, що той, хто повернувся, витяг із води вже мертвого потерпілого?

4. Оберіть один правильний варіант відповіді

1. *Закінченим кримінальним правопорушенням визнається діяння, яке містить*:

а) усі ознаки складу кримінального правопорушення, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК;

б) усі ознаки об'єктивної сторони кримінального правопорушення, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК;

в) усі ознаки конкретного кримінального правопорушення, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК.

2. *Законодавець зазначає, що незакінченим кримінальним правопорушенням є*:

а) готування до кримінального правопорушення та незакінчений замах на кримінальне правопорушення;

б) готування до кримінального правопорушення та замах на кримінальне правопорушення;

в) готування до кримінального правопорушення.

3. *Готування до кримінального проступку:*

а) не тягне за собою кримінальної відповідальності;

б) тягне за собою кримінальну відповідальність;

в) тягне за собою кримінальну відповідальність лише у випадках, передбачених відповідною статтею Особливої частини КК.

4. *Замахом на кримінальне правопорушення є*:

а) вчинення особою умисного діяння (дії або бездіяльності), безпосередньо спрямованого на вчинення кримінального правопорушення, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК,

якщо при цьому кримінальне правопорушення не було доведено до кінця з причин, що не залежали від її волі;

б) вчинення особою з прямим умислом дій, безпосередньо спрямованих на вчинення кримінального правопорушення, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК, якщо при цьому кримінальне правопорушення не було доведено до кінця з причин, що не залежали від її волі;

в) вчинення особою з прямим умислом діяння (дії або бездіяльності), безпосередньо спрямованого на вчинення кримінального правопорушення, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК, якщо при цьому кримінальне правопорушення не було доведено до кінця з причин, що не залежали від її волі.

5. *Замах на вчинення кримінального правопорушення є закінченим, якщо особа*:

а) виконала усі дії, які вважала необхідними для доведення кримінального правопорушення до кінця, але кримінальне правопорушення не було закінчено з причин, які не залежали від її волі;

б) не виконала усіх дій, які вважала необхідними для доведення кримінального правопорушення до кінця, бо кримінальне правопорушення не було закінчено з причин, що не залежали від її волі;

в) виконала усі дії, які об’єктивно були необхідними для доведення кримінального правопорушення до кінця, але кримінальне правопорушення не було закінчено з причин, які не повною мірою залежали від її волі.

6. *Замах на вчинення кримінального правопорушення є незакінченим, якщо особа*:

а) з причин, що не залежали від її волі, не вчинила усіх дій, які вважала необхідними для доведення кримінального правопорушення до кінця;

б) з причин, що залежали від її волі, не вчинила усіх дій, які вважала необхідними для доведення кримінального правопорушення до кінця;

в) з причин, що залежали від її волі, не вчинила усіх дій, які утворюють об’єктивну сторону конкретного закінченого кримінального правопорушення.

7. *Кримінальна відповідальність за готування до кримінального правопорушення і замах на кримінальне правопорушення настає*:

а) відповідно за ст. 14 і 15 КК;

б) відповідно за ст. 14 або 15 КК і за тією статтею Особливої частини КК, яка передбачає відповідальність за закінчене кримінальне правопорушення;

в) за тією статтею Особливої частини КК, яка передбачає відповідальність за кримінальне правопорушення, до якого особа готувалася або на який вчинила замах.

8. *Добровільна відмова при незакінченому кримінальному правопорушенні є можливою*:

а) лише на стадії готування до кримінального правопорушення;

б) лише на стадіях готування до кримінального правопорушення та незакінченого замаху на кримінальне правопорушення;

в) на стадіях готування до кримінального правопорушення, незакінченого та закінченого замаху на кримінальне правопорушення.

5. Обговоріть проблему

У КК УСРР 1922 р. зазначалося, що «готуванням до злочину є підшукування, набуття або пристосування знарядь та засобів і створення умов для вчинення злочинів».

Порівняйте це формулювання з поняттям «готування до кримінального правопорушення» в чинному КК (ч. 1 ст. 14). Чим, на Вашу думку, можна пояснити різницю між сучасною та тодішнєю позиціями законодавця щодо правової характеристики згаданої стадії кримінального правопорушення?

6. Додатки

Таблиця 7.1 – Співвідношення готування до кримінального правопорушення та замаху на кримінальне правопорушення

Готування до кримінального правопорушення	**Замах на кримінальне правопорушення**
1. Має менший ступінь суспільної небезпеки. 2. Створюється опосередко-	1. Має більший ступінь суспільної небезпеки. 2. Створюється безпосередня

вана небезпека об'єкту кримінального правопорушення. 3. Створюються умови для вчинення кримінального правопорушення. 4. Кримінальне правопорушення не доведено до кінця з причин, що не залежали від волі винної особи.	небезпека об'єкту кримінального правопорушення. 3. Діяння безпосередньо спрямовано на вчинення кримінального правопорушення. 4. Кримінальне правопорушення не доведено до кінця з причин, що не залежали від волі винної особи.

Таблиця 7.2 – Співвідношення замаху на кримінальне правопорушення та закінченого кримінального правопорушення

Замах на кримінальне правопорушення	**Закінчене кримінальне правопорушення**
1. Відсутні деякі ознаки об'єктивної сторони конкретного кримінального правопорушення. 2. Умисел не є повністю реалізованим. 3. Об'єкту кримінального правопорушення не завдано шкоди. 4. Кримінальне правопорушення не доведено до кінця з причин, що не залежали від винної особи.	1. Є всі ознаки об'єктивної сторони конкретного кримінального правопорушення. 2. Умисел є повністю реалізованим. 3. Об'єкту кримінального правопорушення завдано шкоди. 4. Кримінальне правопорушення доведено до кінця.

Таблиця 7.3 – Співвідношення незакінченого та закінченого кримінального правопорушення

Незакінчене кримінальне правопорушення	**Закінчене кримінальне правопорушення**
1. Не містить усіх ознак складу конкретного кримінального правопорушення. 2. Умисел не є повністю реалізованим.	1. Містить усі ознаки складу конкретного кримінального правопорушення. 2. Умисел є повністю реалізованим.

3. Об’єкту кримінального правопорушення ще не завдано шкоди. 4. Кримінально-протиправна діяльність припинена з причин, що не залежали від винної особи.	3. Об’єкту кримінального правопорушення вже завдано шкоди. 4. Кримінально-протиправна діяльність повністю здійснена.

Таблиця 7.4 – Співвідношення незакінченого та закінченого замаху на кримінальне правопорушення

Незакінчений замах на кримінальне правопорушення	**Закінчений замах на кримінальне правопорушення**
1. Особа з причин, що не залежали від її волі, не вчинила усіх дій, які вважала необхідними для доведення кримінального правопорушення до кінця. 2. Є менш небезпечним діянням. 3. Є більш віддаленим від закінченого кримінального правопорушення. 4. Об’єктивна сторона конкретного кримінального правопорушення виконана меншою мірою. 5. Суспільно небезпечний наслідок не міг настати. 6. Передбачає менш високий ступінь реалізації умислу. 7. Добровільна відмова від доведення кримінального правопорушення до кінця завжди можлива. 8. Передбачає менш суворе покарання.	1. Особа виконала усі дії, які вважала необхідними для доведення кримінального правопорушення до кінця, але кримінальне правопорушення не було закінчено з причин, що не залежали від її волі. 2. Є більш небезпечним діянням. 3. Є ближчим до закінченого кримінального правопорушення. 4. Об’єктивна сторона конкретного кримінального правопорушення виконана більшою мірою. 5. Суспільно небезпечний наслідок міг настати. 6. Передбачає більш високий ступінь реалізації умислу. 7. Добровільна відмова від доведення кримінального правопорушення до кінця можлива лише в окремих випадках. 8. Передбачає більш суворе покарання.

Таблиця 7.5 – Співвідношення добровільної відмови та діяльного каяття

Добровільна відмова	**Діяльне каяття**
1. Можлива лише при незакінченому кримінальному правопорушенні. 2. Може виражатися як в діях, так і в бездіяльності особи. 3. Можлива лише у кримінальних правопорушеннях, що вчиняються з прямим умислом. 4. Є підставою звільнення від кримінальної відповідальності. 5. У діянні особи немає складу конкретного кримінального правопорушення.	1. Можливе як при незакінченому, так і при закінченому кримінальному правопорушенні. 2. Виражається лише в діях особи. 3. Можливе як в умисних, так і в необережних кримінальних правопорушеннях. 4. За загальним правилом пом'якшує покарання. 5. У діянні особи є склад конкретного кримінального правопорушення.

Рисунок 7.1 – Стадії вчинення кримінального правопорушення

Рисунок 7.2 – Види готування до кримінального правопорушення

Рисунок 7.3 – Види замаху на кримінальне правопорушення

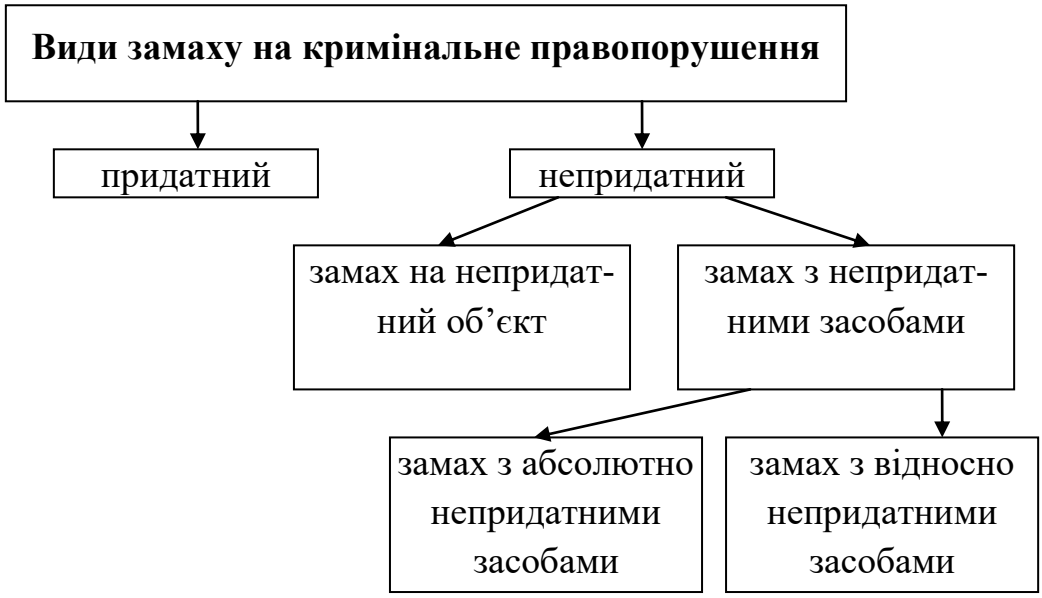

Рисунок 7.4 – Види замаху на кримінальне правопорушення

Рисунок 7.5 – Види діяльного каяття

7. Використані джерела інформації

1. Кузьменко О. В. Стадії вчинення злочину // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. – 2013. – № 4. – С. 36 – 40.

2. Маслак Н. В. Кримінальна відповідальність за готування до злочину. – Х.: Право, 2010. – 232 с.

3. Про судову практику в справах про викрадення та інше незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами, вибуховими пристроями чи радіоактивними матеріалами: постанова Пленуму Верховного Суду України від 26. 04. 2002 р. № 3.

4. Тихий В. П., Панов М. І. Злочин, його види та стадії. – К.: Промені, 2007. – 40 с.

5. Тихий В. П., Горностай А. В., Маслак Н. В. Стадії кримінального правопорушення. – В кн.: Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / За ред. В. Я. Тація, В. І. Тютюгіна, В. І. Борисова. – 6-те вид., перероб. і допов. – Харків: Право, 2020. – С. 213 – 236.

8. ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ СПІВУЧАСТІ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВОПОРУШЕННІ

Кримінальні правопорушення часто вчиняються кількома особами, які діють узгоджено і прагнуть спільного результату. Об'єднання зусиль таких зловмисників, яких у кримінальному праві називають співучасниками, полегшує реалізацію їхніх планів, підвищує суспільну небезпечність кримінального правопорушення. Вивчення пов'язаних із зазначеним явищем так званих загальних питань співучасті у кримінальному правопорушенні є метою цього розділу.

8.1. Значення інституту співучасті в кримінальному праві

Згаданий інститут існує в кримінальному праві України для визначення ступеня вини і відповідальності осіб, які не беруть безпосередньої участі у вчинені кримінального правопорушення, але мають до нього пряме відношення. Уявімо, що К. підмовив Н. вбити потерпілого чи дав для цього зброю. На підставі норм про співучасть К. буде визнано відповідно підбурювачем або пособником. Якщо б у кримінальному праві не існувало інституту співучасті у кримінальному правопорушенні, К. уникнув би кримінальної відповідальності (ст. 26 – 31 КК). Іноді студенти і школярі оцінюють значення співучасті помилково, вважаючи її підставою кримінальної відповідальності. Нагадаємо, що єдиною підставою цього виду юридичної відповідальності є склад кримінального правопорушення. Роль співучасті полягає в іншому. Нерідко вона визначається законодавцем як кваліфікуюча обставина, що тягне більш тяжке обвинувачення. Як приклад наведемо ч. 2 ст. 185 КК. У всіх інших випадках співучасть у кримінальному правопорушенні вважається обтяжуючою обставиною при призначенні покарання (п. 2 ч. 1 ст. 67 КК).

8.2. Поняття та ознаки співучасті у кримінальному правопорушенні

Співучасть визначається законодавцем як умисна спільна участь декількох суб'єктів кримінального правопорушення у вчиненні умисного кримінального правопорушення (ст. 26 КК). Звідси випливають об'єктивні та суб'єктивні ознаки співучасті. Перша група таких ознак пов'язана зі *спільністю дій*, а друга – зі *спільністю умислу* зловмисни-

ків. Схарактеризуємо спочатку об'єктивні ознаки співучасті. По-перше, слід мати на увазі, що у кримінальному правопорушенні беруть участь не просто кілька людей, а два чи більше *суб'єктів кримінального правопорушення*. Тож кожен співучасник повинен бути фізичною, осудною і деліктоздатною особою. Змоделюємо життєву ситуацію. Два п'ятнадцятирічні хлопці йдуть берегом озера. Випадково вони зустрічають однокласницю і жартома зштовхують її в воду. Дівчина тоне, бо не вміє плавати, про що юнаки не знали. Хлопці не встигають її врятувати. В їхніх діях співучасті немає, бо відсутні принаймні два суб'єкти кримінального правопорушення. Жартівливі дії юнаків призвели до вбивства через необережність (ст.119 КК). Нагадаємо, що відповідальність за це кримінальне правопорушення настає з 16 років (ст. 22 КК). По-друге, ролі співучасників можуть бути різними, але кожен з них здійснює внесок у вчинення спільного кримінального правопорушення. М. І. Бажанов порівнював співучасть з оркестром, де кожен музикант веде свою партію, а в результаті лунає мелодія [1]. По-третє, наслідок кримінального правопорушення є неподільним для співучасників. Вони несуть кримінальну відповідальність за цей наслідок незалежно від своєї ролі в кримінальному правопорушенні. Якщо, приміром, три особи нанесли потерпілому несумісні з життям травми, то кожен з них мусить відповідати за вбивство, а не за одну його третину. У випадку, коли один із зловмисників підкупив вбивцю, а інший надав йому зброю, вони відповідатимуть за вбивство разом із виконавцем. По-четверте, спільність дій передбачає опосередкований причиновий зв'язок між діями співучасників і кримінальним правопорушенням, яке вчинив виконавець. Діяльність кожного співучасника передує кримінальному правопорушенню, вона створює для виконавця реальну можливість його вчинити. Наприклад, А. до вчинення Б. розбійного нападу обіцяє йому сховати протиправно набуте чуже майно. Бачимо, що дії першого – заздалегідь обіцяне переховування предметів, здобутих кримінально-протиправним шляхом – перебувають у причиновому зв'язку з розбоєм. Тому А. є співучасником, а саме пособником.

Далі схарактеризуємо суб'єктивні ознаки співучасті, пов'язані зі спільністю умислу. Насамперед зазначимо, що не буває співучасті в кримінальних правопорушеннях, вчинених через необережність. Наведемо приклад. Два робітники закінчили працювати на даху багато-

квартирного будинку. Переконавшись, що внизу нікого немає, вони спільними зусиллями скидають з висоти вже непотрібну їм важку колоду. Внаслідок цього було смертельно травмовано людину, яка раптом вийшла з під'їзду. Робітники будуть притягнені до кримінальної відповідальності, але не можуть вважатися співучасниками кримінального правопорушення. В наведеній ситуації, як зазначав М. І. Бажанов, має місце так зване необережне співзаподіяння [1]. Суб'єктивні ознаки співучасті також пов'язані з тим, що умисно діє кожен співучасник. Немає співучасті в ситуації, коли одна особа діє з необережності, а інша, використовуючи це, вчиняє умисні дії. Приміром, поліцейський необачливо залишає в неналежному місці пістолет. Його знайомий, заволодівши цією зброєю, вчиняє умисне вбивство. В описаній ситуації правоохоронець відповідатиме за недбале зберігання вогнепальної зброї, що спричинило загибель людини (ст. 264 КК).

Спільність умислу також означає, що між зловмисниками виникла змова на вчинення конкретного, а не абстрактного кримінального правопорушення. За формою змова може бути усною, письмовою, виражатися в конклюдентних діях, тобто у жестах, міміці, рухах. Саме внаслідок змови діяльність співучасників набуває узгодженого характеру. Також важливо брати до уваги, що кожен з них усвідомлює суспільну небезпечність не лише свого діяння, а й дій виконавця. Співучасник, крім того, передбачає, що в результаті діяльності виконавця настане суспільно небезпечний наслідок. Інакше кажучи, всі співучасники повинні бути поінформованими про кримінально-протиправні дії виконавця. Приміром, особа вирішила вбити потерпілого і просить у сусіда мисливську рушницю нібито для полювання. В даному разі співучасть виключається, бо сусід не знав про дійсні наміри вбивці [1]. Спільність умислу також обов'язково пов'язана з бажанням всіх співучасників, щоб настали наслідки, до яких прагне виконавець. У кримінальних правопорушеннях з формальним складом всі зловмисники бажають, щоб виконавець вчинив задуману ними кримінально-протиправну дію. Ідеться, наприклад, про вимагання або розбій. Важливо зазначити, що організатор кримінального правопорушення, виконавець та підбурювач можуть діяти лише з прямим умислом. Водночас кримінально-протиправна діяльність співвиконавця і пособника може пов'язуватися також з непрямим умислом. В судовій практиці був випадок, коли слідчий-жінка потрапила на

романтичному ґрунті під вплив підслідного. Коли той вирішив вчинити втечу, вона передала йому пістолет. При цьому жінка попросила не використовувати цю зброю. Однак під час втечі винний вбив охоронця. Даючи підслідному пістолет, жінка розуміла, що він може бути використаний. Вона не бажала, але свідомо припускала наслідок у вигляді смерті осіб, які спробують завадити втечі. Наведений приклад ілюструє непрямий умисел в поведінці пособника. Окремо слід сказати, що мотиви співучасників можуть не збігатися. Приміром, наносячи потерпілому тілесні ушкодження, виконавець діє з корисливих мотивів. Водночас підбурювач може мати на меті цьому ж потерпілому помститися [1].

8.3. Види співучасників

Зловмисники, які спільно вчиняють кримінальне правопорушення, можуть виконувати однорідні або різнорідні ролі. Законодавець виокремлює чотири види співучасників: виконавець, організатор, підбурювач і пособник (ст. 27 КК). *Виконавцем (співвиконавцем)* є особа, яка у співучасті з іншими суб'єктами кримінального правопорушення безпосередньо чи шляхом використання інших осіб, що не підлягають кримінальній відповідальності за скоєне, вчинила кримінальне правопорушення. Згадана особа повністю або частково виконує об'єктивну сторону конкретного кримінального правопорушення. Наприклад, при розбої виконавцем є не лише той, хто вилучає майно в потерпілого, а й спільник, який застосовує до нього насильство (ст. 187 КК). Без виконавця немає співучасті, тому що саме він вчиняє спільно задумане. В цьому розумінні виконавець – центральна фігура з-поміж співучасників [1]. Якщо для безпосереднього вчинення кримінально-протиправних дій зловмисник використовує малолітню дитину або неосудну особу, то саме він визнається виконавцем. У наведеному прикладі дитина чи неосудна особа є своєрідним знаряддям в руках винної особи (ч. 2 ст. 27 КК).

Схарактеризуємо *організатора* кримінального правопорушення. Це насамперед особа, яка організовує вчинення кримінального правопорушення (кримінальних правопорушень) або керує його (їх) підготовкою чи вчиненням. Організатор посідає особливе місце з-поміж співучасників, бо спрямовує їхню кримінально-протиправну активність. Часто студенти і школярі плутають ролі організатора та підбу-

рювача. Зазначимо, що перший здійснює більш складну та багатогранну діяльність. Він, зокрема, об'єднує зловмисників, розподіляє між ними ролі та завдання, визначає майбутню жертву, намічає план кримінального правопорушення, розпоряджається на місці його вчинення. *Організатором* також є особа, яка утворила організовану групу чи злочинну організацію або керувала нею. Крім того, *організатор* може забезпечувати фінансування діяльності згаданих злочинних спільнот. Йдеться, зокрема, про грошове забезпечення виробництва або транспортування наркотиків, зброї, фальсифікованих спиртних напоїв. *Організатором* закон визнає і ту особу, що організувала приховування діяльності організованої групи або злочинної організації (ч. 3 ст. 27 КК). У судовій практиці є, на жаль, приклади, коли співпрацівник правоохоронного органу здійснює організацію укриття злочинного угруповання, набуваючи таким чином ознаки організатора кримінального правопорушення. Додамо, що в великих злочинних спільнотах організатор може навіть не знати особисто виконавця. Але він обов’язково передбачає, що в результаті його організаторських дій буде вчинено конкретне кримінальне правопорушення або кілька їх та бажає цього [1].

Підбурювачем є особа, яка умовлянням, підкупом, погрозою, примусом або іншим чином схилила іншого співучасника до вчинення кримінального правопорушення (ч. 4 ст. 27 КК). Підбурювач викликає у виконавця і часто у пособника рішучість, бажання вчинити конкретне кримінальне правопорушення. Не можна вважати підбурюванням, приміром, абстрактну рекомендацію брати участь в кримінальних правопорушеннях з метою «загартування чоловічого характеру». Підбурювач завжди діє з прямим умислом. Важливо, що, впливаючи на виконавця або пособника, підбурювач не пригнічує цілком їхню волю. Остаточне рішення – брати участь у вчиненні кримінального правопорушення чи ні – залишається за особою, яку підбурюють [1].

Пособник – це особа, яка порадами, вказівками, наданням засобів чи знарядь або усуненням перешкод сприяла вчиненню кримінального правопорушення іншими співучасниками, а також особа, яка заздалегідь обіцяла переховати особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, знаряддя чи засоби вчинення кримінального правопорушення, сліди кримінального правопорушення чи предмети, здобуті

кримінально-протиправним шляхом, придбати чи збути такі предмети, або іншим чином сприяти приховуванню кримінального правопорушення (ч. 5 ст. 27 КК). Виокремлюються два види пособництва: фізичне та інтелектуальне. Перший вид може, зокрема, проявлятися в тому, що пособник: надав знаряддя злому, відмички, зброю, транспорт, кошти; отруїв чи приручив собаку, що охороняє склад; стояв «на варті» неподалік від місця вчинення кримінального правопорушення; викликав в інше місце хазяїна квартири, щоб полегшити вчинення крадіжки; навмисно залишив відчиненими двері сховища; спеціально вимкнув або, навпаки, не вмикав сигналізацію; зберігав гроші, здобуті кримінально-протиправним шляхом. Інтелектуальне пособництво може, зокрема, проявлятися в тому, що пособник: пояснив яким чином легше проникнути до сховища; порекомендував як можна втягнути у вчинення кримінального правопорушення певних осіб; порадив яким шляхом можна швидше зникнути з місця вчинення кримінального правопорушення; підказав як з найменшими зусиллями подолати опір потерпілого. Якщо підбурювач породжує у виконавця або іншого співучасника рішучість вчинити конкретне кримінальне правопорушення, то пособник її зміцнює. Підбурювач впливає на потенційного виконавця активно. Водночас пособник може стимулювати бажання виконавця скоїти конкретне кримінальне правопорушення не лише діями, а й своєю бездіяльністю [1].

У протиправній поведінці співучасників можливе поєднання кількох ролей. Наприклад, особа може бути одночасно організатором і виконавцем кримінального правопорушення, підбурювачем і пособником. Згадана обставина враховується судом при призначенні покарання (рис. 8.1).

8.4. Форми співучасті

В теорії кримінального права *формами співучасті* називають об'єднання співучасників, які розрізняються за наявністю розподілу ролей між зловмисниками та за стійкістю суб'єктивних зв'язків між ними [1]. Якщо між співучасниками немає розподілу ролей, то має місце так звана *проста співучасть*. У цьому випадку всі спільники є виконавцями кримінального правопорушення. Таку форму співучасті ще називають *співвиконавством*. Якщо ж між винними особами є розподіл ролей, то говорять про *складну співучасть* (рис. 8.2). Наведе-

ний поділ випливає зі статті 27 КК. За стійкістю суб'єктивних зв'язків між зловмисниками розрізняють такі форми співучасті: група осіб; група осіб за попередньою змовою; організована група; злочинна організація (ст. 28 КК). Ознаки *групи осіб*: два або більше суб'єктів кримінального правопорушення; спільники діють як співвиконавці; немає попередньої змови, тобто змови, яка виникає до замаху на кримінальне правопорушення. Ознаками *групи осіб за попередньою змовою* є такі: два або більше суб'єктів кримінального правопорушення; зловмисники можуть діяти як співвиконавці та з розподілом ролей; попередня змова. Ознаки *організованої групи*: три чи більше суб'єктів кримінального правопорушення; попередня домовленість щодо вчинення двох або більше кримінальних правопорушень; стійкість об'єднання; наявність єдиного плану; розподіл функцій між співучасниками; обізнаність всіх спільників з планом вчинення кримінального правопорушення. *Злочинна організація*: п'ять або більше суб'єктів кримінального правопорушення; попередня змова; стійкий та ієрархічний характер об'єднання; безпосереднє вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів; керівництво чи координація кримінально-протиправної діяльності інших осіб; забезпечення функціонування як самої злочинної організації, так і інших кримінально-протиправних груп (рис. 8.3).

8.5. Відповідальність співучасників

Наведемо кілька положень закону щодо правової оцінки поведінки співучасників, на які слід звернути особливу увагу. Перше. При простій співучасті спільники несуть відповідальність як співвиконавці за тією статтею Особливої частини КК, що передбачає вчинене ними кримінальне правопорушення (ч. 1 ст. 29 КК). Приміром, два зловмисники, погрожуючи ножем, вилучили ювелірні прикраси у перехожої. Вони відповідатимуть за ч. 2 ст. 187 КК (розбій, вчинений за попередньою змовою групою осіб). При складній співучасті кваліфікація дій співучасників за загальним правилом визначається діянням виконавця. Уявимо, що в наведеній вище ситуації прикраси у жінки вилучив виконавець. Інший зловмисник, а саме підбурювач, умовив його зробити це за винагороду. В цьому разі обидва спільники також відповідатимуть за ч. 2 ст. 187, але формула кваліфікації стосовно підбурювача буде додатково включати посилання на ч. 4 ст. 27 КК для

позначення його ролі. Таке правило законодавець закріпив у ч. 2 ст. 29 КК. Друге. Об'єктивні та суб'єктивні ознаки, які визначають правову оцінку вчиненого виконавцем кримінального правопорушення, можуть впливати на кваліфікацію дій інших співучасників лише за умови, що вони заздалегідь про них знали (ч. 3 ст. 29 КК). Наприклад, виконавець вчинив вбивство з особливою жорстокістю, а інші спільники не знали про застосування ним такого способу вчинення кримінального правопорушення. В цьому випадку останні відповідатимуть за просте вбивство (ч. 1 ст. 115 КК). Водночас виконавець буде притягнутий до відповідальності за кваліфіковане вбивство, бо в його діях є кваліфікуюча обставина (ч. 2 ст. 115 КК). Третє. Пов'язані з особою певного співучасника обставини, що посилюють або пом'якшують відповідальність, не мають значення для кваліфікації дій інших спільників. Це правило застосовується навіть тоді, коли останні знали про такі обставини (ч. 3 ст. 29 КК). Наприклад, виконавець вчинив умисне вбивство повторно. Пособник, який йому сприяв і знав про повторність, не несе саме за це більш суворої відповідальності. Четверте. Організатор організованої групи чи злочинної організації підлягає кримінальній відповідальності за всі кримінальні правопорушення, вчинені такою групою або організацією, якщо вони охоплювалися його умислом. Інші співучасники відповідають лише за кримінальні правопорушення, у підготовці або вчиненні яких вони брали безпосередню участь, незалежно від своєї ролі в кримінальному правопорушенні (ст. 30 КК).

ПРАКТИКУМ

1. Запитання та завдання для самоконтролю

Дайте визначення поняття «співучасть у кримінальному правопорушенні». Назвіть ознаки, що характеризують співучасть. Які види співучасників Вам відомі? Назвіть ознаки виконавця, організатора, підбурювача і пособника. Які Ви знаєте форми співучасті у кримінальному правопорушенні? Чим відрізняються проста і складна співучасть? Назвіть ознаки групи осіб, групи осіб за попередньою змовою, організованої групи, злочинної організації. Визначте підставу та

охарактеризуйте особливості кримінальної відповідальності співучасників.

2. Чи згодні Ви з твердженнями?

- Співучасть – це підстава кримінальної відповідальності.
- Якщо одна особа діє з необережності, а інша, використовуючи це, вчиняє умисні кримінально-протиправні дії, то співучасть відсутня.
- Співучасть можлива за відсутності змови.
- Співучасник повинен бути поінформований про кримінально-протиправні наміри та дії виконавця.
- Співучасть у кримінальному правопорушенні можлива не лише з прямим, а й з непрямим умислом.
- Мотиви дій співучасників можуть бути як однаковими, так і різними.
- Пособництво буває фізичним, інтелектуальним і технічним.
- Не може бути співучасті у кримінальних правопорушеннях, вчинених через необережність.
- Змова за формою може бути усною, письмовою і конклюдентною.

3. Проаналізуйте ситуації

Чи є співучасниками особи, про дії яких йдеться нижче?

- Федченко вирішив купити наркотичні речовини, щоб вигідно їх перепродати. Він замовив ці речовини знайомому, який мав зв’язки в медичних колах. Останній під виглядом наркотиків продав Федченку недорогі ліки проти застуди.
- Неодноразово судимий Боднар часто розповідав приятелю про романтику злочинного способу життя. Одного разу, маючи потребу в грошах, останній вчинив крадіжку.
- Двоє 16-річних хлопців, розважаючись, кілька разів перебігли дорогу, незважаючи на червоне світло світлофора.
- Безробітний Юхнов умовив п'ятикласника за винагороду викрасти з припаркованого автомобіля смартфон, що той і зробив.
- Запізнюючись в аеропорт, Лещенко викликав таксі. Під час подорожі він умовив водія за гарну винагороду порушити швидкісний режим. Не впоравшись з керуванням, водій смертельно травмував пішохода.
- Замковенко розповів Храмцову і Семченку, що був у гостях і бачив у квартирі цінні речі. Він також висловив бажання змінити своє

місце роботи, щоб заробляти більше й мати можливість купляти таке ж майно. Через кілька днів Храмцов і Семченко таємно викрали з тієї квартири смартфон, валюту та дорогі ювелірні прикраси.

4. Оберіть один правильний варіант відповіді

1. *Об'єктивні ознаки співучасті у кримінальному правопорушенні полягають у тому, що*:

а) кримінальне правопорушення вчинено декількома суб'єктами спільно;

б) кримінальне правопорушення вчинено декількома особами спільно;

в) кримінальне правопорушення вчинено декількома суб'єктами кримінального правопорушення спільно.

2. *Суб'єктивні ознаки співучасті у кримінальному правопорушенні полягають у тому, що має місце*:

а) спільна участь у вчиненні кримінального правопорушення;

б) умисна спільна участь у вчиненні умисного кримінального правопорушення;

в) спільна участь з прямим умислом у вчиненні кримінального правопорушення.

5. Обговоріть проблему

У статтях 19 і 20 КК УСРР у редакції 1927 р. зазначалося, що співучасники в злочині можуть виконувати три ролі, а саме бути підбурювачами, виконавцями і пособниками. Тодішній законодавець визначав: «підбурювачами вважаються особи, які схилили до вчинення злочину; виконавцями вважаються особи, які брали безпосередню участь у виконанні злочинного діяння, у чому б воно не полягало; пособниками вважаються особи, які сприяли вчиненню злочину порадами, вказівками, усуненням перешкод або іншими способами, а також приховуванню злочинця чи слідів злочину».

Порівняйте ці положення з приписами ст. 27 чинного КК України в частині визначення видів і правової характеристики співучасників кримінального правопорушення. Знайдіть спільне та відмінності. Чим, на Ваш погляд, можна пояснити різницю між сучасною та тодішньою позиціями законодавця щодо визначення ролей і ознак співучасників кримінального правопорушення?

6. Додатки

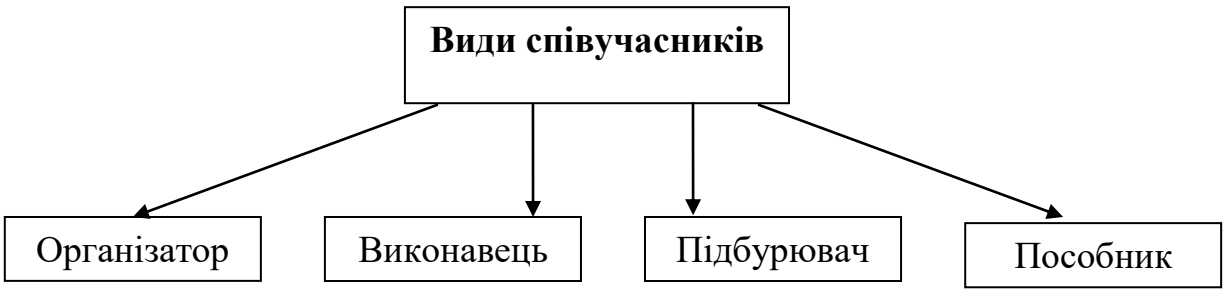

Рисунок 8.1 – Види співучасників кримінального правопорушення

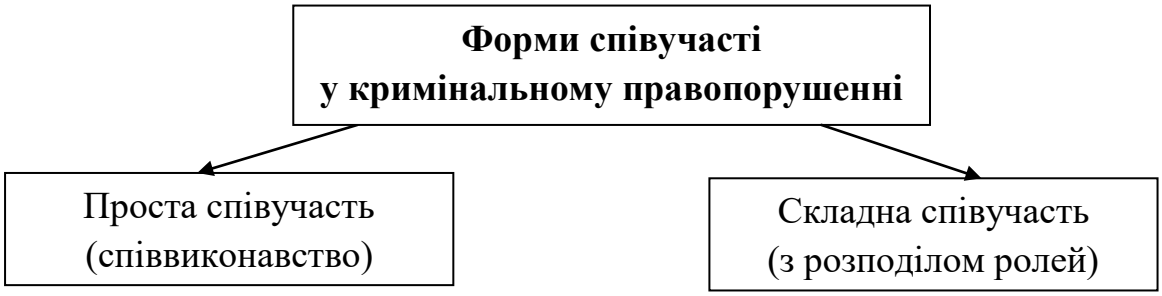

Рисунок 8.2 – Форми співучасті за наявністю розподілу ролей між зловмисниками

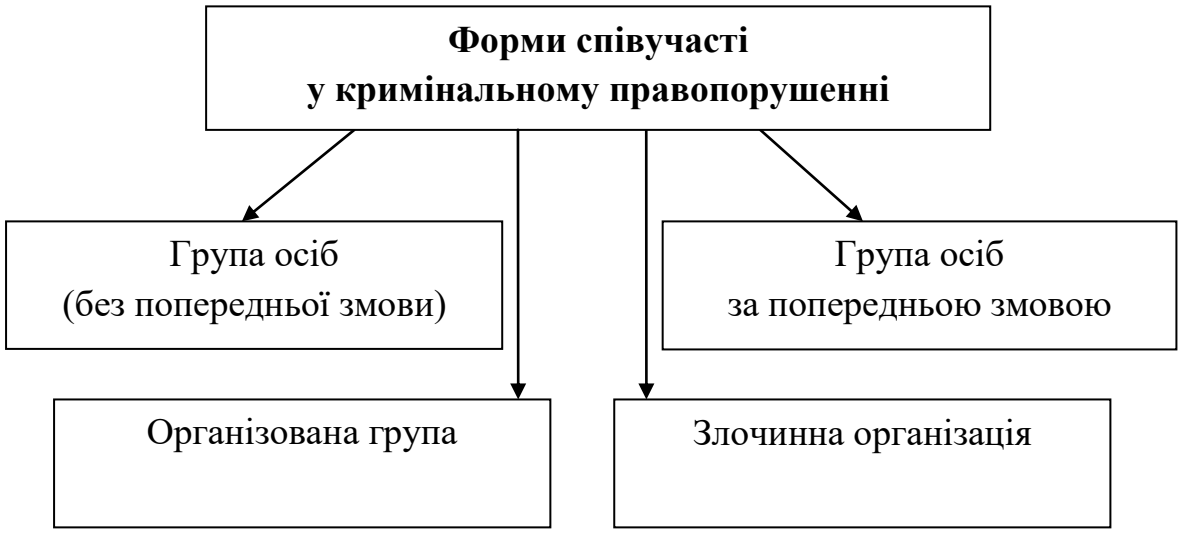

Рисунок 8.3 – Форми співучасті за стійкістю суб'єктивних зв'язків між зловмисниками

7. Використані джерела інформації

1. Бажанов М. І. Співучасть у злочині. – В кн.: Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / За ред. М. І.Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Київ – Харків: Юрінком Інтер – Право, 2002. – С. 189 – 208.
2. Кузьменко О. В. Загальні питання співучасті у злочині як об'єкт пізнавальної діяльності школярів // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. – 2012. – № 5. – С. 28 – 31.
3. Новицький Г. В. Поняття і форми співучасті у злочині за кримінальним правом України. – К.: Вища школа, 2001. – 96 с.
4. Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність: постанова Пленуму Верховного Суду України від 27. 02. 2004 р. № 2.
5. Про практику розгляду судами кримінальних справ про злочини, вчинені стійкими злочинними об'єднаннями: постанова Пленуму Верховного Суду України від 23. 12. 2005 р. № 13.
6. Співучасть у злочині // Навчально-методичний посібник для самостійної роботи та практичних занять з навчальної дисципліни «Кримінальне право України (Загальна частина)» / Уклад.: В. І. Борисов, М. І. Панов, В. І. Тютюгін та ін. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2010. – С. 65–76.

9. СПЕЦІАЛЬНІ ПИТАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА СПІВУЧАСТЬ

Крім загальних положень про співучасть у кримінальному правопорушенні виокремлюють так звані спеціальні питання відповідальності, пов'язані зі згаданим інститутом кримінального права. Йдеться про: ексцес виконавця; безнаслідкову співучасть; невдале підбурювання; провокацію кримінального правопорушення; добровільну відмову співучасників; співучасть у кримінальних правопорушеннях із спеціальним суб'єктом. Вивчення пов'язаних із зазначеними питаннями основних правових положень є метою цього розділу.

9.1. Ексцес виконавця

Поняття «*ексцес виконавця*» відбиває ситуацію, коли виконавцем вчинені кримінально-протиправні дії, що не охоплювалися умислом інших співучасників. Приміром, підбурювач підмовив виконавця побити потерпілого, а виконавець вбив його. В цьому випадку говорять про ексцес, тобто про вихід за межі спільно задуманого. Як зазначав М. І. Бажанов, розрізняють два види ексцесу виконавця – кількісний і якісний [1]. *Кількісний ексцес* має місце у випадку, якщо виконавець вчинив більш небезпечне *однорідне* кримінальне правопорушення, як у наведеному прикладі. Кваліфікація при кількісному ексцесі здійснюється в наведеному прикладі таким чином: виконавець відповідає за скоєне ним більш тяжке кримінальне правопорушення, а решта співучасників – за спільно задумане менш небезпечне кримінальне правопорушення. Отже, виконавця буде притягнуто до кримінальної відповідальності за вбивство, а підбурювача – за заподіяння тілесних ушкоджень відповідної тяжкості залежно від спрямованості умислу.

Якісний ексцес має місце тоді, коли виконавець вчиняє на додаток до спільно задуманого інше *неоднорідне* кримінальне правопорушення. Наприклад, підбурювач підмовив його скоїти грабіж. Заволодівши ювелірними прикрасами потерпілої, виконавець ще й зґвалтував її. В цьому випадку він відповідатиме за грабіж і зґвалтування, а підбурювач – лише за грабіж [1]. Тож при ексцесі виконавця кваліфікація здійснюється відповідно до правила: співучасники не підлягають кримінальній відповідальності за діяння, вчинене виконавцем,

якщо воно не охоплювалося їхнім умислом (ч. 5 ст. 29 КК). Вони відповідають лише за те кримінальне правопорушення, що було ними спільно задумано.

9.2. Безнаслідкова співучасть

Поняття «*безнаслідкова співучасть*» відбиває ситуацію, коли виконавцеві не вдалося вчинити закінчене кримінальне правопорушення, він скоїв лише готування або замах і в цей момент його протиправна діяльність була припинена з незалежних від нього причин [1]. Прикладом, виконавця затримала поліція, коли він виготовляв відмички для вчинення квартирної крадіжки (готування до кримінального правопорушення). Могло також статися, що, роблячи постріл, виконавець схибив і потерпілому вдалося врятуватися (замах на кримінальне правопорушення). Дамо правову оцінку дій співучасників у наведених ситуаціях. Виконавець відповідатиме відповідно за готування до кримінального правопорушення або замах на кримінальне правопорушення. Його спільники притягатимуться до кримінальної відповідальності теж відповідно за співучасть у готуванні до кримінального правопорушення або у замаху на кримінальне правопорушення залежно від того, на якій з цих стадій була перервана протиправна діяльність виконавця. Законодавець встановив правило: у разі вчинення виконавцем незакінченого кримінального правопорушення інші співучасники підлягають кримінальній відповідальності за співучасть у незакінченому кримінальному правопорушенні (ч. 4 ст. 29 КК).

9.3. Невдале підбурювання

Поняття «*невдале підбурювання*» відбиває ситуацію, коли потенційний виконавець відхиляє пропозицію підбурювача або організатора вчинити конкретне кримінальне правопорушення. У цьому випадку не виникає змова на спільне вчинення кримінального правопорушення, тому не може йтися про співучасть [1]. В описаній ситуації згаданий потенційний виконавець кримінальної відповідальності не понесе, а підбурювач, організатор та інші співучасники відповідатимуть за готування до кримінального правопорушення, яке вони бажали вчинити. Їхні дії з підшукування співучасників є ознакою цієї стадії кримінального правопорушення (ч. 1 ст. 14 КК). При цьому слід пам’ятати, що готування до кримінального проступку або злочину, за

який статтею Особливої частини КК передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк до двох років або інше, більш м'яке покарання, не тягне за собою кримінальної відповідальності (ч. 2 ст. 14 КК).

9.4. Провокація кримінального правопорушення

Поняття «*провокація кримінального правопорушення*» відбиває ситуацію, коли певна особа підбурює виконавця або інших співучасників до вчинення кримінального правопорушення з метою його (їх) подальшого викриття [1]. У судовій практиці свого часу був характерний випадок. Сторож сільськогосподарського підприємства запропонував кільком жінкам таємно від свого директора вивезти з поля додому зібрану напередодні кукурудзу. Коли останні, керуючись корисливим мотивом, почали вантажити мішки з кукурудзою на власний транспорт, він затримав їх за участю інших сторожів. Слідством було встановлено, що сторож бажав показати керівництву свою сумлінність і не мав наміру брати участь в крадіжці. Виникає питання, чи можна вважати його співучасником цього кримінального правопорушення, тобто крадіжки? Для правової оцінки дій сторожа слід враховувати, що мотиви у співучасників кримінального правопорушення можуть бути різними і це не виключає їхньої співучасті в ньому. Тож провокація кримінального правопорушення у вітчизняній судовій практиці розглядається як співучасть у спровокованому злочині [1]. У наведеному прикладі незбігання мотивів злодіїв і сторожа не завадило суду кваліфікувати його дії як поведінку підбурювача до крадіжки. Зауважимо, що у статті 370 КК встановлена навіть спеціальна відповідальність за провокацію підкупу.

9.5. Добровільна відмова співучасників

Нагадаємо, що *добровільною відмовою* при незакінченому кримінальному правопорушенні є остаточне припинення особою за своєю волею готування до кримінального правопорушення або замаху на кримінальне правопорушення, якщо при цьому вона усвідомлювала можливість доведення кримінального правопорушення до кінця. Особа, яка добровільно відмовилася від доведення кримінального правопорушення до кінця, підлягає кримінальній відповідальності лише в тому разі, якщо фактично вчинене нею діяння містить склад іншого

кримінального правопорушення (ст. 17 КК). Тож закон визначає добровільну відмову від доведення вже розпочатого кримінального правопорушення до кінця як підставу звільнення від кримінальної відповідальності. Спеціального визначення добровільної відмови співучасників законодавець не дає, відсилаючи у ст. 31 КК до згаданої ст. 17 КК. Звідси випливає, що загальні положення закону про добровільну відмову окремої особи поширюються і на аналогічну поведінку співучасників [1]. Проте при співучасті діє кілька осіб, реалізація спільного умислу яких залежить від поведінки виконавця. Тому кваліфікація дій співучасників за наявності усіх необхідних ознак добровільної відмови має певну специфіку і здійснюється за викладеними нижче правилами [1].

1. Добровільна відмова *виконавця*. Вона розглядається у повній відповідності з положеннями ст. 17 КК без будь-яких особливостей порівняно з аналогічною поведінкою особи, що діє індивідуально. Тож виконавець, який добровільно відмовився від доведення кримінального правопорушення до кінця, підлягає кримінальній відповідальності лише в тому випадку, якщо в його діях є склад іншого кримінального правопорушення. Наприклад, підбурювач за винагороду умовив виконавця вбити потерпілого. Пособник передав йому пістолет армійського зразку. Злякавшись відповідальності, виконавець відмовився реалізовувати спільний кримінально-протиправний умисел. Отже, він звільняється від відповідальності за готування до вбивства. Проте виконавець відповідатиме за придбання та зберігання вогнепальної зброї без передбаченого законом дозволу (ст. 263 КК). Інші співучасники при добровільній відмові виконавця несуть кримінальну відповідальність за готування до кримінального правопорушення або замах на кримінальне правопорушення – залежно від того, на якій з цих стадій він припинив кримінально-протиправні дії (ч. 1 ст. 31 КК). Приміром, підбурювач умовив виконавця підпалити будинок, а пособник надав йому бензин. Прийшовши на місце вчинення кримінального правопорушення, усвідомлюючи можливість здійснити задумане, виконавець за власною волею вирішив цього не робити. Тож кримінальній відповідальності він не підлягатиме. Водночас підбурювач і пособник відповідатимуть за незакінчений замах на умисне знищення чужого майна шляхом підпалу (ч. 2 ст. 194 КК).

2. Добровільна відмова *співвиконавця*. Судова практика виходить з того, що добровільна відмова співвиконавця полягає в такій його по-

ведінці, яка унеможливлює закінчення кримінального правопорушення іншими співвиконавцями. Спочатку проаналізуємо ситуацію, коли співвиконавець відмовився від доведення кримінального правопорушення до кінця на стадіях *готування до кримінального правопорушення* або *незакінченого замаху на кримінальне правопорушення*. Отже, поводячись активно, він може своєчасно повідомити правоохоронні органи або попередити потерпілого. Пасивний варіант поведінки співвиконавця при добровільній відмові можна проілюструвати таким прикладом. Декілька зловмисників домовилися разом вчинити квартирну крадіжку. Один із них виготовив відмички, але, злякавшись відповідальності, не прийшов на місце вчинення кримінального правопорушення. Внаслідок цього інші виконавці не змогли проникнути до квартири. В обох зазначених випадках співвиконавець, в поведінці якого є ознаки добровільної відмови від доведення кримінального правопорушення до кінця, звільняється від кримінальної відповідальності. Решта виконавців відповідатимуть залежно від стадії кримінального правопорушення, на якій мала місце добровільна відмова співвиконавця. Повернемося до прикладу з квартирною крадіжкою, що не відбулася. У даному випадку виконавці будуть притягнені до кримінальної відповідальності за готування до крадіжки, поєднаної з проникненням у житло (ч. 3 ст. 185 КК). Якщо ж решта виконавців у цьому прикладі, не маючи відмичок, викрадуть з квартири майно іншим способом, то співвиконавець, який добровільно відмовився, все одно звільняється від кримінальної відповідальності через відсутність в його поведінці причинового зв'язку з вчиненим кримінальним правопорушенням.

Проаналізуємо ситуацію, в якій співвиконавець добровільно відмовився від доведення кримінального правопорушення до кінця на стадії *закінченого замаху*, коли він активними діями запобіг настанню суспільно небезпечного наслідку. В судовій практиці був випадок, коли два співвиконавця вирішили вбити потерпілого. Вони зв'язали йому руки, зштовхнули його з моста в річку і втекли. Той відчайдушно намагався триматися на воді за допомогою ніг і голосно кликав на допомогу. Злякавшись відповідальності, один із співвиконавців повернувся і витягнув потерпілого ще живим із води. У його діях були всі необхідні ознаки добровільної відмови при незакінченому кримінальному правопорушенні, яка виключає кримінальну відповідальність (ч. 1 ст. 17 КК). Водночас інший співви-

конавець, який в описаній ситуації втік, відповідав за закінчений замах на вбивство. Зазначимо, що на стадії закінченого замаху не є можливою добровільна відмова співвиконавця в формі його пасивної поведінки.

3. Добровільна відмова *організатора* і *підбурювача*. Вони звільняються від кримінальної відповідальності на підставі добровільної відмови від доведення кримінального правопорушення до кінця лише тоді, коли активними діями попередять вчинення кримінального правопорушення виконавцем. Приміром, згадані особи обеззброїли виконавця, попередили потерпілого або своєчасно повідомили правоохоронні органи. В останньому випадку добровільна відмова буде мати місце навіть тоді, якщо правоохоронцям чомусь не вдалося запобігти кримінальному правопорушенню. Добровільна відмова організатора та підбурювача у формі їхньої пасивної поведінки виключається.

4. Добровільна відмова *пособника*. Вона може виражатися як у його діях, так і в бездіяльності. Проявами активної позитивної поведінки пособника можуть бути наведені вище дії організатора та підбурювача. Якщо ж пособник з власної волі не надав засоби чи знаряддя вчинення кримінального правопорушення, свідомо не усунув перешкоди до його скоєння, внаслідок чого виконавець не зміг реалізувати спільний умисел, то має місце добровільна відмова пособника від доведення кримінального правопорушення до кінця в пасивній формі.

5. У випадку добровільної відмови від доведення кримінального правопорушення до кінця *організатора*, *підбурювача* або *пособника* виконавець та інші співучасники притягаються до кримінальної відповідальності за готування до кримінального правопорушення чи замах на нього залежно від того, на якій з цих стадій їхня кримінально-протиправна діяльність була припинена (ч. 3 ст. 31 КК).

6. Якщо *виконавець* все ж таки довів кримінальне правопорушення до кінця, незважаючи на зусилля іншого співучасника, спрямовані на запобігання цьому, то такі дії останнього розглядаються як діяльне (дійове) каяття. Нагадаємо, що на відміну від добровільної відмови при незакінченому кримінальному правопорушенні діяльне каяття за загальним правилом не звільняє особу від кримінальної відповідальності, бо воно має місце вже на стадії закінченого кримінального правопорушення. Проте таке каяття буде обставиною, яка пом’якшує покарання (пп. 1, 2, 2-1 ч. 1 ст. 66 КК). Для ілюстрації сказаного повернемося до

наведеного вище прикладу, коли два співвиконавця намагалися втопити потерпілого, зв'язавши йому руки. Якщо б той з них, хто злякався відповідальності, не встиг і витяг з води вже мертвого потерпілого, він би разом зі спільником притягався до кримінальної відповідальності за умисне вбивство. В такому випадку в його запізнілих діях були б ознаки діяльного каяття. Водночас у діях другого співвиконавця не було б такої пом'якшуючої обставини.

9.6. Співучасть у кримінальних правопорушеннях із спеціальним суб'єктом

Нагадаємо, що спеціальним суб'єктом кримінального правопорушення є фізична осудна особа, яка вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, кримінальне правопорушення, суб'єктом якого може бути лише певна особа (ч. 2 ст. 18 КК). Приміром, за одержання неправомірної вигоди відповідатиме лише службова особа, за дезертирство – тільки військовослужбовець, за ненадання допомоги хворому – виключно медичний працівник (ст. 368, 408, 139 КК). Виникає запитання, чи можлива співучасть у таких кримінальних правопорушеннях осіб, які не мають ознак спеціального суб'єкта? У КК не говориться, що співучасть у кримінальних правопорушеннях із спеціальним суб'єктом виключається. Більш того, це питання прямо вирішено стосовно військових кримінальних правопорушень. Законодавець зазначає, що співучасть у таких кримінальних правопорушеннях осіб, які не є військовослужбовцями, тягне кримінальну відповідальність за відповідними статтями розділу про військові кримінальні правопорушення (ч. 3 ст. 401 КК). Приміром, військовослужбовець заподіяв тілесних ушкоджень своєму начальникові в зв'язку з виконанням ним своїх службових обов'язків (ст. 405 КК). У цьому військовослужбовцеві допомогла цивільна особа. Як зазначав М. І. Бажанов, виконавцем у кримінальних правопорушеннях, про які ідеться, може бути тільки спеціальний суб'єкт, а особи, що не наділені ознаками спеціального суб'єкта, можуть за загальним правилом виступати як організатори, підбурювачі або пособники. Якщо ж кримінальне правопорушення із спеціальним суб'єктом характеризується тим, що частина його об'єктивної сторони може бути виконана особою, яка не є спеціальним суб'єктом, то така особа підлягає кримінальній відповідальності як співвиконавець [1].

9.7. Причетність до кримінального правопорушення

Нагадаємо, що співучастю у кримінальному правопорушенні є умисна спільна участь декількох суб'єктів кримінального правопорушення у вчиненні умисного кримінального правопорушення. Від співучасті слід відрізняти зовнішньо схожу на неї так звану *причетність до кримінального правопорушення*. Йдеться про умисну дію чи бездіяльність суб'єкта, що пов'язана з вчиненням певного кримінального правопорушення, яка однак не є співучастю в ньому. На підставі положень чч. 6 і 7 ст. 27 КК, з урахуванням теорії кримінального права і судової практики, виокремлюють чотири види причетності до кримінального правопорушення (рис. 9.1). Першим із них є *заздалегідь не обіцяне приховування кримінального правопорушення*. Мається на увазі діяльність з приховування особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, засобів і знарядь вчинення кримінального правопорушення, його слідів або предметів, здобутих кримінально-протиправним шляхом. Слід звернути увагу на те, що йдеться про приховування, не обіцяне до закінчення кримінального правопорушення. Приміром, грабіжник, який із застосуванням насильства відібрав у потерпілого гаманець, прийшов до приятеля. Відверто розповівши про те, що трапилось, він попросив сховати його. Приятель виконав це прохання. У наведеному прикладі немає озак співучасті у кримінальному правопорушенні. Якщо б описане приховування винної особи було обіцяно до закінчення кримінального правопорушення, то грабіжник і його приятель вважалися б співучасниками у насильницькому грабежі (ч. 2 ст. 186 КК). Перший був би виконавцем, а другий – пособником (чч. 2, 5 ст. 27 КК). Проте відсутність ознак співучасті не звільняє зазначеного приятеля від кримінальної відповідальності за заздалегідь не обіцяне приховування тяжкого чи особливо тяжкого злочину. При цьому заздалегідь не обіцяне приховування нетяжких злочинів або кримінальних проступків не тягне кримінальної відповідальності. Слід звернути увагу на те, що законодавець звільнив від кримінальної відповідальності за заздалегідь не обіцяне приховування кримінального правопорушення будь-якого ступеня тяжкості членів сім'ї чи близьких родичів винної особи (ст. 396 КК). Коло таких осіб визначається законом (ст. 3 Кримінального процесуального кодексу України).

Другим видом причетності до кримінального правопорушення є *заздалегідь не обіцяне придбання або отримання, зберігання чи збут*

майна, завідомо одержаного кримінально-протиправним шляхом. Як і в випадку із заздалегідь не обіцяним приховуванням кримінального правопорушення, йдеться про активну діяльність особи, що здійснюється вже після закінчення кримінального правопорушення. Якщо ж такі дії були обіцяні заздалегідь, то вони утворюють пособництво. У цьому випадку буде мати місце співучасть у кримінальному правопорушенні. Вид причетності до кримінального правопорушення, про який йдеться, є самостійним кримінальним правопорушенням (ст. 198 КК). Його склад передбачає знання винним того, що він придбаває, отримує, зберігає чи збуває майно, здобуте кримінально-протиправним шляхом. Третім видом причетності до кримінального правопорушення є *заздалегідь не обіцяне потурання кримінальному правопорушенню*. Виражається потурання у тому, що службова особа, яка була зобов'язана та могла перешкодити скоєнню кримінального правопорушення, не здійснює відповідних дій і він вчиняється. Приміром, маючи інформацію про кримінальне правопорушення, що готується, посадова особа Національної поліції через несумлінне ставлення до своїх обов'язків не перешкоджає його скоєнню. Заздалегідь не обіцяне потурання утворює те чи інше службове кримінальне правопорушення (ст. 256, 364, 367, 426 КК). Якщо ж потурання було заздалегідь обіцяним, то воно стає пособництвом. У цьому випадку буде мати місце співучасть у кримінальному правопорушенні, а не причетність до нього. Четвертим видом причетності до кримінального правопорушення є *неповідомлення (недонесення) про достовірно відоме підготовлюване або вчинюване кримінальне правопорушення*. Йдеться про неповідомлення органам влади про кримінальне правопорушення, яке готується або вже вчинено. На відміну від приховування кримінального правопорушення, що є активною діяльністю винного, неповідомлення – пасивна поведінка, тобто бездіяльність. Незалежно від того, коли таке неповідомлення було обіцяно особою – до закінчення кримінального правопорушення чи після цього – воно не є кримінально караною поведінкою. Лише у випадку, коли в діянні такої особи є склад іншого кримінального правопорушення, вона саме за це підлягає кримінальній відповідальності (ч. 7 ст. 27 КК). Наприклад, А. знає, що Б. таємно викрав чуже майно і не повідомив про вчинене ним кримінальне правопорушення правоохоронні органи. За це він не нестиме кримінальної відповідальності. Проте якщо

при цьому А. вчинив заздалегідь не обіцяний збут згаданого майна, він відповідатиме за ст. 198 КК.

Зробимо загальний висновок щодо правових наслідків причетності до кримінального правопорушення. Як бачимо, перші три її види, на відміну від четвертого, є кримінальними правопорушеннями і відповідно тягнуть кримінальну відповідальність.

ПРАКТИКУМ

1. Запитання та завдання для самоконтролю

Що таке ексцес виконавця? Назвіть види ексцесу виконавця та визначте їхні відмінності. Поясніть поняття «безнаслідкова співучасть». Розкрийте зміст поняття «невдале підбурювання». Визначте поняття «провокація кримінального правопорушення». Схарактеризуйте особливості добровільної відмови співучасників. Чи можлива співучасть у кримінальних правопорушеннях із спеціальним суб'єктом? Визначте поняття «причетність до кримінального правопорушення». Назвіть і схарактеризуйте види причетності до кримінального правопорушення. Який вид причетності до кримінального правопорушення не є караним діянням? Чим відрізняється причетність до кримінального правопорушення від співучасті у ньому?

2. Чи згодні Ви з твердженнями?

- Якщо співучасники домовилися про вчинення розбійного нападу, а виконавець, зустрівши опір потерпілого, позбавив його життя, то всі спільники відповідатимуть за умисне вбивство.
- Якщо виконавець мусив здійснити в громадському місці вибух, але своєчасно був затриманий поліцією, то інші співучасники звільняються від кримінальної відповідальності.
- Особа, яка не має ознак спеціального суб'єкта кримінального правопорушення, може бути співучасником у кримінальних правопорушеннях із спеціальним суб'єктом.
- Якщо підбурювач запропонував потенційному виконавцеві вчинити за винагороду крадіжку речей з магазину, але той відхилив пропозицію, обидва не підлягають кримінальній відповідальності.

- Якщо службова особа умисно провокує надання їй неправомірної вигоди, щоб потім викрити того, хто її надав, вона не є співучасником цього кримінального правопорушення.
- Якщо виконавець добровільно відмовився від доведення кримінального правопорушення до кінця на стадії готування до кримінального правопорушення, то він і решта співучасників звільняються від кримінальної відповідальності.
- Причетність до кримінального правопорушення – це умисна дія чи бездіяльність суб'єкта, що пов'язана з вчиненням конкретного кримінального правопорушення, яка однак не є співучастю в ньому.
- Якщо в діях особи є ознаки причетності до кримінального правопорушення, то вона не підлягає кримінальній відповідальності.
- Заздалегідь не обіцяне приховування кримінального правопорушення – це обіцяна після закінчення кримінального правопорушення діяльність з приховування особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, засобів і знарядь вчинення кримінального правопорушення, його слідів або предметів, здобутих кримінально-протиправним шляхом, що є самостійним кримінальним правопорушенням у випадку приховування тяжкого чи особливо тяжкого злочину.
- Заздалегідь не обіцяне придбання або отримання, зберігання чи збут майна, одержаного кримінально-протиправним шляхом – це обіцяна після закінчення кримінального правопорушення діяльність особи, що має згадані форми і є самостійним кримінальним правопорушенням.
- Заздалегідь не обіцяне потурання кримінальному правопорушенню виражається у тому, що службова особа, яка була зобов'язана та могла перешкодити скоєнню кримінального правопорушення, не здійснює відповідних дій і він вчиняється.
- Неповідомлення про достовірно відоме підготовлюване або вчинюване кримінальне правопорушення – це неповідомлення особою органів влади про кримінальне правопорушення, яке готується або вчинено; незалежно від того, коли таке неповідомлення було обіцяне особою – до закінчення кримінального правопорушення чи після цього – воно не є кримінально караним діянням.

3. Проаналізуйте ситуації

- Пенцов підмовив Кротова вчинити за винагороду квартирну крадіжку. Під час її скоєння останній раптом побачив, що хазяїн повернувся додому. Бажаючи позбавитися небажаного свідка, Кротов вдарив його ножем, від чого потерпілий помер. Потім з викраденими речами Кротов втік.

Кваліфікуйте дії Пенцова і Кротова.

- Гаврилов підмовив Глотова за винагороду вбити Борисенка. Для цього він дав Глотову мисливську рушницю. Роблячи постріл, останній схибив і потерпілому вдалося втекти.

Кваліфікуйте дії Гаврилова і Глотова.

- Прокопов запропонував Титаренку за винагороду нанести тілесні ушкодження Коржу. Титаренко відповів, що йому потрібен час, щоб подумати. Через два дні він відмовився, пославшись на наявність у Коржа впливових родичів.

Дайте правову оцінку дій Прокопова і Титаренка.

- Головний бухгалтер підприємства Стороженко образився на Русецького, з яким разом працював. Бажаючи помститися, Стороженко запропонував Русецькому вчинити підроблення фінансових документів, нібито для отримання ними спільної вигоди. Русецький погодився і вчинив підроблення. Після цього Стороженко повідомив про дії Русецького поліцію.

Кваліфікуйте дії Стороженка і Русецького.

- Кондратенко і Нестеренко вирішили вчинити крадіжку речей зі складу. Вони домовилися зі сторожем, що за винагороду той залишить вночі двері протягом години незамкненими. Однак, злякавшись відповідальності, сторож обіцянку не виконав. Зловмисники не змогли здійснити свій план.

Кваліфікуйте дії Кондратенка, Нестеренка і сторожа.

- Слідчий Руденко неодноразово отримував неправомірну вигоду за незаконне закриття кримінальних проваджень. Гроші від обвинувачених йому передавав адвокат Григоренко. Коли було розпочато кримінальне провадження проти самого Руденка, постало питання про відповідальність Григоренка.

Чи можна вважати згаданого адвоката, який не є службовою особою, співучасником вчинених Руденком кримінальних правопорушень?

- Дмитро (15 р.) приніс до свого друга Бориса (16 р.) норкову шубу. Він пояснив, що зняв її вночі з невідомої дівчини, погрожуючи їй ножем. Дмитро спитав Бориса, чи можна залишити цю шубу в нього на пару тижнів, поки він знайде покупця. За послугу зберігання шуби Дмитро пообіцяв другу винагороду після її продажу. Борис здивувався вчинку Дмитра, але погодився. Вони сховали шубу в кімнаті Бориса таким чином, щоб його батьки її не побачили. Через обумовлений строк Дмитро забрав шубу.

Кваліфікуйте дії хлопців. Чи є вони співучасниками кримінального правопорушення?

- Тарасов і Богданов втекли з кримінально-виконавчої установи закритого типу. Слідство встановило, що начальник охорони Васильченко мав оперативну інформацію про їхні наміри, але внаслідок несумлінного ставлення до своїх обов'язків не перешкодив втечі.

Дайте правову оцінку поведінки Васильченка. Чи можна вважати його співучасником Тарасова і Богданова?

4. Оберіть один правильний варіант відповіді

1. *Ексцес виконавця полягає у тому, що*:

а) співучасники не підлягають кримінальній відповідальності за діяння, вчинене виконавцем, якщо воно не охоплювалося їхнім умислом;

б) співучасники підлягають кримінальній відповідальності за діяння, вчинене виконавцем, якщо воно охоплювалося їхнім умислом;

в) співучасники підлягають кримінальній відповідальності за діяння, не вчинене виконавцем, якщо воно охоплювалося їхнім умислом.

2. *Інститут добровільної відмови співучасників передбачає можливість звільнення від кримінальної відповідальності:*

а) лише виконавця та пособника;

б) лише виконавця, пособника та підбурювача;

в) виконавця, пособника, підбурювача та організатора.

3. *Невдале підбурювання – це поняття, яке використовують для правової оцінки ситуації, коли потенційний виконавець:*

а) погоджується на пропозицію підбурювача або організатора вчинити конкретне кримінальне правопорушення, але не здійснює обіцяних кримінально-протиправних дій;

б) відхиляє пропозицію підбурювача або організатора вчинити конкретне кримінальне правопорушення;

в) відхиляє пропозицію підбурювача або організатора вчинити конкретне кримінальне правопорушення, але фактично його здійснює.

4. *Провокація кримінального правопорушення – це поняття, яке застосовують для позначення ситуації, коли особа:*

а) підбурює виконавця або інших співучасників до вчинення кримінального правопорушення з метою його (їх) подальшого викриття;

б) підбурює виконавця або інших співучасників до вчинення кримінального правопорушення;

в) підбурює виконавця або інших співучасників до вчинення кримінального правопорушення, не маючи наміру брати в ньому особисту участь.

5. *Безнаслідкова співучасть відбита в наступному положенні закону*:

а) у разі вчинення виконавцем незакінченого кримінального правопорушення інші співучасники підлягають кримінальній відповідальності за співучасть у незакінченому кримінальному правопорушенні;

б) у разі вчинення виконавцем незакінченого замаху на кримінальне правопорушення інші співучасники підлягають кримінальній відповідальності за співучасть у незакінченому замаху на кримінальне правопорушення;

в) у разі наявності у діях виконавця ознак готування до кримінального правопорушення інші співучасники підлягають кримінальній відповідальності за співучасть у готуванні до кримінального правопорушення.

6. *Причетність до кримінального правопорушення – це*:

а) умисна дія чи бездіяльність, що пов’язана з вчиненням кримінального правопорушення, яка однак не є співучастю в ньому;

б) дія, пов’язана з вчиненням кримінального правопорушення;

в) бездіяльність, пов’язана з вчиненням кримінального правопорушення.

7. *Потурання кримінальному правопорушенню полягає в тому, що*:

а) особа не повідомляє органи влади про кримінальне правопорушення, що готується або вже вчинено;

б) особа, яка була зобов'язана та могла перешкодити вчиненню кримінального правопорушення, йому не перешкоджає і він вчиняється;

в) особа здійснює заздалегідь обіцяне приховування особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, засобів і знарядь вчинення кримінального правопорушення, його слідів або предметів, здобутих кримінально-протиправним шляхом.

5. Обговоріть проблему

У 1925 р. Верховний Суд УСРР, визначаючи умови призначення покарання при співучасті, зазначив у справі Лихолета наступне: «При обранні заходу соціального захисту суд враховує не лише ступінь участі кожного підсудного у злочині, а й їхні індивідуальні особливості. Тому до осіб, які брали неоднаково активну участь у злочинному діянні, можуть бути застосовані однакові заходи соціального захисту».

Яке Ваше ставлення до цієї правової позиції Верховного Суду УСРР?

6. Додатки

Рисунок 9.1 – Види причетності до кримінального правопорушення

7. Використані джерела інформації

1. Бажанов М.І. Співучасть у злочині. – В кн.: Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / За ред. М. І.Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Київ – Харків: Юрінком Інтер – Право, 2002. – С. 209 – 218.
2. Кузьменко О. В. Спеціальні питання відповідальності за співучасть у злочині // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. – 2012. – № 6/7. – С. 20 – 23.
3. Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність: постанова Пленуму Верховного Суду України від 27. 02. 2004 р. № 2.

4. Про практику розгляду судами кримінальних справ про злочини, вчинені стійкими злочинними об'єднаннями: постанова Пленуму Верховного Суду України від 23. 12. 2005 р. № 13.

5. Співучасть у злочині // Навчально-методичний посібник для самостійної роботи та практичних занять з навчальної дисципліни «Кримінальне право України (Загальна частина)» / Уклад.: В. І. Борисов, М. І. Панов, В. І. Тютюгін та ін. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2010. – С. 65–76.

10. МНОЖИННІСТЬ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

Судовій практиці відомо чимало випадків, коли особа чи злочинне угруповання вчиняє два або більше кримінальних правопорушень. Правова статистика свідчить, що майже кожен другий засуджений скоїв більше ніж одне кримінальне правопорушення чи раніше засуджувався за вчинення кримінально-протиправного діяння. Для позначення такого явища у кримінальному праві використовують поняття «множинність кримінальних правопорушень». Вивчення пов'язаних з ним основних правових положень є метою цього розділу.

10.1. Одиничне кримінальне правопорушення

З поняттям «одиничне кримінальне правопорушення» необхідно ознайомитися для того, щоб у подальшому зрозуміти сутність множинності кримінальних правопорушень. Отже, о*диничне кримінальне правопорушення* – це суспільно небезпечне діяння, що передбачене кримінальним законом як самостійний склад кримінального правопорушення [1]. Прикладами одиничного кримінального правопорушення є крадіжка, грабіж, розбій, шахрайство, вимагання, хуліганство. Будь-яке одиничне кримінальне правопорушення кваліфікується за однією статтею або частиною статті КК. Одиничні кримінальні правопорушення поділяють на прості та ускладнені. *Прості одиничні кримінальні правопорушення* за загальним правилом характеризуються тим, що одному діянню (дії або бездіяльності) відповідає теж один передбачений КК наслідок. Наприклад, грабіж включає в себе таку дію як відкрите викрадення чужого майна, що тягне за собою наслідок – майнову шкоду потерпілому (ч. 1 ст. 186 КК). Просте одиничне кримінальне правопорушення може також складатися з однієї дії, наслідки якої не зазначені в законі. Ідеться про кримінальні правопорушення з формальним складом. Приміром, лише з дії складається таке кримінальне правопорушення як погроза вбивством (ст. 129 КК). Просте одиничне кримінальне правопорушення може також складатися з однієї дії, яка потягла за собою декілька передбачених у законі наслідків. Наприклад, ч. 2 ст. 286 КК передбачає відповідальність за таке діяння як порушення правил дорожнього руху, що спричинило

смерть потерпілого або заподіяло йому тяжке тілесне ушкодження. До простих одиничних кримінальних правопорушень також відносять кримінальні правопорушення з альтернативними діями. Це, приміром, носіння, виготовлення, ремонт або збут кастетів чи іншої холодної зброї без передбаченого законом дозволу (ч. 2 ст. 263 КК). У цьому випадку для наявності складу кримінального правопорушення достатньо вчинення принаймні однієї із зазначених дій [1].

Ускладнені одиничні кримінальні правопорушення мають більш складний склад і поділяються на такі види: триваючі; продовжувані; складені; такі, що характеризуються наявністю додаткових тяжких наслідків (рис. 10.1). *Триваюче кримінальне правопорушення* – це одиничне кримінальне правопорушення, яке, розпочавшись дією або бездіяльністю особи, далі вчиняється безперервно протягом досить тривалого часу. У КК передбачена відповідальність за багато триваючих кримінальних правопорушень. Це, приміром, ухилення від призову на строкову військову службу (ст. 335), незаконне зберігання вогнепальної зброї або бойових припасів (ст. 263), незаконне зберігання з метою збуту наркотичних засобів або психотропних речовин (ст. 307), ухилення від сплати аліментів на утримання дітей (ст. 164), незаконне позбавлення волі (ст. 146), ухилення від сплати податків (ст. 212). Початком триваючого кримінального правопорушення є вчинення особою певної дії або бездіяльності. Наприклад, незаконне позбавлення волі починається з протиправних дій, що позбавляють потерпілого свободи пересування. Початком ухилення особи від сплати аліментів на утримання дитини є невиконання рішення суду, яке зобов'язує винного сплачувати їх. Звернемо увагу на те, що в першому прикладі триваюче кримінальне правопорушення починається з дій винної особи, а у другому випадку – з її бездіяльності. Отже, розпочавшись, триваюче кримінальне правопорушення триває на стадії закінченого кримінального правопорушення і вважається закінченим, коли воно припиняється певними обставинами об'єктивного чи суб'єктивного характеру. Об'єктивні обставини не залежать від волі винного. Ідеться, приміром, про звільнення поліцією громадянина, незаконно позбавленого волі, чи його втечу. Або, наприклад, правоохоронці затримали особу, яка незаконно зберігала бойовий пістолет, і вилучили його. Суб'єктивні обставини закінчення триваючого кримінального правопорушення залежать від волі винно-

го. Це, зокрема, продаж пістолета, який незаконно зберігався. Або, приміром, початок сплати аліментів на дитину особою, яка від цього ухилялася. Зауважимо, що час перебування винного в стані безперервного вчинення кримінального правопорушення, тобто тривалість триваючого кримінального правопорушення, на кваліфікацію не впливає. Проте зазначена обставина враховується судом при призначенні покарання. Лише після закінчення триваючого кримінального правопорушення починає спливати строк давності притягнення до кримінальної відповідальності, а також можливо застосування амністії. Оскільки триваюче кримінальне правопорушення є одиничним кримінальним правопорушенням, то воно кваліфікується за однією статтею КК [1]. Наприклад, незаконне зберігання вогнепальної зброї кваліфікується за ст. 263 КК, а злісне ухилення від сплати аліментів на утримання дітей – за ст. 164 КК.

Ще одним видом ускладненого одиничного кримінального правопорушення є так зване продовжуване кримінальне правопорушення. Отже, *продовжуване кримінальне правопорушення* складається з двох або більше тотожних діянь, об'єднаних єдиним кримінально-протиправним наміром (ч. 2 ст. 32 КК). Приміром, винний вчинив крадіжку комп'ютера, здійснивши задумане в декілька прийомів. Спочатку він викрав монітор, наступного дня – системний блок, через тиждень – колонки тощо. За відсутності кваліфікуючих ознак його дії підпадають під ч. 1 ст. 185 КК. Важливо розуміти, що в описаній ситуації вчинено одне, а не кілька кримінальних правопорушень. Наведемо інші приклади продовжуваного кримінального правопорушення. Родич підсудного незаконно передає судді обумовлену суму грошей (неправомірну вигоду) частинами (ст. 369 КК). Або, приміром, службова особа розтратила ввірені їй гроші, програвши їх протягом кількох днів на футбольному тоталізаторі (ст. 191 КК). Початком продовжуваного кримінального правопорушення є вчинення винною особою першого з декількох віддалених одне від одного в часі тотожних діянь, об'єднаних єдиним кримінально-протиправним наміром. Закінченням продовжуваного кримінального правопорушення вважається вчинення останнього із зазначених діянь, тобто досягнення кінцевої мети, до якої прагнула винна особа. Звідси випливає важливий висновок. Якщо, скоюючи продовжуване кримінальне правопорушення, винний не встиг вчинити всіх об'єднаних єдиним криміналь-

но-протиправним наміром тотожних діянь внаслідок, приміром, затримання поліцією, то має місце замах на це кримінальне правопорушення. Повернемося до наведеного вище прикладу про поетапне викрадення комп'ютера. Уявимо, що злодій успішно викрав монітор, а наступного дня був затриманий під час спроби винести системний блок. Правильною правовою оцінкою його дій буде висновок про вчинення ним незакінченого кримінального правопорушення, а саме замаху на крадіжку – закінченого чи ні – залежно від обставин. Але помилкою буде звинувачувати цю особу у двох кримінальних правопорушеннях – закінченому (крадіжка монітору) і незакінченому (замах на викрадення системного блоку). Продовжувані кримінальні правопорушення не слід плутати з триваючими кримінальними правопорушеннями, про які йшлося вище [1]. Триваюче кримінальне правопорушення є безперервним і характеризується вчиненням особою одного діяння (дії або бездіяльності). Водночас продовжуване кримінальне правопорушення – як би перерване і складається з двох або більше розділених у часі тотожних діянь, об'єднаних єдиним кримінально-протиправним наміром (табл. 10.1).

Ще одним видом ускладненого одиничного кримінального правопорушення є так зване складене кримінальне правопорушення. Отже, *складене кримінальне правопорушення* складається з двох або більше кримінально-протиправних діянь (кримінальних правопорушень), які за волею законодавця утворюють одне кримінальне правопорушення. Наприклад, розбій включає в себе насильство над потерпілим і заволодіння його майном (ст. 187 КК). Злісне хуліганство складається з хуліганських дій та опору (ч. 3 ст. 296 КК). Поєднуючи в єдине кримінальне правопорушення кілька самостійних кримінально-протиправних діянь, законодавець виходить з типовості таких сполучень у реальному житті. Приміром, хулігани часто вчиняють опір представникам влади. Нагадаємо, що опір є самостійним кримінальним правопорушенням (ст. 342 КК). Тож відповідальність за складене кримінальне правопорушення передбачається за однією статтею або частиною статті КК.

Ще одним видом ускладненого одиничного кримінального правопорушення є *кримінальне правопорушення, яке характеризується наявністю додаткових тяжких наслідків.* До цих кримінальних правопорушень належить, приміром, умисне тяжке тілесне ушкодження,

що спричинило смерть потерпілого (ч. 2 ст. 121 КК). Іншим прикладом є таке кримінальне правопорушення як умисне знищення або пошкодження чужого майна, що спричинило загибель людей або інші тяжкі наслідки (ч. 2 ст. 194 КК). Особливість зазначених кримінальних правопорушень полягає у тому, що в них є два наслідки – основний (проміжний) і додатковий (похідний). Ці наслідки настають послідовно один за одним в результаті вчинення особою кримінально-протиправного діяння [1]. Проілюструємо сказане на прикладі заподіяння умисного тяжкого тілесного ушкодження, що спричинило смерть потерпілого. Зазначене кримінальне правопорушення вчиняється у такій послідовності: діяння (приміром, удар ножем), основний наслідок (тяжке тілесне ушкодження), додатковий наслідок (смерть потерпілого). Тож у кримінальних правопорушеннях, про які йдеться, діяння безпосередньо породжує лише основний (проміжний) наслідок, а той, в свою чергу, викликає додатковий (похідний) наслідок. Наявність у цих кримінальних правопорушеннях проміжного наслідку відрізняє їх від будь-яких інших кримінальних правопорушень, що спричиняють суспільно небезпечні наслідки. Наприклад, ч. 2 ст. 139 КК передбачає відповідальність за ненадання медичним працівником допомоги хворому, що викликало смерть потерпілого або інші тяжкі наслідки. Це кримінальне правопорушення не може бути віднесено до тих, про які йдеться, оскільки у даному випадку немає проміжного наслідку. Смерть хворого або інші тяжкі наслідки в такій ситуації є результатом самого діяння (бездіяльності) медичного працівника, а не проміжного наслідку. Можна зробити висновок: якщо немає проміжного наслідку кримінально-протиправного діяння, то відсутнє і кримінальне правопорушення, яке характеризується наявністю додаткових тяжких наслідків [1].

10.2. Поняття та види множинності кримінальних правопорушень

Трапляється, що особа чи група осіб обвинувачується в скоєнні кількох кримінальних правопорушень. Як зазначалося вище, для позначення таких ситуацій в кримінальному праві використовують поняття «множинність кримінальних правопорушень». Отже, м*ножинність кримінальних правопорушень* передбачає, що винним або співучасниками вчинено два чи більше кримінально-протиправних діянь, кожне з

яких містить ознаки самостійного складу кримінального правопорушення [1]. Наявність в поведінці винної особи множинності кримінальних правопорушень свідчить про високий ступінь суспільної небезпечності вчиненого і стійку антисоціальну спрямованість її діянь. Видами множинності кримінальних правопорушень є їх повторність, сукупність і рецидив (рис. 10.2). Схарактеризуємо згадані види множинності кримінальних правопорушень.

10.2.1. Повторність кримінальних правопорушень

За загальним правилом *повторністю кримінальних правопорушень* вважається вчинення особою двох або більше кримінальних правопорушень, передбачених тією ж самою статтею чи частиною статті Особливої частини КК. У випадках, передбачених в Особливій частині КК, також визнається повторним вчинення двох або більше кримінальних правопорушень, передбачених різними статтями КК (чч. 1, 3 ст. КК). Повторність кримінальних правопорушень має певні розпізнавальні ознаки [1]. По-перше, особою або групою осіб вчинені два чи більше самостійних одиничних кримінальних правопорушень. По-друге, зазначені кримінальні правопорушення скоюються неодночасно. Вони віддалені один від одного певним проміжком часу. Приміром, спочатку вчиняється крадіжка, а потім шахрайство або знову крадіжка. По-третє, для повторності не має значення чи була особа засуджена за раніше скоєне нею кримінальне правопорушення. Тож повторність має місце у випадку, коли за перше із вчинених кримінальних правопорушень особа не була засуджена, а також тоді, коли нове кримінальне правопорушення було скоєно вже після її засудження за попереднє. По-четверте, повторність виключається, якщо за раніше вчинене кримінальне правопорушення особа була звільнена від кримінальної відповідальності або закінчилися строки давності, на це кримінальне правопорушення поширилася амністія чи за нього була погашена або знята судимість. У зазначених випадках держава наче «забуває» про раніше скоєне кримінальне правопорушення. Виокремлюються два види повторності кримінальних правопорушень [1]. Перший з них – це повторність*, пов'язана із засудженням за раніше вчинене умисне кримінальне правопорушення*. Для позначення такої ситуації законодавець використовує поняття *рецидив кримінальних правопорушень*. Про це йтиметься далі. Другий вид повторності *не пов'язаний із*

засудженням винного за раніше вчинене кримінальне правопорушення. Це так звана *фактична повторність*, яка, в свою чергу, має два різновиди. Першим із них є повторність тотожних, а другим – однорідних кримінальних правопорушень. *Повторністю тотожних кримінальних правопорушень* вважають вчинення особою двох чи більше кримінальних правопорушень, передбачених тією самою статтею або частиною статті Особливої частини КК. Водночас *повторність однорідних кримінальних правопорушень* – це скоєння двох або більше кримінальних правопорушень, передбачених різними статтями КК, у випадках, зазначених в його Особливій частині.

Слід розмежовувати два схожих поняття – «повторність тотожних кримінальних правопорушень» і «продовжуване кримінальне правопорушення», про яке йшлося вище. Наведемо відповідні приклади. Винний вирішив викрасти з бібліотеки декілька томів стародавніх рукописів. Користуючись недбалістю охорони, він періодично виносив по одному тому, зрештою здійснивши задумане повністю. Перед нами продовжуване одиничне кримінальне правопорушення. Воно, нагадаємо, характеризується тим, що сукупність тотожних діянь, які його утворюють, об'єднані єдиним кримінально-протиправним наміром. Уявимо інші обставини. Припустимо, що сьогодні винний вчинив крадіжку з магазину, завтра – на підприємстві, наступного дня – на ринку. У цьому прикладі вже має місце не одиничне кримінальне правопорушення, а множинність кримінальних правопорушень. Кожне окреме суспільно небезпечне діяння злодія не має з іншими його аналогічними діяннями такого тісного зв'язку, який властивий продовжуваному кримінальному правопорушенню [1].

10.2.2. Сукупність кримінальних правопорушень

Законодавець визначає, що *сукупністю кримінальних правопорушень* є вчинення особою двох або більше кримінальних правопорушень, передбачених різними статтями або різними частинами однієї статті Особливої частини КК, за жоден з яких її не було засуджено (ст. 33 КК). Тож сукупність кримінальних правопорушень має певні розпізнавальні ознаки [1]. По-перше, особою або групою осіб вчинені два чи більше кримінальних правопорушень. По-друге, кожне з цих кримінальних правопорушень кваліфікується за різними статтями або

різними частинами однієї статті Особливої частини КК. По-третє, за жодне із вчинених кримінальних правопорушень винна особа ще не була засуджена. Прокоментуємо ці ознаки. Перша з них проявляється в скоєнні особою не менше двох самостійних одиничних кримінальних правопорушень. Кожне з них може бути простим або ускладненим. При цьому можливі різноманітні сполучення одиничних кримінальних правопорушень. Приміром, винний може вчинити два або більше простих одиничних кримінальних правопорушень, або одне просте, а друге – триваюче чи продовжуване. Усі ці кримінальні правопорушення не обов'язково повинні бути закінченими. Наприклад, сукупність кримінальних правопорушень має місце і тоді, коли особа вчинила закінчене кримінальне правопорушення у вигляді крадіжки, а потім – замах на вбивство або готування до грабежу. Другою ознакою сукупності кримінальних правопорушень є те, що кожне з них передбачається різними статтями або різними частинами однієї статті Особливої частини КК. Приміром, вчиняючи хуліганство, особа завдала потерпілому тяжке тілесне ушкодження за допомогою скляної пляшки, яку вона для цього частково розбила. Вчинене слід кваліфікувати за ч. 4 ст. 296 і за ч. 1 ст. 121 КК. Зазвичай при сукупності кримінальних правопорушень кожне з них передбачається окремою статтею Особливої частини КК. Але інколи відповідальність за ці кримінальні правопорушення передбачена різними частинами однієї і тієї ж статті. Це пов'язано з тим, що кожна частина певної статті КК описує всі необхідні ознаки відповідного одиничного кримінального правопорушення і супроводжується самостійною санкцією. Приміром, винний спочатку викрав гаманець з кишені потерпілого, а наступного дня вчинив крадіжку смартфона з квартири. Скоєне утворює сукупність кримінальних правопорушень і кваліфікується за різними частинами однієї статті КК (чч. 1 і 3 ст. 185). Третя ознака сукупності кримінальних правопорушень полягає у тому, що за жодне з них особа ще не була засуджена. Якщо ж нове умисне кримінальне правопорушення вчинено винним, який має судимість за попереднє умисне кримінальне правопорушення, то має місце не сукупність кримінальних правопорушень, а їхній рецидив. У більшості випадків усі кримінальні правопорушення, що входять до сукупності, розглядаються судом одночасно в одному кримінальному провадженні. Проте можливі ситуації, коли про вчинене раніше кримінальне правопорушення стає відомо вже

після засудження особи за інше кримінальне правопорушення. У цьому випадку важливо одне – обидва кримінальних правопорушення вчинені до засудження винного за один з них. Тобто перед нами та ж сукупність кримінальних правопорушень, але ускладнена процесуальними обставинами [1]. Закон вимагає, щоб при сукупності кримінальних правопорушень не були погашені юридичні наслідки раніше вчиненого кримінального правопорушення (ст. 33 КК). Інакше кажучи, при сукупності не враховуються кримінальні правопорушення, за які особа була звільнена від кримінальної відповідальності. Йдеться, приміром, про сплив строків давності та амністію.

Виокремлюють два види сукупності кримінальних правопорушень – ідеальну та реальну (табл. 10.3). *Ідеальна сукупність кримінальних правопорушень* має місце у випадку, коли одним діянням особи скоєні два або більше самостійних кримінальних правопорушень. Наприклад, винний вчинив умисне вбивство потерпілого шляхом підпалу будинку, в якому той знаходився. Кваліфікація його дій у даному випадку лише як умисного вбивства є недостатньою, тому що вчинене не охоплюється однією статтею КК. В описаній ситуації вчинені два одиничних кримінальних правопорушення – умисне вбивство з особливою жорстокістю та умисне знищення чужого майна, вчинене шляхом підпалу (ч. 2 ст. 115 і ч. 2 ст. 194 КК). *Реальна сукупність кримінальних правопорушень* має місце у випадках, коли різними діяннями особи вчинені два або більше самостійних кримінальних правопорушень. Повернемося до наведеного вище прикладу і дещо змінимо його. Уявимо, що потерпілий спочатку був з особливою жорстокістю вбитий, а потім його будинок спалили з метою приховування вбивства. Перед нами реальна сукупність кримінальних правопорушень – вбивства і умисного знищення чужого майна. Звернемо увагу на те, що між цими двома прикладами є істотна відмінність. При ідеальній сукупності кримінальних правопорушень винний вчинив два кримінальних правопорушення однією дією. При реальній сукупності кримінальних правопорушень він досяг своєї мети двома діями, між якими існує певний проміжок часу. Кваліфікація скоєного ним буде такою ж як у наведеному вище прикладі з ідеальною сукупністю кримінальних правопорушень – за ч. 2 ст. 115 і ч. 2 ст. 194 КК. Наведемо ще один приклад реальної сукупності кримінальних правопорушень.

Уявимо, що винний вранці скоїв крадіжку, а ввечері цього ж дня – хуліганство (ст. 185 і 296 КК).

Зупинимось на співвідношенні понять «сукупність кримінальних правопорушень» і «складене кримінальне правопорушення» (табл. 10.2). Розуміння відмінностей між ними має велике практичне значення, бо сприяє правильній кваліфікації поведінки винного. Уявимо типовий випадок. Будучи в нетверезому стані, громадянин скоїв хуліганські дії і при цьому вчинив опір поліцейським. Як кваліфікувати його поведінку? Якщо помилково вбачити тут сукупність кримінальних правопорушень, то зробимо неправильний висновок, що мають місце два самостійних одиничних кримінальних правопорушення – злісне хуліганство і опір працівникам правоохоронного органу (ч. 3 ст. 296 і ч. 2 ст. 342 КК). Проте слід вважати, що в описаній ситуації вчинено одине складене кримінальне правопорушення і поведінка винного охоплюється ч. 3 ст. 296 КК. Нагадаємо, що складене кримінальне правопорушення включає в себе два або більше кримінально-протиправних діянь, кожне з яких, якщо розглядати його окремо, є самостійним кримінальним правопорушенням. Проте внаслідок типового поєднання таких діянь в поведінці винної особи у реальному житті законодавець об'єднує їх в єдине (одиничне) кримінальне правопорушення, яке охоплюється однією статтею КК або її частиною. Звідси випливає важливий висновок: складене кримінальне правопорушення є по суті реальною або ідеальною сукупністю кримінальних правопорушень, яка передбачена законом як одне кримінальне правопорушення [1]. Віднесення вчиненого винною особою до складеного кримінального правопорушення або до сукупності кримінальних правопорушень залежить від конструкції складу відповідного кримінального правопорушення в кримінальному законі. Пояснимо сказане. У КК УСРР 1927 р. не було передбачено складеного кримінального правопорушення в вигляді хуліганства, пов'язаного с опором представникові влади. У той час дії хулігана, який ще й чинив зазначений опір, кваліфікувалися за різними статтями кримінального закону. Проте в чинному КК України законодавець об'єднав хуліганство і опір в одне складене кримінальне правопорушення – хуліганство (ч. 3 ст. 296 КК). Разом з тим у КК УСРР 1927 р. передбачалася відповідальність за таке єдине складене кримінальне правопорушення як хуліганство, поєднане із заподіянням тяжких тілесних ушкоджень. У наш

час у законодавстві про кримінальну відповідальність такого складеного кримінального правопорушення немає. Тому за чинним КК хуліганство, поєднане із заподіянням потерпілому тяжкого тілесного ушкодження, – два різних кримінальних правопорушення. Вони утворюють сукупність кримінальних правопорушень і кваліфікуються за статтями 296 і 121 КК [1].

Звернемо увагу на ще один важливий момент. Якщо, приміром, винна особа умисно заподіяла потерпілому тяжке тілесне ушкодження, що спричинило його смерть, то має місце єдине складене кримінальне правопорушення (ч. 2 ст. 121 КК). Проте умисне заподіяння тілесного ушкодження середньої тяжкості, що спричинило смерть потерпілого, є ідеальною сукупністю кримінальних правопорушень. У даному випадку кваліфікація здійснюватиметься за статтями 122 і 119 КК (відповідно умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження і вбивство через необережність). Дана правова оцінка вчиненого випливає з того, що в КК такого єдиного складеного кримінального правопорушення не передбачено. Зауважимо, що складене кримінальне правопорушення може утворювати сукупність з іншими одиничними кримінальними правопорушеннями. Це, приміром, випадки кваліфікації за сукупністю розбою і вбивства. Можна також навести приклад хуліганства, поєднаного з опором представникові влади і тяжким тілесним ушкодженням. У наведених прикладах розбій і хуліганство – складені кримінальні правопорушення. Вони утворюють сукупність з іншими одиничними кримінальними правопорушеннями, – відповідно з вбивством і тяжким тілесним ушкодженням [1].

10.2.3. Рецидив кримінальних правопорушень

Законодавець зазначає, що *рецидивом кримінальних правопорушень* визнається вчинення нового умисного кримінального правопорушення особою, яка має судимість за умисне кримінальне правопорушення (ст. 34 КК). Як зазначалося вище, за своєю правовою природою рецидив є повторністю кримінальних правопорушень, пов’язаною із засудженням за попереднє умисне кримінальне правопорушення. Через це рецидиву властиві ознаки повторності, про які йшлося вище. Проте рецидив кримінальних правопорушень має і свою особливу розпізнавальну ознаку, яка відрізняє його від фактичної повторності. Такою ознакою є судимість. Отже, рецидив кримінальних правопору-

шень утворюється скоєнням особою нового умисного кримінального правопорушення протягом строку судимості за попереднє умисне кримінальне правопорушення. Якщо ж судимість за раніше вчинене умисне кримінальне правопорушення була погашена або достроково знята судом, рецидив кримінальних правопорушень виключається.

Залежно від характеру кримінальних правопорушень, які входять до рецидиву, його поділяють на загальний і спеціальний [1]. *Загальний рецидив* кримінальних правопорушень складається з різнорідних кримінальних правопорушень. Приміром, особа має судимість за заподіяння умисного тілесного ушкодження і протягом строку судимості вчиняє шахрайство. Загальний рецидив не впливає на кваліфікацію, але обтяжує покарання (ст. 67 КК). *Спеціальний рецидив* кримінальних правопорушень включає в себе тотожні або однорідні кримінальні правопорушення. Наприклад, маючи судимість за хуліганство, винний знову його ж вчиняє. Також можна уявити ситуацію, коли особа, маючи судимість за шахрайство, скоює крадіжку. Спеціальний рецидив кримінальних правопорушень є небезпечнішим за загальний рецидив, оскільки більшою мірою відбиває антисоціальну спрямованість особи. Саме тому спеціальний рецидив передбачено в певних статтях Особливої частини КК як кваліфікуюча ознака, що породжує більш тяжке обвинувачення. Залежно від кількості судимостей рецидив кримінальних правопорушень поділяється на простий і складний. *Простий рецидив* кримінальних правопорушень має місце в випадках, коли особа має дві судимості. Приміром, маючи судимість за крадіжку, винний вчиняє вимагання, за яке теж засуджується. *Складний рецидив* кримінальних правопорушень зустрічається тоді, коли особа має три та більше судимостей. За ступенем суспільної небезпечності виокремлюють пенітенціарний рецидив і рецидив тяжких та особливо тяжких злочинів. *Пенітенціарний рецидив* має місце у випадках, коли особа, що була засуджена до позбавлення волі, протягом строку судимості вчиняє нове умисне кримінальне правопорушення, за яке знову засуджується до позбавлення волі. Велике значення пенітенціарний рецидив має при вирішенні питання про умовно-дострокове звільнення. Приміром, за наявності такого рецидиву особи, що вчинили кримінальне правопорушення у віці до 18 років, можуть бути умовно-достроково звільнені після відбуття не менше половини строку покарання у виді позбавлення волі (п. 2 ч. 3 ст. 107 КК). Якщо ж пенітенці-

арний рецидив відсутній, неповнолітні підлягають умовно-достроковому звільненню за загальним правилом після відбуття однієї третини строку зазначеного покарання. *Рецидив тяжких і особливо тяжких злочинів* має місце тоді, коли особа, що має судимість за один із таких злочинів, знову вчиняє тяжкий або особливо тяжкий злочин. Такий рецидив впливає на кваліфікацію. Наприклад, особа, яка була засуджена за розбій, знову, до погашення судимості, скоює розбійний напад. Вона відповідатиме за ч. 2 ст. 187 КК. Схарактеризуємо загальноправове значення поняття «рецидив кримінальних правопорушень» [1]. По-перше, у багатьох статтях Особливої частини КК наявність судимості за умисне кримінальне правопорушення є кваліфікуючою ознакою, як у наведеному вище прикладі. По-друге, якщо рецидив кримінальних правопорушень не передбачено в статті Особливої частини КК як кваліфікуюча ознака, то він визнається обставиною, що обтяжує покарання (п. 1 ч. 1 ст. 67 КК).

ПРАКТИКУМ

1. Запитання та завдання для самоконтролю

Що таке одиничне кримінальне правопорушення? Які види одиничного кримінального правопорушення Вам відомі? Наведіть приклади одиничного кримінального правопорушення. Визначте поняття «триваюче кримінальне правопорушення». Що таке продовжуване кримінальне правопорушення? Назвіть відмінності продовжуваного і триваючого кримінальних правопорушень. Розкрийте зміст поняття «складене кримінальне правопорушення». Що таке кримінальне правопорушення, яке характеризується наявністю додаткових тяжких наслідків? Дайте визначення поняття «множинність кримінальних правопорушень». Назвіть види множинності кримінальних правопорушень. Що таке повторність кримінальних правопорушень? Назвіть розпізнавальні ознаки повторності кримінальних правопорушень. Схарактеризуйте види повторності кримінальних правопорушень. Визначте поняття «сукупність кримінальних правопорушень». Назвіть ознаки сукупності кримінальних правопорушень. Схарактеризуйте види сукупності кримінальних правопорушень. Порівняйте поняття «ідеальна сукупність кримінальних правопорушень» і «реальна

сукупність кримінальних правопорушень». Чим відрізняється сукупність кримінальних правопорушень від складеного кримінального правопорушення? Що таке рецидив кримінальних правопорушень? Назвіть ознаки рецидиву кримінальних правопорушень. Схарактеризуйте види рецидиву кримінальних правопорушень.

2. Чи згодні Ви з твердженнями?

- Одиничне кримінальне правопорушення – це суспільно небезпечне діяння, що передбачено кримінальним законом як самостійний склад кримінального правопорушення.
- Одиничне кримінальне правопорушення кваліфікується за однією статтею або частиною статті КК.
- Крадіжка, грабіж, розбій, шахрайство, вимагання, хуліганство – це приклади одиничного кримінального правопорушення.
- Просте одиничне кримінальне правопорушення за загальним правилом складається з одного діяння (дії або бездіяльності), яке породжує один передбачений КК наслідок.
- Видами ускладненого одиничного кримінального правопорушення є: продовжуване; складене; триваюче; таке, що характеризується наявністю додаткових тяжких наслідків.
- Триваюче кримінальне правопорушення, розпочавшись дією або бездіяльністю особи, далі вчиняється безперервно протягом досить тривалого часу.
- Триваюче кримінальне правопорушення триває на стадії закінченого кримінального правопорушення і вважається закінченим, коли воно припиняється певними об’єктивними чи суб’єктивними обставинами.
- Продовжуване кримінальне правопорушення складається з двох або більше діянь, об’єднаних єдиним суспільно шкідливим наміром.
- Складене кримінальне правопорушення включає в себе два або більше кримінально-протиправних діянь, що разом утворюють єдине кримінальне правопорушення.
- Якщо немає проміжного наслідку кримінально-протиправного діяння, то відсутнє і кримінальне правопорушення, що характеризується наявністю додаткових тяжких наслідків.

• Множинність кримінальних правопорушень – це поняття, яке означає, що особою або співучасниками вчинені два або більше кримінально-протиправних діянь, кожне з яких має ознаки самостійного складу кримінального правопорушення.

• Видами множинності кримінальних правопорушень є повторність кримінальних правопорушень, сполучення кримінальних правопорушень і рецидив кримінальних правопорушень.

• Повторністю кримінальних правопорушень за загальним правилом визнається вчинення особою двох або більше кримінальних правопорушень, передбачених тією самою статтею або частиною статті Особливої частини КК.

• Вчинення двох або більше кримінальних правопорушень, передбачених різними статтями КК, визнається повторним лише у випадках, передбачених в Особливій частині КК.

• Сукупністю кримінальних правопорушень визнається вчинення особою двох чи більше кримінальних правопорушень, передбачених різними статтями або різними частинами однієї статті Особливої частини КК, за жодне з яких її не було засуджено.

• Повторність відсутня, якщо за раніше вчинене кримінальне правопорушення особу було звільнено від кримінальної відповідальності або якщо судимість за це кримінальне правопорушення була погашена або знята.

• При сукупності кримінальних правопорушень кожне з них підлягає кваліфікації за відповідною статтею або частиною статті Особливої частини КК.

• Повторність кримінальних правопорушень відсутня при вчиненні продовжуваного кримінального правопорушення.

• Ідеальна сукупність кримінальних правопорушень має місце у випадку, коли одним діянням особи вчинені два або більше кримінальних правопорушень.

• Реальна сукупність кримінальних правопорушень має місце у випадку, коли різними діяннями особи вчинені два або більше кримінальних правопорушень.

• Рецидивом кримінальних правопорушень визнається вчинення нового кримінального правопорушення особою, яка має судимість за умисне кримінальне правопорушення.

• Повторність, сукупність та рецидив кримінальних правопорушень враховуються при кваліфікації кримінальних правопорушень та призначенні покарання, при вирішенні питання щодо можливості звільнення від кримінальної відповідальності та покарання.

• Рецидив кримінальних правопорушень є видом повторності кримінальних правопорушень.

3. Проаналізуйте ситуації

• Гапон з метою помсти вбив Романова. За кілька місяців він вчинив замах на вбивство Юркова.

Який вид множинності кримінальних правопорушень має місце?

• Кравцов обладнав у гаражі майстерню, де протягом року незаконно виготовляв і ремонтував холодну зброю. Цю майстерню виявили співпрацівники кримінальної поліції.

Яке кримінальне правопорушення вчинив Кравцов – продовжуване чи триваюче?

• 16-річний Владислав таємно придбав обріз мисливської рушниці та носив його при собі. Одного разу старший за віком незнайомий хлопець спробував відібрати в нього смартфон і гроші. Владислав вихопив обріз і пострілом у живіт позбавив того хлопця життя.

Чи є в діях Владислава множинність кримінальних правопорушень? До якого виду одиничного кримінального правопорушення відноситься придбання, зберігання і носіння обрізу мисливської рушниці?

• Артеменко, посварившись з Сидорчуком, образив його. Бажаючи помститися, Сидорчук схопив мисливську рушницю і зробив постріл у кривдника. Артеменку було заподіяно тяжке тілесне ушкодження. При цьому частина заряду влучила в випадкового перехожого, спричинивши йому смертельне поранення.

Який вид сукупності кримінальних правопорушень має місце?

• Борисенко з метою отримання грошової допомоги по безробіттю підробила документи й подала їх у центр зайнятості. На підставі цього вона незаконно отримала 2030 гривень.

Який вид одиничного кримінального правопорушення вчинила Борисенко?

• Артюх вночі відібрав у перехожого гроші. Цієї ж ночі, побачивши в міському парку добре одягнутого чоловіка, який в стані си-

льного алкогольного сп’яніння спав на лавці, він зняв з його руки дорогий годинник.

Чи є в діях Артюха повторність кримінальних правопорушень? Аргументуйте відповідь з посиланням на ст. 32 і примітку до ст. 185 КК.

• Засуджений за грабіж Семеренко, знаходячись у місцях позбавлення волі, з метою помсти вбив Михайлова.

Який вид множинності кримінальних правопорушень має місце?

• Левченко, який відбув покарання в виді позбавлення волі за крадіжку, через місяць після звільнення вчинив розбій.

Який вид множинності кримінальних правопорушень має місце?

• Кондратенко з метою ухилення від сплати боргу вбив Назарову в її ж квартирі. Після цього вбивці спало на думку забрати гроші та ювелірні прикраси потерпілої, що він і зробив.

Чи має місце в діях Кондратенка множинність кримінальних правопорушень?

• Юхтман умовив третьокласника проникнути через вікно в чужу квартиру на першому поверсі багатоквартирного будинку та винести йому гроші. У такий спосіб протягом місяця було обікрадено кілька квартир. За «послуги» Юхтман купляв хлопчику дешеві іграшки та солодощі.

Які види множинності кримінальних правопорушень мають місце?

4. Оберіть один правильний варіант відповіді

1. *Рецидивом кримінальних правопорушень вважається вчинення*:

а) нового кримінального правопорушення особою, яка має судимість;

б) двох або більше передбачених КК суспільно небезпечних діянь, об’єднаних єдиним кримінально-протиправним наміром винної особи;

в) нового умисного кримінального правопорушення особою, яка має судимість за умисне кримінальне правопорушення.

2. *Сукупністю кримінальних правопорушень визнається вчинення особою*:

а) двох або більше кримінальних правопорушень, передбачених тією самою статтею або частиною статті Особливої частини КК, за жодне з яких її не було засуджено;

б) двох або більше передбачених КК суспільно небезпечних діянь, об’єднаних єдиним кримінально-протиправним наміром;

в) двох або більше кримінальних правопорушень, передбачених різними статтями або різними частинами однієї статті Особливої частини КК, за жодне з яких її не було засуджено.

3. *Повторністю кримінальних правопорушень за загальним правилом визнається вчинення особою*:

а) двох або більше однорідних кримінальних правопорушень;

б) двох або більше кримінальних правопорушень, передбачених тією самою статтею або частиною статті Особливої частини КК;

в) двох або більше кримінальних правопорушень, передбачених одним і тим же розділом Особливої частини КК.

4. *Повторність кримінальних правопорушень відсутня при вчиненні продовжуваного кримінального правопорушення, яке складається з двох або більше*:

а) тотожних діянь, об’єднаних єдиним кримінально-протиправним наміром;

б) суспільно небезпечних діянь, об’єднаних єдиним кримінально-протиправним наміром;

в) однорідних діянь, об’єднаних єдиним кримінально-протиправним мотивом.

5. *Вчинення двох або більше кримінальних правопорушень, передбачених різними статтями КК, визнається повторним лише у випадках, передбачених*:

а) в Особливій частини КК;

б) у Загальній частині КК;

в) у постанові Пленуму Верховного Суду.

5. Обговоріть проблему

Під час засідання гуртка «Правознавець» обговорювалася тема «Множинність кримінальних правопорушень як негативне соціальне явище». Родіон звернув увагу присутніх на те, що людина, яка вчинила два або більше таких правопорушень, є дуже небезпечною і має особливу схильність до протиправної діяльності. Катерина сформу-

лювала тезу, що коли особою або групою зловмисників скоюються кілька кримінальних правопорушень, то заподіюється велика шкода суспільству й окремим людям. Ян зазначив, що факти вчинення деякими громадянами кількох згаданих правопорушень негативно впливають на морально і психологічно нестійких членів суспільства, особливо на молодь, породжують ілюзію безкарності, створюють ореол злочинного романтизму. Дар'я додала, що множинність кримінальних правопорушень є дуже поширеним явищем у структурі сучасної злочинності. За даними правової статистики кожне третє кримінальне правопорушення скоюється особою, в діях якої мають місце ознаки рецидиву кримінальних правопорушень. Такі особи вчиняють переважно тяжкі та особливо тяжкі злочини. Софія зазначила, що множинність кримінальних правопорушень є типовою для організованої та професійної злочинності.

У чому полягає Ваша думка стосовно предмету цього обговорення?

6. Додатки

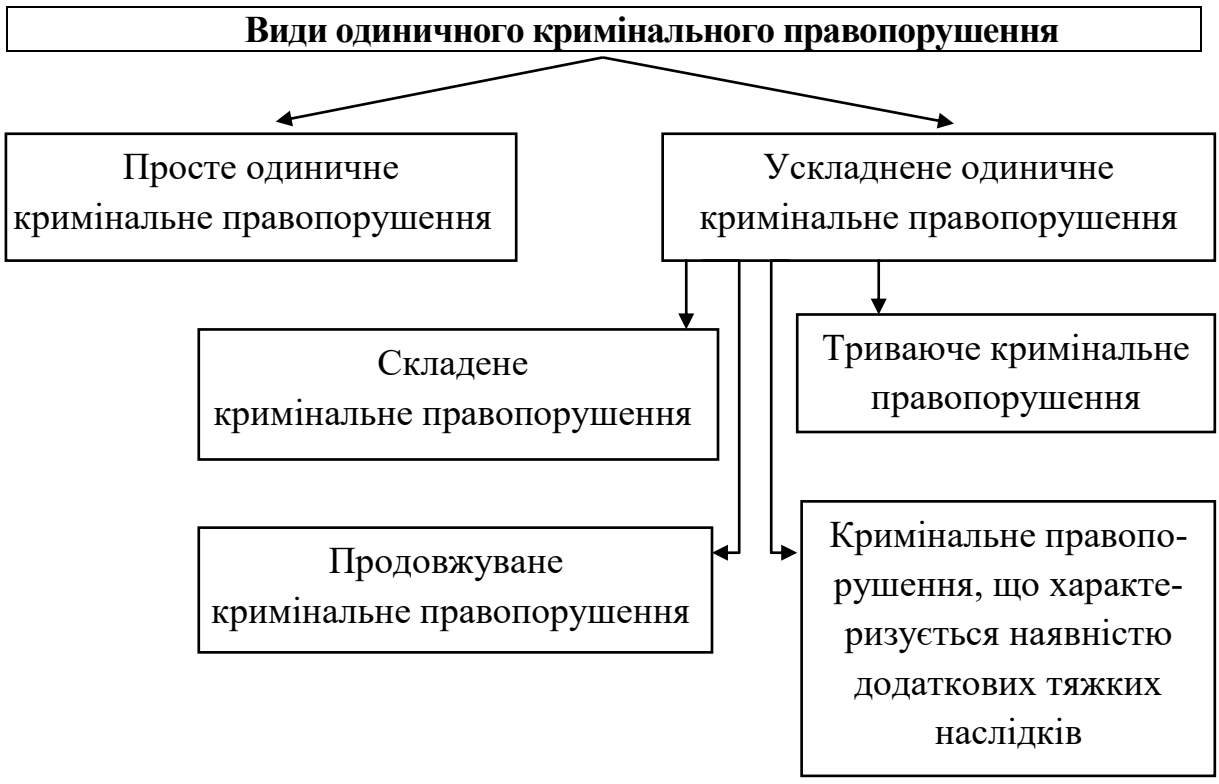

Рисунок 10.1 – Види одиничного кримінального правопорушення

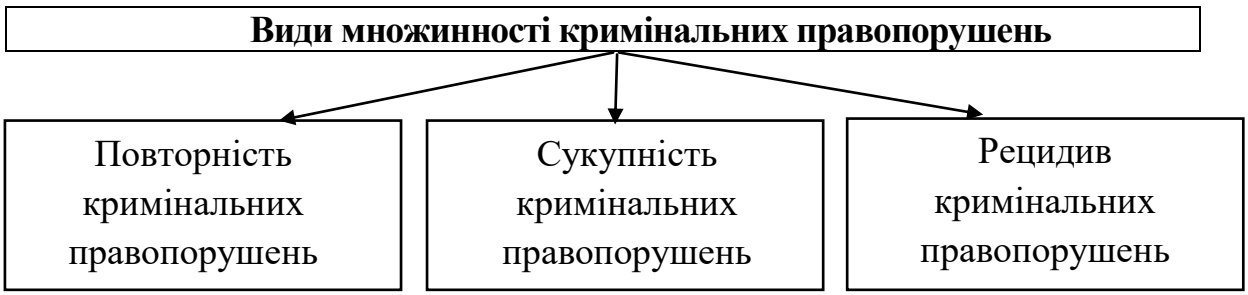

Рисунок 10.2 – Види множинності кримінальних правопорушень

Таблиця 10.1 – Співвідношення продовжуваного і триваючого кримінальних правопорушень

Продовжуване кримінальне правопорушення	**Триваюче кримінальне правопорушення**
Вчиняються два або більше тотожних, розділених у часі діянь, об'єднаних єдиним кримінально-протиправним наміром	Вчиняється одне безперервне кримінально-протиправне діяння

Таблиця 10.2 – Співвідношення складеного кримінального правопорушення і сукупності кримінальних правопорушень

Складене кримінальне правопорушення	**Сукупність кримінальних правопорушень**
1. Одиничне кримінальне правопорушення, що складається з двох або більше самостійних кримінально-протиправних діянь, які об'єднані законодавцем в одне кримінальне правопорушення. 2. При кваліфікації застосовується одна стаття (частина статті) КК.	1. Вчинення особою двох або більше кримінальних правопорушень, передбачених різними статтями або частинами однієї статті Особливої частини КК, за жодне з яких її не було засуджено. 2. При кваліфікації застосовуються дві або більше статті КК залежно від кількості кримінальних правопорушень, що входять до сукупності.

Таблиця 10.3 – Співвідношення ідеальної і реальної сукупностей кримінальних правопорушень

Ідеальна сукупність кримінальних правопорушень	**Реальна сукупність кримінальних правопорушень**
1. Одним суспільно небезпечним діянням винного вчиняються два або більше кримінальних правопорушень. 2. Кримінальні правопорушення вчиняються одночасно.	1. Різними суспільно небезпечними діяннями винного вчиняються два або більше кримінальних правопорушень. 2. Між кримінальними правопорушеннями є певний проміжок часу.

7. Використані джерела інформації

1. Бажанов М. І. Повторність, сукупність і рецидив злочинів. – У кн.: Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / За ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Київ – Харків: Юрінком Інтер – Право, 2002. – С. 219 – 246.

2. Зінченко І. О., Тютюгін В. І. Множинність злочинів: поняття, види, призначення покарання. – Х.: Фінн, 2008. – 336 с.

3. Зінченко І. О., Тютюгін В. І. Одиничні злочини: поняття, види, кваліфікація. – Х.: Фінн, 2010. – 256 с.

4. Кузьменко О. В. Множинність злочинів // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. – 2016. – № 6/7. – С. 31 – 37.

5. Повторність, сукупність та рецидив злочинів // Навчально-методичний посібник для самостійної роботи та практичних занять з навчальної дисципліни «Кримінальне право України (Загальна частина)» / Уклад.: В. І. Борисов, М. І. Панов, В. І. Тютюгін та ін. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2010. – С. 76 – 78.

6. Про практику застосування судами кримінального законодавства про повторність, сукупність і рецидив злочинів та їх правові наслідки: постанова Пленуму Верховного Суду України від 04. 06. 2010 р. № 7.

11. ОБСТАВИНИ, ЩО ВИКЛЮЧАЮТЬ КРИМІНАЛЬНУ ПРОТИПРАВНІСТЬ ДІЯННЯ

Трапляється, що людина змушена вчиняти вчинки, які за своїми зовнішніми ознаками збігаються з тим або іншим кримінальним правопорушенням. Ці вчинки є свідомими, вольовими і викликаються винятковими подіями, діями або процесами, які є їхніми підставами. Проте такі вчинки не вважаються суспільно небезпечними і кримінально-протиправними діяннями. Вони є правомірними і, як правило, суспільно корисними, відповідають інтересам особи, суспільства та держави. Законодавець визначає ці вчинки як обставини, що виключають кримінальну протиправність діяння. Вчинення зазначених вчинків, якщо вони відповідають приписам закону, не тягне кримінальну відповідальність за заподіяну шкоду. Нижче йтиметься про чотири обставини, що виключають кримінальну протиправність діяння: необхідну оборону; уявну оборону; затримання особи, що вчинила кримінальне правопорушення; крайню необхідність. Вивчення пов'язаних з ними основних правових положень є метою цього розділу.

11.1. Необхідна оборона

Законодавець зазначає, що *необхідною обороною* визнаються дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони (ст. 36 КК). Як зазначає Ю. В. Баулін, право на необхідну оборону є природним і невідчужуваним абсолютним правом людини [1]. Це означає, що всі інші особи не можуть перешкоджати їй в законному здійсненні цього права. Право на необхідну оборону є також самостійним, а не додатковим щодо діяльності органів держави і службових осіб, спеціально уповноважених охороняти правопорядок. Інакше кажучи, кожен громадянин має це право незалежно від можливості звернутися за допомогою до правоохоронних органів для відвернення чи припинення посягання. Право на необхідну оборону

також не пов’язано з можливістю звертатися з цією ж метою до інших громадян. Закріплене в КК право на необхідну оборону є важливою гарантією конституційного положення про те, що кожен має право захищати своє життя і здоров’я, життя і здоров’я інших людей від протиправних посягань (ст. 27 Конституції України). Оскільки здійснення необхідної оборони є правом, а не обов’язком людини, то її відмова від його використання не тягне для неї будь-якої відповідальності. Громадянин не зобов’язаний повідомляти державні органи чи службових осіб про вчинений ним акт необхідної оборони. Проте він має право зробити таке повідомлення в інтересах ефективного розслідування обставин вчиненого проти нього суспільно небезпечного посягання [1].

Правом на необхідну оборону можна користуватися лише за наявності відповідної *підстави*. Вона складається з двох елементів: а) суспільно небезпечного посягання; б) необхідності в його негайному відвернені чи припиненні. Схарактеризуємо перший з цих елементів. Отже, *посягання повинно бути суспільно небезпечним*. Діяння, яке не має зазначеного характеру, не породжує права на необхідну оборону. Приміром, необхідна оборона неможлива проти правомірних дій, що мають місце: в стані крайньої необхідності; при затриманні особи, що вчинила кримінальне правопорушення; при виконанні поліцейськими своїх службових обов’язків. Під суспільно небезпечним посяганням слід розуміти діяння з боку людини, яке заподіяло або може заподіяти істотну шкоду фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі (ч. 2 ст. 11 КК). Об’єктом такого посягання, зокрема, є життя, здоров’я, особиста і статева свобода, честь та гідність особи, власність, недоторканість житла, громадська безпека, громадський порядок, обороноздатність держави, недоторканість державних кордонів, військова таємниця. Суспільно небезпечним вважається не тільки кримінально-протиправне посягання, хоча саме кримінальне правопорушення і є типовим проявом суспільно небезпечного діяння. Суспільно небезпечним визнається і посягання з боку особи, яка не досягла віку, з якого настає кримінальна відповідальність, а також неосудної особи [1]. Суспільно небезпечне посягання може виражатися не лише в нападі. Таким посяганням вважається, приміром, замах на крадіжку. Посягання, про яке йдеться, може бути здійснено особою як із застосуванням фізичної сили, так і

з використанням зброї, інших знарядь, предметів, механізмів або тварин. Суттєвою характеристикою суспільно небезпечного посягання є його наявність, тобто тривалість в часі, протягом якого тільки і можлива необхідна оборона [1]. Таке посягання має початковий і кінцевий моменти. Пленум Верховного Суду України свого часу зазначив, що стан необхідної оборони виникає не лише в момент вчинення суспільно небезпечного посягання, а й у разі створення реальної загрози заподіяння шкоди [3]. У свою чергу, кінцевий момент посягання визначається різними чинниками. Йдеться, приміром, про досягнення мети тим, хто посягає, припинення ним суспільно небезпечних дій з власної волі або внаслідок затримання. При цьому перехід використаних при нападі знарядь від того, хто нападає, до того, хто захищається, не завжди свідчить про закінчення посягання [3].

Другий елемент підстави необхідної оборони – це *наявність у того, хто захищається, потреби в негайному відверненні чи припиненні посягання*. Така потреба виникає тоді, коли зволікання з боку того, хто захищається, в заподіянні шкоди тому, хто посягає, загрожує негайною та явною шкодою правоохоронюваним інтересам. Тож, надаючи громадянинові право на необхідну оборону, закон має на увазі лише такі випадки, за яких він змушений *невідкладно* заподіяти шкоду тому, хто посягає, щоб відвернути чи припинити посягання та ефективно здійснити захист. Якщо ж така невідкладна потреба ще не виникла або вже минула, то стан необхідної оборони відсутній. Слід зробити важливий висновок. Заподіяння шкоди особі, яка посягає, за відсутності зазначених обох елементів підстави необхідної оборони або за наявності лише одного з них свідчить про неправомірність дій громадянина, бо він не знаходиться у стані необхідної оборони. Відповідальність за заподіяння такої шкоди наступає на загальних підставах [1].

Розпізнавальні ознаки необхідної оборони, визначені в ст. 36 КК, характеризують: мету оборони; спрямованість заподіяння шкоди; характер дій того, хто захищається; своєчасність оборони; співрозмірність оборони. *Метою оборони* є захист охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання. Для визнання оборони правомірною достатньо, щоб особа, яка захищається, переслідувала зазначену вище мету. При

цьому не обов'язково, щоб вона була фактично досягнута. Приміром, громадянин, який захищається, заподіяв зазіхачеві шкоду, але не зміг припинити посягання. Якщо ж той, хто захищається, керується іншою метою, то його дії набувають протиправного характеру. Наприклад, особа, яка захищається, керується метою самосуду над зазіхачем. У цьому випадку її відповідальність повинна наставати на загальних підставах. *Спрямованість заподіяння шкоди*. При необхідній обороні шкода повинна заподіюватися лише тому, хто посягає, його правам та інтересам. Коли осіб, які посягають, декілька, потерпілий може заподіяти шкоду як одному з них, так і кожному. Заподіяння шкоди правам й інтересам інших осіб не підпадає під ознаки необхідної оборони і може тягнути за собою відповідальність на загальних підставах [1].

Характер дій особи, яка захищається. Поведінка того, хто захищається, при необхідній обороні може бути тільки активною, тобто виражатися в діях. Такими діями можуть бути як фізичні зусилля, так і використання різноманітних знарядь, предметів, механізмів або пристроїв. У першому випадку громадянин може, приміром, захищатися кулаками. В другому – використати, наприклад, мисливську рушницю. Той, хто захищається, може застосовувати знаряддя, підібране на місці посягання, а також відібране у зазіхача. Дії особи, яка захищається, повинні збігатися з ознаками об'єктивної сторони якогось кримінального правопорушення, приміром, вбивства, заподіяння тілесних ушкоджень, завдання удару або побоїв. *Своєчасність оборони*. Дії особи, яка захищається, вважаються правомірними лише в випадку, якщо вони були вчинені протягом часу здійснення посягання. Тому заподіяння шкоди до виникнення стану необхідної оборони визнається так званою «передчасною» обороною, відповідальність за яку настає на загальних підставах. У той же час особа, яка захищається, нерідко через хвилювання продовжує оборону й тоді, коли посягання вже закінчене або припинене. У цьому разі має місце так звана «запізнила» оборона. Якщо шкода була заподіяна вже після відвернення або закінчення посягання і для особи, яка захищалася, було очевидно, що в застосуванні засобів захисту явно відпала необхідність, кримінальна відповідальність настає на загальних підставах [1].

Співрозмірність оборони. Відповідно до ч. 1 ст. 36 КК заподіяна тому, хто посягає, шкода повинна бути необхідною і достатньою в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання. Водночас із ч. 3 ст. 36 КК випливає, що заподіяна тому, хто посягає, тяжка шкода повинна відповідати небезпечності посягання та обстановці захисту. Небезпечність посягання визначається двома обставинами. Перша з них – цінність блага, що охороняється законом і на яке спрямоване посягання. Друга обставина – це реальна загроза заподіяння шкоди зазначеному благу з боку того, хто посягає. Більшу суспільну небезпечність мають, зокрема, посягання на життя, здоров'я, честь і гідність людини, недоторканність її власності та житла. Порівняно менш небезпечними є, приміром, посягання на громадський порядок та моральність. Саме ступінь небезпечності посягання й визначає межі допустимої шкоди при необхідній обороні. Як зазначає Ю. В. Баулін, чим небезпечнішим є посягання, тим більшими є межі допустимої шкоди [1]. Заподіяна тому, хто посягає, шкода повинна бути співрозмірною не тільки небезпечності посягання, а й обстановці захисту. Згадана обстановка визначається реальними можливостями потерпілого відвернути або припинити посягання. Характер обстановки захисту залежить від співвідношення сил особи, яка захищається, і зазіхача. Пленум Верховного Суду України рекомендує судам враховувати не лише відповідність знарядь захисту і нападу, а й обставини, що вплинули на співвідношення сил [3]. Йдеться, зокрема, про місце та час нападу, його раптовість, неготовність до його відбиття, кількість нападників і тих, хто захищається, їхні фізичні дані, вік, стать, стан здоров'я. З урахуванням зазначених обставин виокремлюють два різновиди обстановки захисту: несприятливу і відносно сприятливу. Перший з них у житті зустрічається найчастіше. Отже, *несприятливою* для особи, яка захищається, вважають таку обстановку захисту, при якій реальні можливості сторін були відносно рівними або поступалися можливостям зазіхача. У такій ситуації особа, яка захищається, змушена заподіювати нападникові більш тяжку шкоду, щоб успішно відвернути чи припинити посягання. Така шкода є виправданою, тому що тільки вона виступає в даній обстановці необхідною і достатньою. *Відносно сприятливою* для особи, яка захищається, вважають таку обстановку захисту, при якій вона має і усвідомлює свою явну пере-

вагу над зазіхачем. Ця особа розуміє, що для ефективного захисту немає необхідності заподіювати нападникові тяжку шкоду – смерть або тяжке тілесне ушкодження. Особа, що захищається, усвідомлює необхідність і достатність заподіяння легких чи середньої тяжкості тілесних ушкоджень. На це звертає увагу Пленум Верховного Суду України, рекомендуючи з'ясовувати у справі, чи мав громадянин реальну можливість успішно відбити посягання іншими засобами – із заподіянням нападникові шкоди, необхідної і достатньої в конкретній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання [3]. Тож для співрозмірності оборони потрібно, щоб мала місце *відносна відповідність* між заподіяною зазіхачеві тяжкою шкодою і небезпечністю посягання, а також несприятливою для громадянина обстановкою захисту. Слід брати до уваги, що словосполучення «відносна відповідність» не означає «абсолютну рівність» [1].

Відповідно до ч. 3 ст. 36 КК *перевищенням меж необхідної оборони* (так званим ексцесом оборони) є умисне заподіяння тому, хто посягає, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці захисту. Під тяжкою шкодою в даному випадку законодавець розуміє смерть чи тяжкі тілесні ушкодження. Перевищення меж необхідної оборони тягне кримінальну відповідальність лише у двох випадках, спеціально передбачених кримінальним законом. У першому з них законодавець має на увазі умисне вбивство, вчинене при перевищенні меж необхідної оборони (ст. 118 КК). Другий випадок передбачає умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, вчинене у разі перевищення меж необхідної оборони (ст. 124 КК). Важливо розуміти, що ексцес оборони може мати місце лише за наявності умислу з боку особи, яка захищається. Тому не вважається перевищенням меж необхідної оборони і не тягне кримінальну відповідальність заподіяння тяжкої шкоди з необережності. Виокремлюють два види ексцесу оборони. Перший з них називають *перевищенням меж допустимої шкоди*. Такий ексцес має місце тоді, коли при захисті від посягання відносно невеликої суспільної небезпечності громадянин умисно заподіює зазіхачеві смерть або завдає йому тяжких тілесних ушкоджень. Приміром, тяжка шкода спричиняється особі, яка порушує громадський порядок. Другий вид ексцесу оборони називають *перевищенням меж достатньої шкоди*. Такий ексцес має місце тоді, коли особа, яка захищається,

усвідомлюючи свою очевидну перевагу над зазіхачем, умисно, без необхідності позбавляє його життя або завдає йому тяжких тілесних ушкоджень. У цьому випадку громадянин, який захищається, спричиняє нападникові тяжку шкоду, явно більшу ніж достатню у сприятливій обстановці захисту [1].

Законодавець передбачає так звані *спеціальні види* необхідної оборони. Відповідно до ч. 5 ст. 36 КК не є перевищенням меж необхідної оборони і не має наслідком кримінальну відповідальність застосування зброї або будь-яких інших засобів чи предметів для захисту від нападу озброєної особи або нападу групи осіб, а також для відвернення протиправного насильницького вторгнення в житло чи інше приміщення, незалежно від тяжкості шкоди, яку заподіяно тому, хто посягає. Тож закон передбачає *три винятки* із загального правила про те, що при необхідній обороні особа, яка захищається, повинна додержуватися визначеної межі, завдаючи шкоду зазіхачеві. Шкода, заподіяна особі, яка посягає, у зазначених випадках *не обмежена жодними межами*. Як зазначає Ю. В. Баулін, правомірним буде навіть умисне позбавлення зазіхача життя [1].

11.2. Уявна оборона

Законодавець зазначає, що *уявною обороною* визнаються дії, пов’язані із заподіянням шкоди за таких обставин, коли реального суспільно небезпечного посягання не було, і особа, неправильно оцінюючи дії потерпілого, лише помилково припускала наявність такого посягання (ст. 37 КК). Уявна оборона іноді трапляється в житті. Згадаємо героя відомої новорічної кінокомедії, який в нетверезому стані помилково намагається зайти в чужу квартиру в іншому місті. Неважко уявити можливі дії господаря, який би був у цей момент вдома і помилково сприйняв цю ситуацію як спробу злодія вчинити крадіжку. Могло також статися, що два чоловіки вирішили пожартувати і в масках намагаються зв’язати свого приятеля, а той, захищаючись, заподіює їм або одному з них шкоду. Подібні ситуації називають уявною обороною, що пов’язана з помилкою особи, яка «захищається». Вирішення питання про кримінальну відповідальність при уявній обороні залежить від того, чи могла особа, яка захищалася, усвідомлювати хибність свого припущення про наявність суспільно небезпечного посягання [1].

Виокремлюють два види помилки, яка може мати місце в ситуації уявної оборони. Так званою *вибачальною* визнається *помилка*, при якій обстановка, що склалася, давала особі достатні підстави вважати, що мало місце реальне посягання, і вона не усвідомлювала і не могла усвідомлювати помилковості свого припущення (ч. 2 ст. 37 КК). Саме через таку добросовісну, вибачальну помилку особа впевнена, що діє правильно і відповідно до вимог закону. *Невибачальна помилка* при уявній обороні має два різновиди. Перший з них полягає у тому, що особа не усвідомлювала і не могла усвідомлювати помилковості свого припущення, але при цьому перевищила межі захисту, що дозволяються в умовах відповідного реального посягання. У даному разі ця особа підлягає кримінальній відповідальності за перевищення меж необхідної оборони (ч. 3 ст. 37 КК). Вирішуючи питання про її відповідальність у цьому випадку слідчий, прокурор і суд повинні абстрагуватися від того, що мала місце помилка. Вони мусять припустити, що було реальне суспільно небезпечне посягання і на цій підставі вирішити, чи були перевищені межі необхідної оборони. При негативній відповіді відповідальність особи за заподіяну шкоду виключається у відповідності зі ст. 36 КК. Другий різновид невибачальної помилки полягає у тому, що в обстановці, яка склалася, особа не усвідомлювала, але могла усвідомлювати відсутність реального суспільно небезпечного посягання, якщо б проявила більшу пильність і обачність. Особливість такої помилки полягає у тому, що об'єктивні і суб'єктивні обставини не давали особі достатніх підстав для того, щоб помилятися стосовно наявності суспільно небезпечного посягання. Незважаючи на це особа все ж таки припустилася зазначеної помилки і заподіяла тому, хто нібито посягає, шкоду. Очевидно, що в цьому випадку у неї відсутня вина у формі умислу і вона може підлягати кримінальній відповідальності лише за спричинення шкоди через необережність. Йдеться про заподіяння смерті, тяжких або середньої тяжкості тілесних ушкоджень (ст. 119, 128 КК). Спричинення з необережності менш тяжкої шкоди, приміром, легких тілесних ушкоджень, не тягне кримінальної відповідальності [1].

11.3. Затримання особи, що вчинила кримінальне правопорушення

Законодавець зазначає, що не визнаються кримінально-протиправними дії потерпілого та інших осіб безпосередньо після вчинення посягання, спрямовані на *затримання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення*, і доставлення її відповідним органам влади, якщо при цьому не було допущено перевищення заходів, необхідних для затримання такої особи (ст. 38 КК). У даному випадку йдеться про правомірне затримання винної особи не працівниками правоохоронних органів, а потерпілими або іншими громадянами, для яких такі дії не є службовим обов'язком. Отже, затримання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, можливе лише за наявності відповідної *підстави*, якою є кримінальне правопорушення [1]. Зазвичай підставою затримання є очевидне для потерпілого або інших громадян, приміром, перехожих на вулиці, кримінально-протиправне посягання. Йдеться, наприклад, про розбійний напад, крадіжку, посягання на життя або здоров'я людини. Затримання особи за відсутності такої підстави може свідчити про незаконність дій і тягнути за собою відповідальність за незаконне позбавлення волі (ст. 146 КК).

Затримання особи, що вчинила кримінальне правопорушення, має розпізнавальні ознаки, що характеризують: мету затримання; особу, яка підлягає затриманню; характер дій під час затримання; своєчасність затримання; необхідність заподіяння шкоди; співрозмірність шкоди, заподіяної винній особі при затриманні. Схарактеризуємо зазначені ознаки. Відповідно до ч. 1 ст. 38 КК дії потерпілого та інших громадян визнаються правомірними, якщо вони *мали на меті* затримання особи, що вчинила кримінальне правопорушення, і доставлення її органам влади. Звідси випливає висновок про наявність двох цілей затримання: найближчої та кінцевої. У першому випадку йдеться про короткострокове позбавлення винного волі, а у другому – про доставлення його, приміром, у поліцію. Якщо ж дії з затримання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, були здійснені для досягнення іншої мети, наприклад, самосуду, то вони перетворюються на неправомірні. Слід мати на увазі, що затриманню надає правомірності саме наявність у потерпілого або інших громадян зазначених цілей, а не фактично досягнутий результат [1]. Наприклад, якщо винний вирвався й втік, то насильницькі дії,

спрямовані на тимчасове позбавлення його волі, все одно визнаються правомірними. *Особа, яка підлягає затриманню*. Законодавець має на увазі затримання особи, що скоїла саме кримінальне правопорушення, а не людини, яка вчинила, приміром, адміністративне правопорушення. Інакше кажучи, затримується особа, яка вчиняє або вже вчинила кримінально-протиправне посягання. Переконання в тому, що затримується саме особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, а не інша людина, повинно ґрунтуватися на усвідомлені тим, хто затримує, очевидності кримінального правопорушення. Якщо ж потерпілий або інші громадяни сумлінно помиляються щодо кримінальної протиправності вчиненого або особи правопорушника, то питання про відповідальність за необґрунтоване заподіяння шкоди повинно вирішуватися за правилами затримання так званого уявного правопорушника, що аналогічні правилам про уявну оборону [1].

Характер дій при затриманні. Затримання особи, що вчинила кримінальне правопорушення, полягає в діях потерпілих або інших громадян, пов'язаних із короткостроковим позбавленням винного волі, а також заподіянням йому в разі потреби шкоди. Такі дії збігаються з ознаками об'єктивної сторони того чи іншого кримінального правопорушення, приміром, незаконного позбавлення волі, вбивства, заподіяння тілесних ушкоджень, знищення або пошкодження майна. Затримання може визнаватися правомірною дією, якщо воно було здійснено лише на короткий проміжок часу. Тривалість затримання у кожному випадку визначається конкретними життєвими обставинами. Але в будь-якому разі затриманий повинен бути переданий органам влади при першій же реальній можливості. Затримання особи, що вчинила кримінальне правопорушення, на тривалий строк за відсутності в тому необхідності не виключає кримінальної відповідальності потерпілого або інших громадян за незаконне позбавлення волі (ст. 146 КК). *Своєчасність затримання*. Законодавець зазначає, що затримання може бути вчинене в момент скоєння кримінального правопорушення або одразу ж після цього. Початковим моментом виникнення права на затримання особи, що вчинила кримінальне правопорушення, є ситуація, коли об'єкт посягання піддався безпосередній загрозі негайного заподіяння шкоди. Право на затримання зберігається й тоді, коли після вчинення суспільно небезпечно-

го діяння винного переслідують по «гарячих слідах». Правова статистика свідчить, що саме таке затримання здійснюється в 90 % випадків. Тож не є правомірним затримання, вчинене через деякий час, тобто не безпосередньо після вчинення кримінального правопорушення [1].

Необхідність заподіяння шкоди при затриманні. Затримання особи, що вчинила кримінальне правопорушення, не пов'язане із заподіянням шкоди його життю, здоров'ю або майну, завжди більш бажане. Проте зловмисники часто відмовляються виконувати вимоги того, хто їх затримує, нападають на нього, чинять опір, намагаються зникнути з місця кримінального правопорушення. У таких випадках потерпілі або інші громадяни змушені заподіювати винному відповідну шкоду, тому що у них немає можливості без серйозної небезпеки для себе та оточуючих вчинити його ненасильницьке затримання. У цьому випадку має значення кількість осіб з обох сторін, вік, фізичні сили, озброєність зазіхача, потерпілого та інших громадян у відповідній ситуації. Лише ухилення особи, що вчинила кримінальне правопорушення, від затримання в обстановці, коли громадянин мав і усвідомлював реальну можливість затримати винного без заподіяння йому шкоди, свідчить про відсутність необхідності її спричинення. *Співрозмірність шкоди, заподіяної особі, що вчинила кримінальне правопорушення, при її затриманні*. Вимушене заподіяння шкоди не може бути безмежним, тому що навіть фактом учинення кримінального правопорушення і прагненням ухилитися від затримання винний не ставить себе поза законом [1]. Застосовані до нього насильницькі заходи в кожному випадку повинні мати межі. Останні залежать від відповідності шкоди, що заподіюється особі, яка вчинила кримінальне правопорушення, двом взаємопов'язаним обставинам. Першою з них є небезпечність посягання, а другою – обстановка затримання винного. Небезпека посягання, в свою чергу, визначається цінністю блага, на яке спрямоване посягання, характером і розміром шкоди, заподіяної цьому благу. Тож чим небезпечнішим є посягання, тим більш широкими є межі заподіяння шкоди винній особі при її затриманні. Так, при ухиленні від затримання, приміром, вбивці, ґвалтівника, учасника розбійного нападу допустимим є заподіяння йому тяжкої шкоди. І, навпаки, при вчиненні посягання порівняно невеликої суспільної небезпечності

граничним є спричинення винному шкоди, яка не перевищує тілесних ушкоджень середньої тяжкості [1]. Проте не завжди заподіяння особі, яка винила кримінальне правопорушення, шкоди, що відповідає небезпечності посягання, свідчить про її співрозмірність. Так, якщо у потерпілого або іншого громадянина була реальна можливість затримати винного із застосуванням більш м'яких засобів, але він, усвідомлюючи це, заподіює зазіхачеві тяжку шкоду, вона не може визнаватися співрозмірною. Тому законодавець і передбачає, що співрозмірною може бути визнана лише така шкода, яка відповідає не тільки небезпечності посягання, а й обстановці затримання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення. Для особи, що затримує, така обстановка може бути двох видів – несприятливою і відносно сприятливою. *Несприятлива обстановка* затримання означає, що той, хто затримує, перебуває в невигідному становищі порівняно з особою, яка вчинила кримінальне правопорушення, і усвідомлює, що успішне затримання можливе лише у разі заподіяння йому тяжкої шкоди. *Відносно сприятлива обстановка* затримання свідчить, що потерпілий або інший громадянин має явну, приміром, фізичну, перевагу перед особою, яка вчинила кримінальне правопорушення, і усвідомлює можливість затримання без спричинення їй тяжкої шкоди [1].

Перевищенням заходів, необхідних для затримання особи, що вчинила кримінальне правопорушення, визнається умисне заподіяння їй тяжкої шкоди (смерті або тяжких тілесних ушкоджень), яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці затримання (ч. 2 ст. 38 КК). Заподіяння, приміром, смерті вбивці в обстановці, при якій потерпілий або інший громадянин мав і усвідомлював реальну можливість затримати його шляхом заподіяння менш тяжкої шкоди, свідчить про очевидну невідповідність такої шкоди у відносно сприятливій обстановці затримання. Тут важливо враховувати суб'єктивне ставлення того, хто затримує, до шкоди, що ним спричиняється. Він повинен розуміти, що заподіювана тяжка шкода явно не відповідає небезпечності посягання або більш ніж достатня для успішного затримання. Інакше кажучи, перевищення меж спричинення шкоди при затриманні можливе лише за наявності *умислу* [1]. Перевищення заходів, необхідних для затримання особи, що вчинила кримінальне правопорушення, тягне кримінальну

відповідальність лише в двох випадках, спеціально передбачених законодавцем у ст. 118 і 124 КК. У першому випадку йдеться про умисне вбивство при перевищенні заходів, необхідних для затримання особи, що вчинила кримінальне правопорушення. У другому – за таких же обставин вин-ному умисно заподіюються тяжкі тілесні ушкодження. Спричинення особі, що вчинила кримінальне правопорушення, при затриманні мен-шої шкоди не тягне кримінальної відповідальності.

11.4. Крайня необхідність

Законодавець зазначає, що не є кримінальним правопорушенням заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам у стані *крайньої необхідності*, тобто для усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує особі чи охоронюваним законом правам цієї людини або інших осіб, а також суспільним інтересам чи інтересам держави, якщо цю небезпеку в даній обстановці не можна було усунути іншими засобами і якщо при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності (ст. 39 КК). Як зазначає Ю. В. Баулін, право на заподіяння шкоди в стані крайньої необхідності є субсидіарним, тобто додатковим правом. Громадянин може скористатися ним лише у випадку, якщо в даній обстановці заподіяння шкоди є вимушеним, останнім засобом усунення небезпеки [1].

Правом на заподіяння шкоди в стані крайньої необхідності можна користуватися тільки за наявності відповідної *підстави*. Остання складається з двох елементів: а) небезпеки, яка безпосередньо загрожує правоохоронюваним інтересам особи, суспільства або держави; б) неможливості усунення цієї небезпеки іншими засобами, крім заподіяння шкоди цим інтересам. Зупинимося спочатку на характеристиці першого елемента. Отже, повинна мати місце *небезпека, яка безпосередньо загрожує правоохоронюваним інтересам особи, суспільства або держави*. Ця небезпека може виникати з різних джерел. Ними, зокрема, є: недбале поводження зі зброєю, бойовими припасами, радіоактивними, легкозаймистими та вибухонебезпечними речовинами; стихійні сили природи; напади тварин; аварійна ситуація; голод або холод, що загрожує загибеллю людей; тяжке поранення громадянина. Зазначена небезпека повинна загрожувати саме правоохоронюваним інтересам, приміром, життю, здоров’ю,

особистій свободі, майну, громадському порядку, інтересам держави. Наприклад, для усунення небезпеки, що виникла внаслідок пожежі і загрожує майну, громадянин змушений пошкодити його частину заради порятунку іншого майна. Небезпека при крайній необхідності мусить бути наявною, тобто безпосередньо загрожувати правоохоронюваним інтересам. Якщо така небезпека ще не виникла або, навпаки, вже реалізувалася в заподіяній шкоді, то це виключає стан крайньої необхідності. Початковий момент виникнення небезпеки має місце тоді, коли виникла загроза безпосереднього заподіяння шкоди. Наприклад, існує явна загроза аварії, смерті, затоплення. Кінцевий момент існування такої небезпеки визначається зникненням цієї загрози або її реалізацією. Приміром, пожежу загасили чи вогонь вже знищив майно [1]. Другим елементом підстави крайньої необхідності є *відсутність можливості усунути небезпеку іншими засобами, крім вчинення дії, яка підпадає під об'єктивні ознаки того чи іншого кримінального правопорушення*. Тому якщо в особи є кілька засобів усунення небезпеки, у тому числі не пов'язаних із необхідністю спричинення шкоди, то це означає, що особа не знаходиться в стані крайньої необхідності, а заподіяну нею шкоду не можна визнати правомірною. Очевидно, що в стані крайньої необхідності відбувається, як зазначає Ю. В. Баулін, зіткнення двох правоохоронюваних інтересів, інакше кажучи, «права з правом» [1].

Розпізнавальні ознаки діяння, що вчиняється в стані крайньої необхідності, відповідно до ч. 1 ст. 39 КК характеризують: його мету; спрямованість (об'єкт) заподіяння шкоди; характер дії; своєчасність заподіяння шкоди; межі заподіяння шкоди. Схарактеризуємо зазначені ознаки. *Метою* крайньої необхідності є усунення небезпеки, що виникла. Керуючись даною метою, особа вирішує, яким чином це слід зробити – шляхом знищення чи пошкодження джерела небезпеки, евакуації людей в безпечне місце за допомогою взятого без дозволу транспорту, іншим способом. *Спрямованість (об'єкт) заподіяння шкоди*. У стані крайньої необхідності шкода спричиняється правоохоронюваним інтересам особи, суспільства або держави. Поширена думка, що при крайній необхідності шкода заподіюється так званим третім особам. Йдеться про підприємства, установи, організації та окремих громадян, які не пов'язані зі створенням небезпеки, що виникла. Класичним є приклад, коли водій аг-

рофірми залишає біля дороги бідони з молоком і відвозить у лікарню потерпілих від аварії, що трапилася не за його участю. За час відсутності водія згадане молоко викрадається невідомими. Тож в описаній ситуації шкода заподіюється третій особі – агрофірмі, яка жодним чином не причетна до виникнення небезпеки, що загрожувала потерпілим. Проте, на думку Ю. В. Бауліна, у низці випадків особа змушена заподіювати шкоду безпосередньо джерелу небезпеки, а не третім особам. Таке робиться для того, щоб ліквідувати це джерело, локалізувати його, знизити інтенсивність шкідливого впливу. Приміром, перехожий, побачивши некерований автомобіль, що рухається з гори, спрямовує його в кювет, попереджаючи тим самим наїзд на дітей [1]. Іноді стверджують, що за правилами крайньої необхідності слід розглядати заподіяння шкоди тому, хто нападає, якщо ним є неосудна особа, малолітня дитина або особа, яка діє в стані фактичної помилки. Але, як вважає Ю. В. Баулін, це не так. У даному випадку має місце необхідна оборона, ознакою якої є заподіяння шкоди саме тому, хто посягає, незалежно від його фізичних або психічних властивостей [1].

Характер дії. Крайня необхідність передбачає лише активну поведінку особи. За своїми зовнішніми ознаками ця поведінка може виражатися у різних самоправних діях, пов'язаних, зокрема, з пошкодженням або знищенням чужого майна, вилученням зброї, наркотичних засобів, транспорту, приховуванням кримінальних правопорушень, розголошенням державної таємниці, порушенням правил безпеки, заподіянням шкоди життю чи здоров'ю людини, позбавленням її волі. Згадані та інші подібні дії в багатьох випадках можуть підпадати під різноманітні види кримінально-протиправних посягань, зазначених у КК. *Своєчасність заподіяння шкоди*. Ця ознака діяння, яке вчиняється в стані крайньої необхідності, полягає в тому, що шкода може бути спричинена лише поки існує зазначений стан. Якщо ж стан крайньої необхідності ще не виник або вже минув, то заподіяння шкоди може тягнути кримінальну відповідальність на загальних підставах. У цьому випадку матиме місце відповідно «передчасна» та «спізніла» крайня необхідність [1]. *Межі заподіяння шкоди*. Аналіз закону показує, що граничною і правомірною у стані крайньої необхідності має визнаватися така заподіяна шкода, яка рівнозначна відверненій шкоді або є менш значною, ніж відвернена шкода (ч. 2 ст. 39 КК). Приміром, небезпека,

що загрожує життю людини, усувається шляхом знищення майна будь якої цінності. Нагадаємо, що відповідно до ст. 3 Конституції України людина, її життя і здоров'я визнаються найвищою соціальною цінністю. Як зазначає Ю. В. Баулін, КК визнає правомірним в стані крайньої необхідності позбавлення людини життя для порятунку власного життя, якому загрожувала безпосередня небезпека і яку в даній обстановці не можна було усунути іншими засобами [1].

Перевищенням меж крайньої необхідності (ексцесом) законодавець визнає умисне заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам, якщо така шкода є більш значною, ніж відвернена шкода (ч. 2 ст. 39). Наприклад, умисне позбавлення життя двох або більше осіб для порятунку життя однієї людини повинно визнаватися ексцесом крайньої необхідності. Іноді вважають, що згаданий ексцес має місце за наявності можливості усунути небезпеку іншими засобами, ніж заподіянням шкоди. Але, на думку Ю. В. Бауліна, у даному випадку не можна говорити про перевищення меж крайньої необхідності. Наявність можливості усунути небезпеку іншими засобами свідчить про те, що особа не перебуває в стані крайньої необхідності [1]. Слід мати на увазі, що особа, яка перебуває у зазначеному стані, часто знаходиться в екстремальній ситуації і не є підготовленою до правомірного відвернення небезпеки через сильне душевне хвилювання. Тому законодавець зазначає, що особа не підлягає кримінальній відповідальності за перевищення меж крайньої необхідності, якщо внаслідок сильного душевного хвилювання, викликаного небезпекою, вона не могла оцінити відповідність заподіяної шкоди цій небезпеці (ч. 3 ст. 39 КК). Закон не передбачає спеціальних підстав відповідальності за ексцес крайньої необхідності, як у випадку з необхідною обороною (табл. 11.1). Тож такі дії повинні кваліфікуватися на загальних підставах. Проте перевищення меж крайньої необхідності враховується судом як обставина, що пом'якшує покарання (п. 8 ч. 1 ст. 66 КК).

ПРАКТИКУМ

1. Запитання та завдання для самоконтролю

Назвіть загальні ознаки обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння. Що таке необхідна оборона? Схарактеризуйте

підставу необхідної оборони. Назвіть і схарактеризуйте розпізнавальні ознаки необхідної оборони. Що таке ексцес оборони? У яких випадках перевищення меж необхідної оборони тягне кримінальну відповідальність? Що таке уявна оборона? Схарактеризуйте вибачальну помилку при уявній обороні. Дайте характеристику видів невибачальної помилки при уявній обороні. Визначте поняття «затримання особи, що вчинила кримінальне правопорушення». Назвіть підставу затримання особи, що вчинила кримінальне правопорушення. Схарактеризуйте ознаки правомірного затримання особи, що вчинила кримінальне правопорушення. У чому полягає перевищення меж заподіяння шкоди особі, що вчинила кримінальне правопорушення, при її затриманні? Що таке крайня необхідність? Схарактеризуйте ознаки крайньої необхідності. У чому полягає ексцес крайньої необхідності? Чим відрізняється крайня необхідність від необхідної оборони?

2. Чи згодні Ви з твердженнями?

- Необхідною обороною визнаються дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони.
- Уявною обороною визнаються дії, пов’язані із заподіянням шкоди за таких обставин, коли реального суспільно небезпечного посягання не було, і особа, неправильно оцінюючи дії потерпілого, лише помилково припускала наявність такого посягання.
- Не визнаються кримінально-протиправними дії потерпілого та інших осіб безпосередньо після вчинення посягання, спрямовані на затримання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, і доставлення її відповідним органам влади, якщо при цьому не було допущено перевищення заходів, необхідних для затримання такої особи.
- Не є кримінальним правопорушенням заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам у стані крайньої необхідності, тобто для усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує особі чи охоронюваним законом правам цієї людини або інших осіб, а також суспіль-

ним інтересам чи інтересам держави, якщо цю небезпеку в даній обстановці не можна було усунути іншими засобами і якщо при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності.

• При необхідній обороні особа не підлягає кримінальній відповідальності, якщо через сильне душевне хвилювання, викликане суспільно небезпечним посяганням, вона не могла оцінити відповідність заподіяної нею шкоди небезпечності посягання чи обстановці захисту.

• Уявна оборона виключає кримінальну відповідальність за заподіяну шкоду лише у випадках, коли обстановка, що склалася, давала особі достатні підстави вважати, що мало місце реальне посягання, і вона не усвідомлювала і не могла усвідомлювати помилковості свого припущення.

• Особа не підлягає кримінальній відповідальності за перевищення меж крайньої необхідності, якщо внаслідок сильного душевного хвилювання, викликаного небезпекою, що загрожувала, вона не могла оцінити відповідність заподіяної шкоди цій небезпеці.

• Якщо при уявній обороні особа не усвідомлювала і не могла усвідомлювати помилковості свого припущення, але при цьому перевищила межі захисту, що дозволяються в умовах відповідного реального посягання, вона підлягає кримінальній відповідальності як за перевищення меж необхідної оборони.

• Не є перевищенням меж необхідної оборони і не має наслідком кримінальну відповідальність застосування зброї або будь-яких інших засобів чи предметів для захисту від нападу озброєної особи або нападу групи осіб, а також для відвернення протиправного насильницького вторгнення у житло чи інше приміщення, незалежно від тяжкості шкоди, яку заподіяно тому, хто посягає.

• Якщо в обстановці, що склалася при уявній обороні, особа не усвідомлювала, але могла усвідомлювати відсутність реального суспільно небезпечного посягання, вона підлягає кримінальній відповідальності за заподіяння шкоди через необережність.

3. Проаналізуйте ситуації

• 16-річний Василь грав із друзями в футбол поблизу приватного будинку. Незадоволена господарка нацькувала на них свого собаку, який порвав Василю спортивний костюм і укусив його. Хлопець

схопив палицю і вдарив собаку. Розлючена хазяйка продовжувала нацьковувати собаку, який ще кілька разів укусив Василя, заподіявши йому легкі тілесні ушкодження. Тоді хлопець ударив палицею цю жінку, спричинивши їй середньої тяжкості тілесне ушкодження. Василь і жінка були засуджені за умисне заподіяння одне одному зазначених тілесних ушкоджень.

Чи є законними та обґрунтованими вироки суду?

• 16-річний Михайло захоплювався карате. Одного вечора, повертаючись з тренування, він почув позаду обурений жіночий крик. Оглянувшись, Михайло побачив як незнайомий хлопець спробує відібрати у перехожої сумочку. На його очах зловмисник штовхнув згадану жінку і вона впала. Після цього хлопець вихопив сумочку і кинувся тікати. Михайло наздогнав його та в стрибку завдав сильного удару ногою в спину. Хлопець впав, сильно вдарився головою об асфальт і втратив свідомість. Михайло повернув сумочку жінці, викликав поліцію і «швидку допомогу». Пізніше з'ясувалося, що той хлопець отримав тяжке тілесне ушкодження.

Дайте кримінально-правову оцінку дій Михайла. Чи зміниться Ваше рішення, якщо б Михайлу було 14 або 15 років? Якою буде Ваша правова позиція, якщо б в описаній ситуації зловмисник отримав тілесне ушкодження середньої тяжкості?

• Дотримуючись правил дорожнього руху, Євген їхав містом на автомобілі. Раптом перед ним виникла фігура чоловіка, який вискочив із-за припаркованого мікроавтобуса і почав перебігати вулицю у неналежному місці. Розуміючи неминучість зіткнення, Євген звернув у бік і врізався в цей мікроавтобус. Жінка, яка в ньому знаходилася, отримала тілесне ушкодження середньої тяжкості. Автотехнічна експертиза дійшла висновку, що іншого способу уникнути зіткнення зі згаданим чоловіком у Євгена не було.

Дайте кримінально-правову оцінку дій Євгена.

• Суровцев, завітавши в нетверезому стані до Коваленка, спровокував із ним сварку. Господар у присутності інших гостей запропонував скандалісту залишити його квартиру. Згодом сусіди попередити Коваленка, що Суровцев із кастетом у руці вичікує неподалік у компанії двох агресивно налаштованих чоловіків. Коли пізно ввечері гості розійшлися, Коваленко ліг спати. Поряд із собою він поклав мисливську рушницю, на яку мав дозвіл. Вночі Суровцев із приятелями,

ламаючи замки на дверях, почали вдиратися до квартири Коваленка. При цьому вони викрикували образи та погрози на його адресу. Коваленко схопив рушницю й зробив постріл у напрямку дверей. Один із приятелів Суровцева отримав поранення, від якого незабаром помер.

Дайте кримінально-правову оцінку дій Коваленка.

• Федоренко пас і охороняв вівець у горах. Вночі його знайомий Соколенко в нетверезому стані підійшов до намету, в якому Федоренко відпочивав. Бажаючи пожартувати, Соколенко зміненим голосом закричав: «Гаманець чи життя? На вихід з грошима, швидко!». Федоренко повірив, що хтось хоче його пограбувати, схопив мисливську рушницю, на яку мав дозвіл, і зробив постріл крізь брезент намету в напрямку голосу. Соколенку було заподіяно тяжке тілесне ушкодження.

Дайте кримінально-правову оцінку дій Федоренка.

• Власенко керував туристичним автобусом, що їхав по гірській дорозі у Закарпатті. Раптом із-за повороту вискочила вантажівка, яка з незрозумілих причин виїхала на полосу руху автобуса. Оскільки праворуч була прірва Власенко різко зманеврував ліворуч. При цьому автобус вдарився в скелю. Кілька пасажирів отримали тілесні ушкодження середньої тяжкості. Автотехнічна експертиза встановила, що у Власенка не було іншої можливості уникнути жахливої катастрофи.

Дайте кримінально-правову оцінку дій Власенка.

4. Оберіть один правильний варіант відповіді

1. *Перевищенням меж необхідної оборони визнається*:

а) умисне заподіяння тому, кто посягає, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці захисту;

б) умисне або необережне заподіяння тому, хто посягає, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці захисту;

в) заподіяння тому, хто посягає, шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці захисту.

2. *Перевищення заходів, необхідних для затримання особи, що вчинила кримінальне правопорушення, має наслідком кримінальну відповідальність лише:*

а) у випадку умисного вбивства у разі перевищення заходів, необхідних для затримання особи, що вчинила кримінальне правопорушення;

б) у випадку умисного заподіяння тяжкого тілесного ушкодження у разі перевищення заходів, необхідних для затримання особи, що вчинила кримінальне правопорушення;

в) у випадках умисного вбивства або умисного заподіяння тяжкого тілесного ушкодження у разі перевищення заходів, необхідних для затримання особи, що вчинила кримінальне правопорушення.

3. *Кожна особа має право на необхідну оборону*:

а) незалежно від можливості уникнути суспільно небезпечного посягання або звернутися за допомогою до інших осіб чи органів влади;

б) лише за відсутності можливості уникнути суспільно небезпечного посягання або звернутися за допомогою до інших осіб чи органів влади;

в) залежно від можливості уникнути небезпечного посягання або звернутися за допомогою до інших осіб чи органів влади.

4. *Перевищенням заходів, необхідних для затримання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, визнається*:

а) умисне або необережне заподіяння особі, яка вчинила кримінальне правопорушення, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці затримання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення;

б) умисне заподіяння особі, яка вчинила кримінальне правопорушення, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці затримання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення;

в) умисне заподіяння особі, яка вчинила тяжкий чи особливо тяжкий злочин, шкоди, яка не відповідає небезпечності посягання або обстановці затримання цієї особи.

5. Перевищення меж необхідної оборони тягне кримінальну відповідальність лише:

а) у випадку умисного заподіяння тяжкого тілесного ушкодження, вчиненого у разі перевищення меж необхідної оборони;

б) у випадках умисного вбивства або умисного заподіяння тяжкого тілесного ушкодження у разі перевищення меж необхідної оборони;

в) у випадку умисного вбивства, вчиненого при перевищенні меж необхідної оборони.

6. *Перевищенням меж крайньої необхідності є*:

а) умисне заподіяння тяжкої шкоди правоохоронюваним інтересам особи, суспільства або держави;

б) умисне заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам, якщо така шкода є більш значною, ніж відвернена шкода;

в) умисне або необережне заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам, якщо така шкода була більш ніж достатньою.

5. Обговоріть проблему

На засіданні гуртка «Правознавець» досліджувалася тема «Крайня необхідність як обставина, що виключає кримінальну протиправність діяння». Вступну доповідь зробив Андрій. Він повідомив, що чинний КК визнає правомірною таку заподіяну в стані крайньої необхідності шкоду, яка є *рівнозначною* або *меншою* в порівнянні з відверненою шкодою. Сашко, який виступав із співдоповіддю, нагадав відповідне положення статті 16 КК України, що діяв до 1 вересня 2001р. Відповідно до нього допускалася лише така заподіяна в стані крайньої необхідності шкода, яка є *менш значною*, ніж відвернута шкода. На думку Сашка, тодішня позиція законодавця стосовно меж заподіяння шкоди в стані крайньої необхідності була більш логічною, ніж сучасна.

Уявіть, що в цьому засіданні гуртка берете участь Ви. Припис якого КК України – попереднього або чинного – уявляється Вам більш правильним стосовно меж заподіяння шкоди в стані крайньої необхідності?

6. Додатки

Таблиця 11.1 – Співвідношення необхідної оборони і крайньої необхідності

Необхідна оборона	Крайня необхідність
1. Підставою є суспільно небезпечне посягання з боку людини, що викликає необхідність у його негайному відвернені або припинені. 2. Шкода може бути заподіяна лише тому, хто посягає. 3. Заподіяна тому, хто посягає, шкода повинна відповідати небезпечності посягання та обстановці захисту. 4. Перевищення меж необхідної оборони тягне привілейовану кримінальну відповідальність, і лише у випадках, спеціально передбачених статтями 118 і 124 КК. 5. Є суспільно корисною поведінкою особи.	1. Підставою є небезпека, яка за загальним правилом виходить від техніки, природи або тварин, яка безпосередньо загрожує правоохоронюваним інтересам, і яку не можна усунути в даній обстановці інакше, ніж шляхом заподіяння шкоди. 2. Шкода заподіюється за загальним правилом третім особам. 3. Заподіяна шкода не повинна бути більш значною, ніж відвернена шкода. 4. Перевищення меж крайньої необхідності тягне кримінальну відповідальність на загальних підставах; вчинення кримінального правопорушення з перевищенням меж крайньої необхідності є обставиною, що пом’якшує покарання. 5. Є суспільно допустимою (прийнятною) поведінкою особи.

7. Використані джерела інформації

1. Баулін Ю. В. Обставини, що виключають кримінальну протиправність діяння. – У кн.: Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / За ред. В. Я. Тація, В. І. Тютюгіна, В. І. Борисова. – 6-те вид., перероб. і допов. – Харків: Право, 2020. – С. 306 – 342.

2. Кузьменко О. В. Обставини, що виключають злочинність діяння // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. – 2017. – № 9/10. – С. 37 – 44.

3. Про судову практику у справах про необхідну оборону: постанова Пленуму Верховного Суду України від 26. 04. 2002 р. № 1.

12. ПОКАРАННЯ ЯК КАТЕГОРІЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

Ефективним інструментом зміцнення правопорядку є кримінальне покарання. Воно виступає основною формою реалізації кримінальної відповідальності, сприяє захисту особи, суспільства та інтересів держави від кримінально-протиправних посягань. Вивчення пов'язаних з покаранням найважливіших правових положень є метою цього розділу.

12.1. Поняття, ознаки та мета покарання

Законодавець визначає *покарання* як захід примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні кримінального правопорушення, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого (ч. 1 ст. 50 КК). Кримінальне покарання характеризується певними розпізнавальними ознаками, що відрізняють його від інших заходів державного примусу. Перша з них полягає у тому, що покарання *примушує особу, винну у вчиненні кримінального правопорушення, поводитися законослухняно.* Друга ознака покарання пов'язана з тим, що особа не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Тож покарання *є юридичним наслідком кримінального правопорушення.* Інші форми реагування держави на кримінальні правопорушення є винятком і пов'язані, як правило, з кримінальними проступками. Йдеться, зокрема, про звільнення від кримінальної відповідальності і покарання неповнолітньої особи із застосуванням до неї примусових заходів виховного характеру (ст. 97, 105 КК). Третя ознака покарання полягає у тому, що воно може бути застосовано *лише за вироком суду від імені держави.* Ця обставина надає покаранню публічного характеру. До виключної компетенції суду належить і звільнення від покарання, крім випадків амністії та помилування. Четверта ознака – це те, що покарання пов'язане з *передбаченим законом обмеженням прав і свобод засудженого.* Саме в цьому проявляється така властивість покарання як кара, що робить його найсуворішим заходом державного примусу. Кара повинна відповідати тяжкості вчиненого кримінального правопорушення. П'ята ознака покарання полягає в тому,

що в ньому знаходить своє вираження *негативна оцінка державою кримінального правопорушення і особи, що його вчинила.* Шоста ознака – це те, що *призначення і виконання покарання можливі тільки стосовно винної особи.* Покарання не може бути покладене на інших осіб, приміром, на близьких родичів особи, що вчинила кримінальне правопорушення. Сьома ознака покарання полягає в тому, що воно *тягне за собою такий негативний правовий стан особи як судимість*. Цього наслідку не має жоден інший захід державного примусу (рис. 12.1) [5].

Законодавець зазначає, що покарання *має на меті* не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як ними, так і іншими особами. Водночас покарання *не має на меті* завдати винному фізичних страждань або принизити його людську гідність (чч. 2, 3 ст. 50 КК). Сутність цього заходу примусу полягає в тому, що він пов'язаний з *моральними* стражданнями засудженого, *ганьбою* і *почуттям сорому*. Виправлення особи, що вчинила кримінальне правопорушення, забезпечується фактом призначення покарання, режимом його відбування, залученням винного до праці, заходами виховного характеру [5]. Запобігання вчиненню засудженими нових кримінальних правопорушень називають *спеціальною превенцією*. Водночас попередження скоєння кримінальних правопорушень іншими особами має назву *загальної превенції* (рис. 12.2).

12.2. Система та види покарань

Установлений кримінальним законом упорядкований перелік покарань називають *системою покарань*. Як зазначає В. І. Тютюгін, система покарань є тією юридичною базою, на якій ґрунтується діяльність суду щодо призначення покарання [11]. У ст. 51 КК передбачено дванадцять їх видів: штраф; позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу; позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю; громадські роботи; виправні роботи; службові обмеження для військовослужбовців; конфіскація майна; арешт; обмеження волі; тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців; позбавлення волі на певний строк; довічне позбавлення волі (табл. 12.1). Як зазначав В. В. Сташис, система покарань характеризується кількома розпізна-

вальними ознаками [10]. По-перше, вона встановлюється *тільки законом*. Тож вид покарання, його розміри, підстави і порядок застосування не можуть визначатися підзаконним актом. По-друге, перелік покарань є *вичерпним*. Це означає, що суд не може призначити підсудному покарання, яке в ньому не міститься. По-третє, покарання розташовані законодавцем у ст. 51 КК у певному порядку, починаючи від найменш суворого, штрафу, до найсуворішого – довічного позбавлення волі.

Кримінальні покарання класифікуються також за іншими ознаками. За порядком призначення законодавець поділяє їх у ст. 52 КК на: основні; додаткові; такі, що можуть призначатися і як основні, і як додаткові (так звані змішані покарання). *Основні покарання* призначаються як самостійні заходи примусу. *Додаткові покарання* – це такі, що призначаються на додаток до основних і самостійно застосовуватися не можуть (табл. 12.4). За суб'єктами, до яких покарання застосовуються, виокремлюють загальні та спеціальні покарання. *Загальні покарання* призначаються будь-якій винній осудній і деліктоздатній особі. *Спеціальні покарання* застосовуються лише до певного кола засуджених (табл. 12.3). За можливістю визначення строку покарання також розрізняють *безстрокові* і *строкові покарання* (табл. 12.2).

12.3. Принципи призначення покарання

Практика призначення судом кримінального покарання ґрунтується на певних вимогах, тобто принципах [1]. Першим із них є *законність*. Цей принцип полягає в тому, що покарання мусить призначатися в суворій відповідності з КК. Другий принцип – це *визначеність покарання в вироку*. Ідеться про точне зазначення судом виду, розміру і строку покарання, щоб не виникало жодних сумнівів при виконанні вироку. Третім принципом призначення покарання є *обґрунтованість покарання та обов'язковість його мотивування у вироку*. Інакше кажучи, покарання повинно призначатися на підставі доведених у суді фактів. Четвертий принцип – це *гуманність* покарання. Він відбивається, зокрема, у забороні смертної кари, широкому застосуванні покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, в пільгових особливостях кримінальної відповідальності неповнолітніх. П'ятим принципом призначення покарання є його *індивідуалізація*. Він полягає в обов'язковому вивченні особи підсудного та обставин, пов'язаних із

вчиненим ним кримінальним правопорушенням. Шостий принцип – це *справедливість* покарання. Він проявляється, зокрема, в тому, що КК передбачає суворіші покарання за більш небезпечні кримінальні правопорушення [1].

12.4. Загальні засади призначення покарання

Кримінальний закон містить певні критерії, якими повинен керуватися суд при виборі покарання в конкретному кримінальному провадженні. Законодавець називає їх загальними засадами призначення покарання (ст. 65 КК). Перша з цих засад полягає в тому, що суд призначає покарання *в межах, установлених у санкції статті Особливої частини КК, яка передбачає відповідальність за вчинене кримінальне правопорушення.* З цього правила є два винятки. Один із них закріплений в ст. 69 КК. Йдеться про те, що з урахуванням кількох пом'якшувальних обставин, які істотно знижують ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, суд може призначити *більш м'яке* покарання, ніж передбачене в статті Особливої частини КК. Інший виняток пов'язаний з тим, що, призначаючи покарання за сукупністю кримінальних правопорушень або вироків, суд може обрати *більш суворе* покарання, ніж передбачене в статті Особливої частини КК (ст. 70, 71 КК). Друга загальна засада, якою керується суд при виборі покарання, полягає в тому, що воно призначається *відповідно до положень Загальної частини КК*. Приміром, призначаючи покарання співучасникам кримінального правопорушення, суд зобов'язаний врахувати характер і ступінь участі кожного з них у його вчиненні (ч. 5 ст. 68 КК). Третя загальна засада полягає в тому, що суд повинен *брати до уваги ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, особу винного та обставини, які пом'якшують та обтяжують покарання.*

12.5. Обставини, які пом'якшують та обтяжують покарання

Обставинами, що пом'якшують та обтяжують покарання є різного роду чинники, що стосуються винного і скоєного ним кримінально караного діяння, які відповідно зменшують або підвищують суспільну небезпечність кримінального правопорушення, винної особи, а також ступінь її відповідальності [1]. Обставини, про які йдеться, мають велике значення при призначенні покарання (ст. 66, 67 КК).

Зокрема, врахування обставин, що його *пом'якшують*, дає суду певні можливості. По-перше, він може обрати покарання ближче до мінімуму санкції статті КК, за якою кваліфіковано вчинене кримінальне правопорушення. По-друге, при альтернативній санкції суд має право призначити менш суворий вид покарання, передбачений в ній. По-третє, виходячи зі ст. 69 КК суд може застосувати більш м'яке покарання, ніж передбачене законом. З іншого боку, наявність в кримінальному провадженні обставин, які *обтяжують* покарання, теж дає суду низку можливостей. По-перше, він може призначити покарання ближче до максимуму санкції статті КК, за якою кваліфіковано вчинене кримінальне правопорушення. По-друге, при альтернативній санкції суд має право обрати більш суворий вид покарання, передбачений в ній. По-третє, суд може виключити використання ст. 69 КК і не застосовувати більш м'яке покарання, ніж передбачене законом [1].

Вивчаючи обставини, які пом'якшують покарання, доцільно звернути особливу увагу на те, що однією з них є *вчинення кримінального правопорушення неповнолітнім* (п. 3 ч. 1 ст. 66 КК). Зауважимо також, що перелік обставин, які пом'якшують покарання, не є вичерпним. Це дає суду *право* врахувати як пом'якшуючі й такі обставини, які в законі прямо не зазначені. Ідеться, приміром, про бездоганну трудову діяльність або зразкову поведінку винного до вчинення ним кримінального правопорушення, поганий стан його здоров'я, наявність на утриманні підсудного непрацездатних членів сім'ї. Важливо й те, що суд *зобов'язаний* брати до уваги прямо передбачені КК пом'якшуючі обставини. Вивчаючи обставини, які обтяжують покарання, слід звернути особливу увагу на те, що з-поміж них є вчинення кримінального правопорушення: щодо малолітньої дитини або у присутності дитини; з використанням малолітнього; у стані сп'яніння (п. 6, 9, 13 ч. 1 ст. 67 КК). Зауважимо, що перелік обставин, які обтяжують покарання, є *вичерпним*. Суд не може врахувати як обтяжуючу обставину, наприклад, невизнання підсудним своєї вини, його відмову давати показання або відсутність щирого каяття. Необхідно також зазначити, що суд *має право,* залежно від характеру вчиненого кримінального правопорушення, не визнати ту чи іншу із зазначених у ст. 67 КК обставин такою, яка обтяжує покарання. Ідеться, зокрема, про стан алкогольного сп'яніння під час вчинення кримінального правопорушення. Уявимо, що на випускному вечорі неповнолітній

вперше вжив спиртний напій і під впливом алкоголю заподіяв однолітку тілесне ушкодження. Слід звернути увагу на ще одне важливе правило. Якщо певна обставина, що пом'якшує або обтяжує покарання, передбачена в статті Особливої частини КК як ознака складу кримінального правопорушення, суд не може ще раз врахувати її при призначенні покарання (ч. 3 ст. 66, ч. 4 ст. 67 КК). Наведемо приклад. У ст. 116 КК передбачена відповідальність за умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання, що раптово виникло внаслідок протизаконного насильства з боку потерпілого. У той же час у п. 7 ч. 1 ст. 66 КК ця ж обставина передбачена як пом'якшуюча.

12.6. Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх

Нагадаємо, що особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх в Україні передбачені розділом XV Загальної частини КК. Законодавець враховує відсутність у неповнолітніх достатнього життєвого досвіду, певних знань, навичок, властиву для них нестійкість психічних процесів, імпульсивність поведінки та максималізм, схильність до конформізму і наслідування. Береться до уваги й те, що незавершеність психофізичного формування неповнолітніх призводить до їхньої нездатності усвідомлювати на рівні дорослої людини фактичні ознаки й суспільну небезпечність кримінального правопорушення, адекватно оцінювати свої вчинки [2]. Закріплені в законі особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх стосуються: *звільнення від кримінальної відповідальності; видів покарань; призначення покарань; звільнення від покарання та його відбування; погашення і зняття судимості*. У цій послідовності стисло схарактеризуємо зазначені особливості.

12.6.1. Звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності

Законодавець передбачає два види звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності: а) *із застосуванням примусових заходів виховного характеру*; б) *у зв'язку із закінченням строків давності притягнення до кримінальної відповідальності* (ст. 97, 106 КК). Спільним для обох видів звільнення є те, що неповнолітній, який вчинив кримінальне правопорушення, на передбачених в законі підставах зві-

льняється від засудження і обмежень, встановлених КК. Перший з цих видів звільнення є найважливішою особливістю кримінальної відповідальності неповнолітніх. Зупинимося на ньому. Отже, п*ідставою* звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру є можливість виправлення неповнолітнього без призначення йому покарання. Наявність такого виправлення повинна випливати з оцінки судом поведінки дитини до і після вчинення кримінального правопорушення, її ставлення до навчання або роботи. Необхідними *умовами* застосування зазначених заходів є: вчинення неповнолітнім кримінального правопорушення вперше; належність скоєного діяння до категорії кримінальних проступків або необережних нетяжких злочинів. Якщо мають місце згадані підстава і умови, то суд звільняє неповнолітнього від кримінальної відповідальності та застосовує до нього примусові заходи виховного характеру (ч. 2 ст. 105 КК). Ці заходи мають такі розпізнавальні ознаки: передбачаються КК; призначаються судом; застосовуються тільки до неповнолітніх; не є покаранням; не тягнуть за собою судимості. Зауважимо, що наведений в КК перелік примусових заходів виховного характеру є вичерпним і не може доповнюватися судом [2]. Першим таким заходом є *застереження*, яке полягає у вимозі припинити протиправну поведінку під загрозою застосування більш суворих заходів відповідальності. Другим заходом є *обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки* неповнолітнього. У цьому випадку йому можуть, наприклад, заборонити відвідувати у вечірній час парки, кафе або розважальні заходи. Тривалість таких обмежень визначає суд. Третім заходом є *передача неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, або під нагляд педагогічного чи трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання*. Ідеться про посилення виховного впливу на дитину з боку тих суб'єктів, що зобов'язані в силу сімейних, навчальних, виробничих або інших відносин його здійснювати. Четвертим заходом є *покладення на неповнолітнього, який досяг 15-річного віку і має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків*. Слід розмежовувати цей захід кримінально-правового впливу на неповнолітнього і можливість притягнення дитини, яка досягла 14 років, до цивільно-правової відповідальності за спричинену нею шкоду (ст. 1179 Цивільного кодексу України). П'ятим і найсуворішим примусовим заходом

виховного характеру є *направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення, але на строк, що не перевищує трьох років*. Такі установи визначені Законом України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей». Ними є загальноосвітні школи і професійні училища соціальної реабілітації. До згаданих шкіл за рішенням суду направляють дітей віком від 11 до 14 років, а до училищ – від 14 до 18 років. Зазначений захід застосовується лише тоді, коли дитину не можна виправити за допомогою більш м'яких примусових заходів виховного характеру [7].

Суд може застосувати до неповнолітнього одночасно кілька примусових заходів виховного характеру, але за умови, що вони не суперечать один одному. Приміром, неможливо направити дитину до спеціальної навчально-виховної установи і водночас передати її під нагляд батьків. Зауважимо, що разом із застосуванням до неповнолітнього того чи іншого примусового заходу виховного характеру суд може призначити йому вихователя (ч. 4 ст. 105 КК). У випадку ухилення неповнолітнього, який вчинив кримінальне правопорушення, від застосованих до нього примусових виховних заходів вони скасовуються і він притягується до кримінальної відповідальності (ч. 3 ст. 97 КК). Слід звернути увагу на те, що суд застосовує примусові заходи виховного характеру і до осіб, які *до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність*, вчинили передбачене КК суспільно небезпечне діяння (ч. 2 ст. 97 КК). У даному випадку маються на увазі не лише малолітні особи, які молодше 14 років. Нагадаємо, що у віці від 14 до 16 років неповнолітні притягуються до кримінальної відповідальності лише за деякі майже виключно умисні кримінальні правопорушення, зазначені в ч. 2 ст. 22 КК. Уявимо, що 15-річний хлопець через необережність позбавив потерпілого життя. До нього теж можуть застосовуватися примусові заходи виховного характеру, оскільки суб'єктом вбивства через необережність є особа, якій виповнилося 16 років (ст. 119 КК).

Схарактеризуємо другий вид звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності – у зв'язку із закінченням строків давності притягнення до неї. При вирішенні даного питання суду насамперед необхідно з'ясувати, чи є для цього загальна (однакова для неповнолітніх і повнолітніх осіб, що вчинили кримінальне правопорушення)

підстава, зазначена у ч. 1 ст. 49 КК. За наявності у кожному конкретному випадку цієї загальної підстави суд повинен також врахувати особливі положення ч. 2 ст. 106 КК, що стосуються неповнолітніх. У ній для осіб, які скоїли кримінальне правопорушення у віці до 18 років, встановлюються менші в порівнянні з дорослими строки давності притягнення до кримінальної відповідальності [2].

12.6.2. Види покарань, що застосовуються до неповнолітніх

Законодавець визначив вичерпний перелік покарань, що можуть бути призначені неповнолітнім (ст. 98 КК). До *основних* покарань відносяться: штраф; громадські роботи; виправні роботи; арешт; позбавлення волі на певний строк. *Додатковими* покараннями є: штраф; позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю. Якщо порівняти систему покарань для неповнолітніх (ст. 98 – 102 КК) із системою покарань для дорослих (ст. 51– 64 КК), можна побачити суттєві відмінності. По-перше, до неповнолітніх не застосовуються довічне позбавлення волі, обмеження волі, конфіскація майна та деякі інші види покарання (табл. 12.1). По-друге, покарання, що призначаються неповнолітнім, є більш м’якими.

12.6.3. Особливості призначення неповнолітнім покарання

При виборі неповнолітньому покарання суд враховує: загальні засади його призначення; обставини, які пом’якшують та обтяжують покарання; *умови життя та виховання неповнолітнього, вплив на нього дорослих, рівень розвитку та інші особливості його особи* (ч. 1 ст. 103 КК). Також суд бере до уваги те, що при призначенні неповнолітньому покарання за сукупністю кримінальних правопорушень або вироків остаточне покарання у виді позбавлення волі не може перевищувати 15 років (ч. 2 ст. 103 КК). Зауважимо, що неповнолітні, засуджені до позбавлення волі, відбувають покарання в спеціальних виховних установах окремо від повнолітніх (ст. 102 КК). Судова практика йде шляхом, відповідно до якого неповнолітнім частіше за повнолітніх призначається більш м’яке покарання, ніж передбачене законом (ст. 69 КК).

12.6.4. Звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування

Слід розмежовувати поняття «звільнення від покарання та його відбування» і «звільнення від кримінальної відповідальності», про що йшлося вище. Аналіз приписів КК, які передбачають звільнення неповнолітніх від покарання, дозволяє виокремити низку особливостей, що відбивають прояв гуманізму щодо них з боку законодавця [2]. Головною з цих особливостей є існування такого виду звільнення від покарання, який може застосовуватися лише до неповнолітніх – з використанням примусових заходів виховного характеру (ст. 105 КК). Інші особливості пов'язані з пільговими умовами застосування до неповнолітніх тих видів звільнення від покарання, які передбачені також для дорослих (ст. 104, 106, 107 КК). Зупинимося на *звільненні від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру* (ст. 105 КК). *Підставою* звільнення є встановлення судом того, що на момент постановлення вироку неповнолітній не потребує застосування покарання. *Умовами* звільнення у даному випадку є: вчинення неповнолітнім кримінального проступку або нетяжкого злочину; щире розкаяння та бездоганна поведінка у період між скоєнням кримінального правопорушення і постановленням вироку. Якщо мають місце зазначені підстава і умови, то суд постановляє обвинувальний вирок без призначення покарання та застосовує до неповнолітнього певні примусові заходи виховного характеру. Важливо пам'ятати, що неповнолітній в цьому випадку *не буде мати судимості* [2].

Стисло прокоментуємо ті види звільнення від покарання, які застосовуються і до неповнолітніх, і до дорослих осіб, що вчинили кримінальне правопорушення. 1. *Звільнення від відбування покарання з випробуванням*. При використанні судом цього виду звільнення враховуються: загальні підстава та умови, передбачені ст. 75–78 КК; пільгові особливості, що стосуються неповнолітніх (ст. 104 КК). Ці особливості полягають у тому, що: звільнення від відбування покарання з випробуванням можливе лише при засудженні неповнолітнього до арешту або позбавлення волі; іспитовий строк встановлюється тривалістю від 1 до 2 років; суд може покласти на окрему особу, за її згодою або на її прохання, обов'язок щодо нагляду за засудженим та проведення з ним виховної роботи. 2. *Звільнення від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання*

обвинувального вироку. Застосовуючи зазначений вид звільнення, суд враховує: загальні норми про цей вид давності, що містить стаття 80 КК; пільгові особливості, які стосуються неповнолітніх (ч. 3 ст. 106 КК). Ці особливості полягають у тому, що стосовно неповолітніх законодавець встановив скорочені строки виконання обвинувального вироку. 3. *Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання*. При застосуванні судом цього виду звільнення враховуються: загальні підстава та умови, передбачені статтею 81 КК; пільгові особливості, що стосуються неповнолітніх (ст. 107 КК). Ці особливості полягають у тому, що: виправлення неповолітнього повинно бути доведено його сумлінною поведінкою, ставленням до праці та навчання; зазначене звільнення застосовується до осіб, які вчинили кримінальне правопорушення до досягнення ними 18-річного віку, незалежно від їх віку на момент звільнення; застосовується звільнення лише до тих неповнолітніх, що відбувають покарання у виді позбавлення волі; звільнення не залежить від тяжкості вчиненого кримінального правопорушення; звільнення здійснюється після фактичного відбуття неповнолітнім певної частини покарання, яка є меншою, ніж передбачена для повнолітніх осіб, що вчинили кримінальне правопорушення; до неповнолітніх не застосовується заміна невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням [2].

12.6.5. Погашення та зняття судимості щодо неповнолітніх

Зробимо кілька попередніх загальних пояснень стосовно інституту судимості. Насамперед зазначимо, що *судимість* є особливим правовим станом засудженого, що породжує для нього певні несприятливі цивільно-правові (загальногромадянські) та кримінально-правові наслідки обмежувального і іншого характеру, *які не входять до змісту покарання* і мають місце протягом визначеного КК строку [3]. Науковці характеризують судимість як негативний правовий статус людини. Пояснимо насамперед *цивільно-правові* наслідки судимості. Так, якщо вона не погашена зі спливом встановлених КК строків або не знята достроково судом, особа не може бути, зокрема, Президентом України, депутатом, суддею, поліцейським, прокурором, адвокатом або нотаріусом. Судимість за корисливе кримінальне правопорушення не дозволяє посідати у господарському товаристві посаду керівного характеру або пов'язану з матеріальною відповідаль-

ністю. Якщо людина бажає змінити своє прізвище чи ім'я, то наявність судимості це унеможливлює (ч. 6 ст. 295 Цивільного кодексу України). *Кримінально-правові* наслідки судимості полягають, зокрема, в тому, що вона породжує більш суворе покарання для особи, яка, маючи зазначений правовий стан після скоєння умисного кримінального правопорушення, вчиняє нове умисне кримінальне правопорушення. Мається на увазі рецидив кримінальних правопорушень, про що йшлося вище (ст. 34, п. 1 ч. 1 ст. 67 КК). Зауважимо, що метою інституту судимості є попередження вчинення нових кримінальних правопорушень. Студенти і школярі часто помиляються, вважаючи, що судимість є наслідком: вчинення кримінального правопорушення; притягнення особи до кримінальної відповідальності; обвинувального вироку суду. Слід звертати увагу на те, що *підставою* судимості є наявність обвинувального вироку, що набрав законної сили, яким особа засуджується *до певного покарання*. Зауважимо, що не кожен обвинувальний вирок передбачає покарання (ч. 4 ст. 74, ч. 1 ст. 105 КК). Треба також пам'ятати, що судимість – це інститут *кримінального* права. Приміром, Кодекс України про адміністративні правопорушення не містить поняття судимості. Вона поширюється на весь строк відбування покарання, а в передбачених КК випадках – також на певний період після його відбуття.

Законодавець передбачає два види припинення судимості: погашення і зняття (ч. 1 ст. 88 КК). *Погашення судимості* – це її автоматичне припинення за наявності визначених законом умов. Головною з них є невчинення особою протягом строку судимості нового кримінального правопорушення (ст. 89, 90 КК). *Зняття судимості* – це її дострокове припинення за рішенням суду при наявності певних умов (ст. 91 КК). Однією з них є те, що, маючи судимість, особа не вчинила нового кримінального правопорушення і довела своє виправлення зразковою поведінкою та сумлінним ставленням до праці. Зауважимо, що зняття судимості – це не обов'язок, а право суду, яке він може використати лише до спливу передбаченого КК строку її погашення. Якщо ж суд не вважає за можливе зняти судимість, то особа продовжує її мати до моменту погашення. Після припинення судимості на особу надалі не поширюватимуться пов'язані із зазначеним правовим станом несприятливі наслідки цивільно-правового і кримінально-правового характеру.

Погашення і зняття судимості щодо осіб, які вчинили кримінальне правопорушення до досягнення ними 18-річного віку, відбуваються на підставі загальних положень ст. 89 – 91 КК з урахуванням пільгових особливостей для неповнолітніх, передбачених ст. 108 КК. Ці особливості полягають у встановленні скорочених строків погашення судимості та наявності пільгових умов її зняття в порівнянні з повнолітніми особами, що вчинили кримінальне правопорушення [3].

ПРАКТИКУМ

1. Запитання та завдання для самоконтролю

Дайте визначення поняття «покарання». Назвіть та поясніть ознаки кримінального покарання. У чому полягає значення цих ознак? Визначте і схарактеризуйте цілі покарання. Що не є його метою? Розкрийте зміст поняття «система покарань». Які ознаки системи покарань Вам відомі? Наведіть класифікації покарання. Назвіть принципи і загальні засади призначення покарання. Поясніть обставини, які пом'якшують та обтяжують покарання. Схарактеризуйте сутність кримінальної політики України в сфері покарання неповнолітніх і поясніть, чому законодавець передбачає особливості в цій сфері. Розкрийте специфіку звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності. Назвіть покарання, що застосовуються до неповнолітніх. Схарактеризуйте особливості призначення цих покарань. Поясніть особливості звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування. Визначте поняття «судимість». Які правові наслідки породжує судимість? Чи є різниця між фразами «громадянин має судимість» і «громадянин у минулому був засуджений»? Назвіть види припинення судимості. У чому полягають особливості погашення і зняття судимості у випадку з неповнолітніми? Схарактеризуйте примусові заходи виховного характеру. Назвіть загальні ознаки цих заходів.

2. Чи згодні Ви з твердженнями?

- Спеціальна превенція як мета покарання полягає у попередженні вчинення засудженими нових кримінальних правопорушень.

- Судимість – це особливий правовий стан засудженого, пов'язаний з певними обмеженнями його прав та іншими несприятливими наслідками, що не входять до змісту покарання і мають місце протягом визначеного КК строку.
- Система покарань – це встановлений кримінальним законом і обов'язковий для суду вичерпний перелік покарань, розташованих у КК у певному порядку з урахуванням ступеня їх суворості.
- За одне кримінальне правопорушення може бути призначено лише одне основне покарання, до якого суд може приєднати одне чи кілька додаткових покарань.
- Загальна превенція як мета покарання полягає у попередженні вчинення кримінальних правопорушень іншими, крім засуджених, особами.
- Підставою судимості є наявність обвинувального вироку суду, що набрав законної сили.
- Основні покарання призначаються на додаток до інших покарань.
- Вчинення кримінального правопорушення неповнолітнім є обставиною, яка в передбачених кримінальним законом випадках пом'якшує покарання.
- Судимість відрізняє кримінальне покарання від інших заходів державного примусу, зокрема, від адміністративного стягнення.
- За загальним правилом довічне позбавлення волі не застосовується до осіб, які вчинили злочини у віці до 18 років.
- Вчинення злочину щодо малолітньої дитини або у присутності дитини, вчинення кримінального правопорушення з використанням малолітнього є обставинами, які обтяжують покарання.
- Обмеження волі – це покарання, що полягає в ізоляції засудженого та поміщенні його на певний строк до кримінально-виконавчої установи закритого типу.
- Покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні призначається військовослужбовцям, в тому числі військовослужбовцям-жінкам.
- Штраф – це майнове стягнення, що накладається органом досудового розслідування в випадках і розмірі, встановлених в Особливій частині КК.

3. Проаналізуйте ситуації

- 16-річний Ільченко умисно заподіяв однолітку легке тілесне ушкодження. Суд звільнив його від кримінальної відповідальності, враховуючи, що кримінальне правопорушення вчинено вперше й виправлення хлопця можливе без застосування покарання. Натомість суд застосував до Ільченка примусовий захід виховного характеру в виді обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до його поведінки. Зокрема, юнаку було заборонено відвідувати нічні клуби. Ігноруючи зазначене рішення суду, Ільченко продовжував бувати у цих закладах.

Обґрунтуйте рішення суду. Яке нове рішення мусить прийняти суд з урахуванням поведінки Ільченка?

- За вчинення хуліганських дій 14-річний Зубченко був притягнений до кримінальної відповідальності за ч. 1 ст. 296 КК.

Ознайомтеся із санкцією згаданої норми права. Який із зазначених у ній видів покарань не може бути призначений неповнолітньому? Які основні та додаткові покарання застосовуються до неповнолітніх?

- 15-річний Волков учинив кримінальне правопорушення, передбачене ч. 1 ст. 185 КК. При розгляді матеріалів кримінального провадження в суді було встановлено, що обвинувачений відстає у розумовому розвитку від рівня, типового для цього віку. Його батьки пиячать, вихованням сина не займаються. Умови його життя вкрай незадовільні.

Які особливості призначення покарання неповнолітнім передбачає законодавець?

- 14-річний Носов вчинив кримінальне правопорушення, передбачене ч. 1 ст. 186 КК. Адвокат повідомив його батьків, що оскільки син вчинив кримінальне правопорушення вперше і позитивно характеризується в школі, суд може звільнити його від кримінальної відповідальності із застосуванням до нього примусових заходів виховного характеру.

Чи згодні Ви з адвокатом? Що є підставою та умовами такого звільнення?

4. Оберіть один правильний віріант відповіді

1. *До неповнолітніх, визнаних винними у вчиненні кримінального правопорушення, судом можуть бути застосовані такі види покарань*:

а) виправні роботи;

б) довічне позбавлення волі;

в) обмеження волі.

2. *До неповнолітніх можуть бути застосовані додаткові покарання у виді*:

а) позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю;

б) громадських робіт;

в) конфіскації майна.

3. *Відповідно до КК штраф застосовується лише до неповнолітніх, що мають*:

а) самостійний доход або достатнє для сплати штрафу майно;

б) достатнє майно, на яке може бути звернене стягнення, або власні кошти;

в) самостійний доход, власні кошти або майно, на яке може бути звернене стягнення.

4. *Розмір штрафу встановлюється судом залежно від тяжкості вчиненого кримінального правопорушення та з урахуванням майнового стану неповнолітнього в межах до*:

а) 500 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

б) 600 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

в) 700 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

5. *Громадські роботи можуть бути призначені неповнолітньому у віці від 16 до 18 років на строк*:

а) від 30 до 120 годин;

б) від 50 до 140 годин;

в) від 60 до 150 годин.

6. *Громадські роботи полягають у виконанні засудженим*:

а) у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільно корисних робіт, вид яких визначають органи місцевого самоврядування;

б) у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільно корисних робіт, вид яких визначають територіальні підрозділи органів внутрішніх справ;

в) у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільно корисних робіт, вид яких визначають місцеві органи виконавчої влади.

7. *Громадські роботи полягають у виконанні неповнолітнім робіт*:

а) у вільний від навчання чи основної роботи час;

б) у вільний від навчання чи роботи час;

в) у вільний від навчання час.

8. *Тривалість виконання покарання у виді громадських робіт у випадку з неповнолітніми не може перевищувати*:

а) однієї години на день;

б) двох годин на день;

в) трьох годин на день.

9. *Виправні роботи можуть бути призначені неповнолітньому в віці від 16 до 18 років за місцем роботи на строк від*:

а) 1 місяця до 1 року;

б) 2 місяців до 1 року;

в) 2 місяців до 2 років.

10. *Із заробітку неповнолітнього, засудженого до виправних робіт, здійснюється відрахування в доход держави в розмірі, встановленому вироком суду, в межах від*:

а) 5 до 10 відсотків;

б) 5 до 15 відсотків;

в) 10 до 15 відсотків.

11. *Арешт полягає у триманні неповнолітнього, який на момент постановлення вироку досяг 16 років, в умовах ізоляції в спеціально пристосованих установах на строк*:

а) до 15 діб;

б) від 10 до 45 діб;

в) від 15 до 45 діб.

12. *Покарання у виді позбавлення волі особам, які не досягли до вчинення злочину 18-річного віку, може бути призначено (крім випадку скоєння ними особливо тяжкого злочину, поєднаного з умисним позбавленням життя людини) на строк від*:

а) 3 місяців до 10 років;

б) 6 місяців до 10 років;

в) 1 року до 10 років.

13. *Покарання у виді позбавлення волі особам, які не досягли до вчинення злочину 18-річного віку, у випадку скоєння ними особливо тяжкого злочину, поєднаного з умисним позбавленням життя людини, може бути призначене на строк до*:

а) 12 років;

б) 14 років;

в) 15 років.

14. *Покарання у виді позбавлення волі неповнолітньому, який вчинив кримінальний проступок*:

а) може бути призначене на строк не більше шести місяців;

б) за загальним правилом не може бути призначене;

в) не може бути призначене.

15. *При призначенні покарання неповнолітньому суд, крім обставин, передбачених у статтях 65 – 67 КК, враховує*:

а) умови його життя та виховання, вплив дорослих, рівень розвитку та інші особливості особи;

б) можливість його звільнення від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру;

в) можливість його звільнення від відбування покарання з випробуванням.

16. *При призначенні неповнолітньому покарання за сукупністю кримінальних правопорушень або вироків остаточне покарання у виді позбавлення волі не може перевищувати*:

а) 10 років;

б) 13 років;

в) 15 років.

17. *Звільнення від відбування покарання з випробуванням може бути застосоване до неповнолітнього лише у разі його засудження до*:

а) арешту;

б) арешту або позбавлення волі;

в) позбавлення волі.

18. *У випадку звільнення неповнолітнього від відбування покарання з випробуванням іспитовий строк установлюється тривалістю від*:

а) 6 місяців до 1 року;

б) 1 до 2 років;

в) 1 до 3 років.

19. *Кілька примусових заходів виховного характеру одночасно*:

а) не може бути застосовано;

б) може бути застосовано;

в) може бути застосовано у випадках, зазначених у розділі XV Загальної частини КК.

20. *До неповнолітніх заміна невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням*:

а) за загальним правилом не застосовується;

б) не застосовується;

в) застосовується у випадку засудження їх до позбавлення волі на строк, що не перевищує п'яти років.

21. *Такими, що не мають судимості, визнаються неповнолітні, засуджені до позбавлення волі за особливо тяжкий злочин, якщо вони не вчинять нового кримінального правопорушення протягом*:

а) 3 років з дня відбуття покарання;

б) 5 років з дня відбуття покарання;

в) 6 років з дня відбуття покарання.

5. Обговоріть проблему

Німецький філософ Іммануїл Кант вважав, що єдиною метою покарання є відплата за вчинений злочин. На його думку, законодавець мусить встановлювати пропорційність між характером злочину і покаранням. Приміром, за умисне вбивство повинна передбачатися смертна кара, за зґвалтування – кастрація, за майнові злочини – каторга, за образу – сукупність заходів, що принижують винного.

Чи згодні Ви з цією теорією? Якою, на Ваш погляд, мусить бути мета покарання?

6. Додатки

Таблиця 12.1 – Система покарань за кримінальним правом України

№ п/п	Вид покарання	Зміст покарання	Особливості призначення покарання неповнолітнім
1.	Штраф (ст. 53, 99 КК)	Грошове стягнення, що накладається судом у випадках і розмірі, встановлених в Особливій частині КК. Межі: від 30 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян до 50 тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, якщо статтями Особливої частини КК не передбачено вищого розміру штрафу	Застосовується лише до неповнолітніх, що мають самостійний доход, власні кошти або майно, на яке може бути звернене стягнення. Межі: до 500 неоподатковуваних мінімумів доходів гро-мадян
2.	Позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу (ст. 54 КК)	Полягає у тому, що засуджена за тяжкий чи особливо тяжкий злочин особа, яка має військове, спеціальне звання, ранг, чин або кваліфікаційний клас, може бути за вироком суду його позбавлена	Це покарання до неповнолітніх не застосовується
3.	Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю (ст. 55, ч. 2 ст. 98 КК)	Як основне це покарання може бути призначене на строк від 2 до 5 років, а як додаткове – на строк від 1 до 3 років; як додаткове це покарання призначається на строк 5 років у справах, передбачених Законом України «Про очищення влади»	До неповнолітніх це покарання може застосовуватися лише як додаткове

4.	Громадські роботи (ст. 56, ч. 1 ст. 100 КК)	Полягають у виконанні засудженим у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільно корисних робіт, вид яких визначають органи місцевого самоврядування. Призначаються на строк від 60 до 240 годин і відбуваються не більш як 4 години на день. *Не призначаються*: особам з інвалідністю I або II групи; вагітним жінкам; особам, які досягли пенсійного віку; військовослужбовцям строкової служби	Призначаються неповнолітнім у віці від 16 до 18 років на строк від 30 до 120 годин і полягають у виконанні робіт у вільний від навчання чи основної роботи час. Відбуваються не більш як 2 години на день
5.	Виправні роботи (ст. 57, чч. 2, 3 ст. 100 КК)	Призначаються на строк від 6 міс. до 2 років і відбуваються за місцем роботи засудженого. Із його заробітку провадиться відрахування в дохід держави в межах від 10 до 20 %. *Не застосовуються до*: вагітних жінок; жінок, які перебувають у відпустці по догляду за дитиною; непрацездатних; осіб, що не досягли 16 років; осіб, що досягли пенсійного віку; військовослужбовців; працівників правоохоронних органів; нотаріусів; приватних виконавців; суддів; прокурорів; адвокатів; державних службовців; посадових осіб органів місцевого самоврядування; осіб рядового і начальницького складу Державної служби спеціального зв’язку та захисту інформації України	Призначаються неповнолітнім у віці від 16 до 18 років за місцем роботи на строк від 2 місяців до 1 року. Із заробітку засудженого здійснюється відрахування в дохід держави в межах від 5 до 10 %

6.	Службові обмеження для військовослужбовців (ст. 58 КК)	Призначаються військовослужбовцям, *крім військовослужбовців строкової служби*, на строк від 6 міс. до 2 років. Із суми грошового забезпечення засудженого провадиться відрахування в доход держави в межах від 10 до 20 відсотків. Під час відбування покарання він не може бути підвищений за посадою, у військовому званні, а строк покарання не зараховується в строк вислуги років для присвоєння чергового звання	Це покарання до неповнолітніх не застосовується
7.	Конфіскація майна (ст. 59 КК)	Полягає в безоплатному вилученні у власність держави всього або частини майна, яке є власністю засудженого. Встановлюється за тяжкі та особливо тяжкі корисливі злочини, а також за злочини проти основ національної безпеки України та громадської безпеки незалежно від ступеня їх тяжкості і може бути призначена лише у випадках, спеціально передбачених в Особливій частині КК	Це покарання до неповнолітніх не застосовується
8.	Арешт (ст. 60, 101 КК)	Полягає в триманні засудженого в умовах ізоляції і призначається на строк від 1 до 6 місяців. Військовослужбовці відбувають арешт на гауптвахті. *Не застосовується до*: осіб віком до 16 років; вагітних жінок; жінок, які ма-	Полягає у триманні неповнолітнього, який на момент постановлення вироку досяг 16 років, в умовах ізоляції в спеціально пристосованих

		ють дітей віком до 7 років	установах на строк від 15 до 45 діб
9.	Обмеження волі (ст. 61 КК)	Полягає у триманні особи в кримінально-виконавчій установі відкритого типу без ізоляції від суспільства в умовах здійснення за нею нагляду з обов'язковим залученням її до праці. Призначається на строк від 1 до 5 років. *Не застосовується до*: неповнолітніх; вагітних жінок; жінок, що мають дітей віком до 14 років; осіб, що досягли пенсійного віку; військовослужбовців строкової служби; осіб з інвалідністю I і II групи	Це покарання до неповнолітніх не застосовується
10.	Тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців (ст. 62 КК)	Призначається: військовослужбовцям строкової служби, військовослужбовцям, які проходять військову службу за контрактом, особам офіцерського складу, які проходять кадрову військову службу, особам офіцерського складу, які проходять військову службу за призовом, військовослужбовцям, призваним на військову службу під час мобілізації, на особливий період (крім військовослужбовців-жінок) – на строк від 6 місяців до 2 років у випадках, передбачених КК, а також якщо суд вважатиме за можливе замінити позбавлення	Це покарання до неповнолітніх не застосовується

		волі на строк не більше 2 років триманням у дисциплінарному батальйоні на той самий строк	
11.	Позбавлення волі на певний строк (ст. 63, 102 КК)	Полягає в ізоляції засудженого та поміщенні його на певний строк до кримінально-виконавчої установи закритого типу. Призначається за загальним правилом на строк від 1 до 15 років	Призначається особам, які не досягли до вчинення злочину 18-річного віку, за загальним правилом на строк від 6 місяців до 10 років; лише у випадку вчинення особливо тяжкого злочину, поєднаного з умисним позбавленням життя людини, це покарання може бути призначене на строк до 15 років
12.	Довічне позбавлення волі (ст. 64 КК)	Призначається за вчинення особливо тяжких злочинів лише у випадках, спеціально передбачених КК, якщо суд не вважає за можливе застосувати позбавлення волі на певний строк. *Не застосовується*: до осіб, що вчинили злочини у віці до 18 років; до осіб у віці понад 65 років; до жінок, що були в стані вагітності під час вчинення злочину або на момент постановлення вироку; у випадку, передбаченому ч. 4 ст. 68 КК	Це покарання до неповнолітніх не застосовується

Таблиця 12.2 – Види покарань за можливістю визначення строку

Безстрокові покарання	Строкові покарання
1. Штраф. 2. Позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу. 3. Конфіскація майна. 4. Довічне позбавлення волі.	1. Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю. 2. Громадські роботи. 3. Виправні роботи. 4. Службові обмеження для військовослужбовців. 5. Арешт. 6. Обмеження волі. 7. Тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців. 8. Позбавлення волі на певний строк.

Таблиця 12.3 – Види покарань за суб'єктами, до яких вони застосовуються

Загальні покарання	Спеціальні покарання
1. Штраф. 2. Громадські роботи. 3. Виправні роботи. 4. Конфіскація майна. 5. Арешт. 6. Обмеження волі. 7. Позбавлення волі на певний строк. 8. Довічне позбавлення волі.	1. Позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу. 2. Службові обмеження для військовослужбовців. 3. Тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців. 4. Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.

Таблиця 12.4 – Види покарань за порядком призначення

Основні покарання	**Додаткові покарання**	**Змішані покарання**
1. Громадські роботи. 2. Виправні роботи. 3. Службові обмеження для військовослужбовців. 4. Арешт. 5. Обмеження волі. 6. Тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців. 7. Позбавлення волі на певний строк. 8. Довічне позбавлення волі.	1. Позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу. 2. Конфіскація майна.	1. Штраф. 2. Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.

Рисунок 12.1 – Ознаки покарання

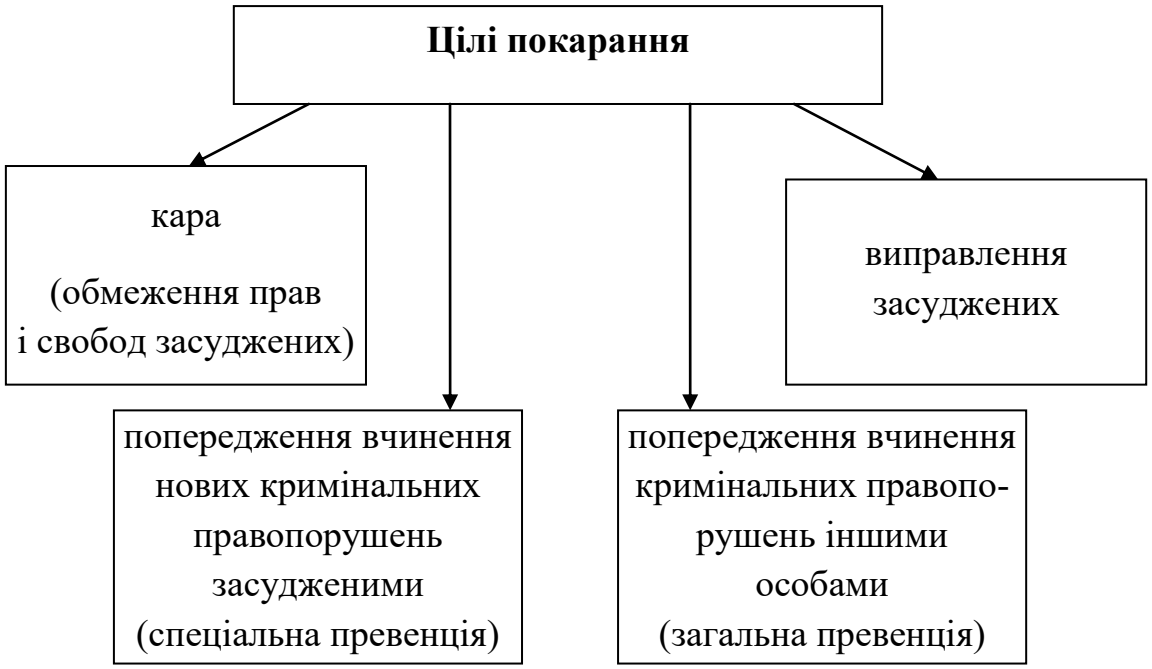

Рисунок 12.2 – Цілі покарання

7. Використані джерела інформації

1. Бажанов М. І. Призначення покарання. – В кн.: Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / За ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Київ – Харків: Юрінком Інтер – Право, 2002. – С. 318 – 328.

2. Кривоченко Л. М. Особливості кримінальної відповідальності і покарання неповнолітніх. – Там само, с. 373 – 383.

3. Кривоченко Л. М. Судимість. – Там само, с. 364 – 368.

4. Кузьменко О. В. Покарання як категорія кримінального права // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. – 2014. – № 10. – С. 40 – 48.

5. Ломако В. А. Поняття і мета покарання. – В кн.: Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / За ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Київ –Харків: Юрінком Інтер – Право, 2002. – С. 296 – 305.

6. Маляренко В. Т. Про покарання за новим Кримінальним кодексом України. – К.: Правова ініціатива, 2003. – 156 с.

7. Пономаренко Ю. А. Примусові заходи виховного характеру. – В кн.: Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / За ред. В. Я. Тація, В. І. Тютюгіна, В. І. Борисова. – 6-те вид., перероб. і допов. – Харків: Право, 2020. – С. 523 – 526.

8. Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх: постанова Пленуму Верховного Суду України від 16. 04. 2004 р. № 5.

9. Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру: постанова Пленуму Верховного Суду України від 15. 05. 2006 р. № 2.

10. Сташис В. В. Система і види покарань. – В кн.: Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / За ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Київ – Харків: Юрінком Інтер – Право, 2002. – С. 306 – 317.

11. Тютюгін В. І. Система та види покарань. – В кн.: Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / За ред. В. Я. Тація, В. І. Тютюгіна, В. І. Борисова. – 6-те вид., перероб. і допов. – Харків: Право, 2020. – С. 372 – 406.

ГЛОСАРІЙ

Безнаслідкова співучасть – поняття вчення про співучасть у кримінальному правопорушенні; має місце там, де виконавцеві не вдалося скоїти закінчене кримінальне правопорушення, він вчинив лише готування до кримінального правопорушення або замах на кримінальне правопорушення і в цей момент його кримінально-протиправна діяльність була припинена з незалежних від нього причин.

Вбивство – кримінальне правопорушення проти життя особи; умисне або необережне протиправне заподіяння смерті іншій людині.

Виконавець – вид співучасника кримінального правопорушення; особа, яка у співучасті з іншими суб'єктами кримінального правопорушення безпосередньо чи шляхом використання інших осіб, що відповідно до закону не підлягають кримінальній відповідальності за скоєне, вчинила кримінальне правопорушення.

Вимагання – кримінальне правопорушення проти власності; вимога передачі чужого майна чи права на майно або вчинення будь-яких дій майнового характеру з погрозою насильства над потерпілим чи його близькими родичами, обмеження прав, свобод або законних інтересів цих осіб, пошкодження чи знищення їхнього майна або майна, що перебуває в їхньому віданні чи під охороною, або розголошення відомостей, які потерпілий чи його близькі родичі бажають зберегти в таємниці; вимагання вважається закінченим кримінальним правопорушенням з моменту пред'явлення винною особою зазначеної незаконної вимоги, поєднаної зі згаданою погрозою.

Вина – психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої КК, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності; вина є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони складу будь-якого кримінального правопорушення; особа вважається невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду.

Готування до кримінального правопорушення – перша стадія кримінального правопорушення, яке вчиняється з прямим умислом; підшукування або пристосування засобів чи знарядь, підшукування співучасників або змова на вчинення кримінального правопорушення, усунення перешкод, а також інше умисне створення умов для вчинення кримінального правопорушення.

Грабіж – кримінальне правопорушення проти власності; відкрите викрадення чужого майна; грабіж може бути ненасильницьким і насиль-

ницьким; в останньому випадку грабіж поєднується з насильством, яке не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого, або з погрозою застосування такого насильства; грабіж вважається закінченим кримінальним правопорушенням з моменту, коли винна особа може розпоряджатися чужим майном як власним.

Громадські роботи – вид покарання; полягають у виконанні засудженим у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільно корисних робіт, вид яких визначають органи місцевого самоврядування.

Діяння – у вузькому розумінні це активний (дія) або пасивний (бездіяльність) суспільно небезпечний, кримінально-протиправний, свідомий та вольовий акт поведінки людини, який характеризується єдністю зовнішньої (фізичної) і внутрішньої (психічної) сторін; відсутність зазначеної психофізичної єдності діяння виключає кримінальну відповідальність особи; діяння є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони складу будь-якого кримінального правопорушення; у широкому розумінні під діянням у кримінальному праві розуміють кримінальне правопорушення у цілому.

Добровільна відмова при незакінченому кримінальному правопорушенні – обставина, що виключає кримінальну відповідальність; остаточне припинення особою за своєю волею готування до кримінального правопорушення або замаху на кримінальне правопорушення, якщо при цьому вона усвідомлювала можливість доведення кримінального правопорушення до кінця; особа, яка добровільно відмовилася від доведення кримінального правопорушення до кінця, підлягає кримінальній відповідальності лише в тому разі, якщо фактично вчинене нею діяння містить склад іншого кримінального правопорушення.

Ексцес виконавця – поняття вчення про співучасть у кримінальному правопорушенні; має місце там, де виконавцем вчинені кримінально-протиправні дії, що не охоплювалися прямим або непрямим умислом інших співучасників; при ексцесі виконавця застосовується правило: співучасники не підлягають кримінальній відповідальності за діяння, вчинене виконавцем, якщо воно не охоплювалося їхнім умислом (вони відповідають лише за те кримінальне правопорушення, яке було ними спільно задуманим).

Закінчене кримінальне правопорушення – остання, третя стадія кримінального правопорушення, яке вчиняється з прямим умислом; діяння (дія або бездіяльність), яке містить усі ознаки складу кримінального правопорушення, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК.

Закінчений замах на кримінальне правопорушення – вид замаху як другої стадії кримінального правопорушення; має місце, якщо особа

виконала усі дії, які вважала необхідними для доведення кримінального правопорушення до кінця, але кримінальне правопорушення не було закінчено з причин, які не залежали від її волі.

Законодавство України про кримінальну відповідальність – становить КК України, який ґрунтується на Конституції України та загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права; інакше кажучи, законодавство України про кримінальну відповідальність – це КК України, до якого зведені усі вітчизняні закони про кримінальну відповідальність.

Замах на кримінальне правопорушення – друга стадія кримінального правопорушення, яке вчиняється з прямим умислом; вчинення особою з прямим умислом діяння (дії або бездіяльності), безпосередньо спрямованого на вчинення кримінального правопорушення, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК, якщо при цьому кримінальне правопорушення не було доведено до кінця з причин, що не залежали від її волі.

Затримання особи, що вчинила кримінальне правопорушення – обставина, що виключає кримінальну протиправність діяння; дії потерпілого та інших осіб безпосередньо після вчинення посягання, спрямовані на затримання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, і доставлення її відповідним органам влади, якщо при цьому не було допущено перевищення заходів, необхідних для затримання такої особи; перевищенням заходів, необхідних для затримання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, визнається умисне заподіяння їй тяжкої шкоди (вбивства або тяжкого тілесного ушкодження), яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці затримання.

Злочин нетяжкий – різновид кримінального правопорушення; суспільно небезпечне винне каране діяння (дія чи бездіяльність), за вчинення якого в КК передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк не більше п’яти років.

Злочин особливо тяжкий – різновид кримінального правопорушення; суспільно небезпечне винне каране діяння (дія чи бездіяльність), за вчинення якого в КК передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі понад 25 тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, позбавлення волі на строк понад 10 років або довічного позбавлення волі.

Злочин тяжкий – різновид кримінального правопорушення; суспільно небезпечне винне каране діяння (дія чи бездіяльність), за вчинення якого в КК передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше 25 тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк не більше 10 років.

Змішана форма вини – поняття теорії кримінального права; різне психічне ставлення особи у формі умислу або необережності до різних об'єктивних ознак – діяння та його наслідків – одного й того ж кримінального правопорушення.

Казус («випадок») – вид психічного ставлення особи до суспільно небезпечних наслідків свого діяння; має місце тоді, коли ці наслідки перебувають у причиновому зв'язку з дією або бездіяльністю особи, яка не тільки не передбачала можливості їх настання, а й не могла їх передбачити; казус є обставиною, що виключає кримінальну відповідальність через відсутність вини особи.

Крадіжка – кримінальне правопорушення проти власності; таємне викрадення чужого майна; крадіжка вважається закінченим кримінальним правопорушенням з моменту, коли винна особа може розпоряджатися чужим майном як власним.

Крайня необхідність – обставина, що виключає кримінальну протиправність діяння; заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам для усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує особі чи охоронюваним законом правам цієї людини або інших осіб, а також суспільним інтересам чи інтересам держави, якщо цю небезпеку в даній обстановці не можна було усунути іншими засобами і якщо при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності; перевищенням меж крайньої необхідності є умисне заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам, якщо така шкода є більш значною, ніж відвернена шкода.

Кримінальна відповідальність – вимушене зазнавання особою, яка вчинила кримінальне правопорушення, державного осуду, а також передбачених КК обмежень особистого, майнового або іншого характеру, що визначаються обвинувальним вироком суду і покладаються на винного уповноваженими органами держави; єдиною підставою кримінальної відповідальності є склад кримінального правопорушення; ніхто не може бути притягнений до кримінальної відповідальності за те саме кримінальне правопорушення більше одного разу; кримінальна відповідальність виникає з моменту набрання законної сили обвинувальним вироком суду і закінчується, за загальним правилом, припиненням відбування покарання. Кримінальна відповідальність може бути реалізована в трьох формах: а) засудження винного, виражене в обвинувальному вироку суду, не пов'язане з призначенням йому кримінального покарання; б) засудження винного, поєднане з призначенням йому судом конкретної міри покарання, від реального відбування якого він звільняється; в) відбування призначеного винному судом покарання (ця форма реалізації кримінальної відповідальності є найтиповішою). Останні дві форми реалізації кримінальн-

ної відповідальності тягнуть судимість як правовий наслідок засудження особи до певної міри покарання; кримінальна відповідальність має місце в межах кримінальних правовідносин.

Кримінальне правопорушення – передбачене КК суспільно небезпечне винне (умисне або необережне) протиправне і каране діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом кримінального правопорушення; за критерієм «ступінь суспільної небезпечності та тяжкості діяння» кримінальні правопорушення поділяються на кримінальні проступки і злочини.

Кримінальний проступок – вид кримінального правопорушення; передбачене КК суспільно небезпечне винне протиправне і каране діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом кримінального правопорушення, за яке в санкції статті (частини статті) Особливої частини КК встановлено основний вид покарання у вигляді штрафу в розмірі не більше трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або інше покарання, не пов'язане з позбавленням волі; за кримінальні проступки можуть бути передбачені, крім штрафу, такі види основних покарань як: позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадські роботи, виправні роботи, службові обмеження для військовослужбовців, арешт, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців (ці покарання відбивають менш високий ступінь суспільної небезпечності і тяжкості кримінального проступку в порівнянні зі злочином); кримінальних правопорушень, які є кримінальними проступками, в КК значно менше, ніж злочинів, вони складають приблизно 1/3 загальної кількості всіх кримінальних правопорушень; вчинення кримінальних проступків породжує для винних осіб несприятливі кримінально-правові наслідки, проте у порівнянні зі злочинами такі наслідки є менш суворими; водночас кримінальним проступкам і злочинам притаманні ознаки, властиві кримінальному правопорушенню – суспільна небезпечність, винність, кримінальна протиправність і кримінальна караність.

Кримінальна протиправна недбалість – вид необережності як форми вини; кримінальна протиправна недбалість має місце, якщо особа не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), хоча повинна була і могла їх передбачити.

Кримінальна протиправна самовпевненість – вид необережності як форми вини; кримінальна протиправна самовпевненість має місце, якщо особа передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), але легковажно розраховувала на їх відвернення.

Мета кримінального правопорушення – уявлення особи про бажану для неї шкоду, що настане для охоронюваних кримінальним законом

суспільних відносин; мета є ознакою суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, яке вчиняється з прямим умислом.

Мета покарання – кара, виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами; покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність.

Множинність кримінальних правопорушень – поняття теорії кримінального права, яке означає, що особою або співучасниками вчинені два чи більше кримінально-протиправних діянь, кожне з яких має ознаки самостійного складу кримінального правопорушення; видами множинності кримінальних правопорушень є повторність кримінальних правопорушень, сукупність кримінальних правопорушень і рецидив кримінальних правопорушень.

Мотив кримінального правопорушення – внутрішнє спонукання особи до вчинення кримінального правопорушення; встановлення мотиву дозволяє з'ясувати, чому конкретне кримінальне правопорушення вчиняється; мотив є ознакою суб'єктивної сторони складу умисного кримінального правопорушення.

Наслідки суспільно небезпечні – істотна шкода, що заподіюється кримінально-протиправним діянням охоронюваним кримінальним законом суспільним відносинам, або реальна небезпека заподіяння такої шкоди.

Невдале підбурювання – поняття вчення про співучасть у кримінальному правопорушенні; має місце там, де потенційний виконавець відхиляє пропозицію підбурювача або організатора взяти участь у вчиненні кримінального правопорушення.

Незакінчене кримінальне правопорушення – суспільно небезпечне винне каране діяння (дія або бездіяльність), що вчиняється з прямим умислом і не містить усіх ознак кримінального правопорушення, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК, оскільки не було доведено до кінця з незалежних від волі винного причин; незакінченим кримінальним правопорушенням є готування до кримінального правопорушення та замах на кримінальне правопорушення.

Незакінчений замах на кримінальне правопорушення – вид замаху як другої стадії кримінального правопорушення; має місце, якщо особа з причин, що не залежали від її волі, не вчинила усіх дій, які вважала необхідними для доведення кримінального правопорушення до кінця.

Необхідна оборона – обставина, що виключає кримінальну протиправність діяння; дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспі-

льних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони; перевищенням меж необхідної оборони визнається умисне заподіяння тому, хто посягає, тяжкої шкоди (вбивства або тяжкого тілесного ушкодження), яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці захисту; не є перевищенням меж необхідної оборони і не має наслідком кримінальну відповідальність застосування зброї або будь-яких інших засобів чи предметів для захисту від нападу озброєної особи або нападу групи осіб, а також для відвернення протиправного насильницького вторгнення у житло чи інше приміщення, незалежно від тяжкості шкоди, яку заподіяно тому, хто посягає.

Неосудність – психічний стан особи під час вчинення передбаченого КК суспільно небезпечного діяння, знаходячись в якому вона не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки; неосудна особа не підлягає кримінальній відповідальності; до такої особи за рішенням суду можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру.

Об’єкт кримінального правопорушення – елемент складу кримінального правопорушення; суспільні відносини, на які посягає кримінальне правопорушення, завдаючи їм шкоди, які поставлені під охорону закону про кримінальну відповідальність.

Об’єктивна сторона кримінального правопорушення – елемент складу кримінального правопорушення; зовнішня сторона кримінального правопорушення, яка характеризується такими ознаками: суспільно небезпечне діяння (дія чи бездіяльність), суспільно небезпечні наслідки, причиновий зв’язок між діянням і наслідками, місце, час, обстановка, спосіб і засоби вчинення кримінального правопорушення; діяння є обов’язковою ознакою об’єктивної сторони складу будь-якого кримінального правопорушення, решта ознак вважаються факультативними, тобто не є обов’язковими для усіх складів конкретних кримінальних правопорушень.

Обмежена осудність – психічний стан особи під час вчинення кримінального правопорушення, знаходячись в якому, вона не здатна повною мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та (або) керувати ними через наявний у неї психічний розлад; особа, визнана судом обмежено осудною, підлягає кримінальній відповідальності, на відміну від неосудної особи.

Одиничне кримінальне правопорушення – поняття теорії кримінального права; один (єдиний) самостійний склад кримінального правопорушення.

Організатор – вид співучасника кримінального правопорушення; особа, яка: організувала вчинення кримінального правопорушення (кримінальних правопорушень) або керувала його (їх) підготовкою чи вчиненням, також особа, яка утворила організовану групу чи злочинну організацію або керувала нею, а також особа, яка забезпечувала фінансування чи організовувала приховування кримінально-протиправної діяльності організованої групи або злочинної організації.

Осудна особа – фізична особа, яка під час вчинення кримінального правопорушення могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними; осудність є ознакою суб'єкта кримінального правопорушення.

Підбурювач – вид співучасника кримінального правопорушення; особа, яка умовлянням, підкупом, погрозою, примусом або іншим чином схилила іншого співучасника до вчинення кримінального правопорушення.

Підстава кримінальної відповідальності – вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад передбаченого КК кримінального правопорушення; інакше кажучи, склад кримінального правопорушення є єдиною підставою кримінальної відповідальності.

Повторність кримінальних правопорушень – один із видів множинності кримінальних правопорушень; вчинення особою двох або більше кримінальних правопорушень, передбачених за загальним правилом тією самою статтею або частиною статті Особливої частини КК.

Покарання – захід примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні кримінального правопорушення, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого.

Покарання основне – призначається як самостійне покарання і не може застосовуватися на додаток до іншого покарання.

Покарання додаткове – призначається лише на додаток до основного покарання і самостійно застосовуватися не може.

Покарання загальне – застосовується до усіх засуджених.

Покарання спеціальне – застосовується лише до певного кола засуджених.

Помилка юридична – неправильне уявлення особи про юридичні ознаки (властивості) вчинюваного нею діяння.

Помилка фактична – неправильне уявлення особи про фактичні ознаки (властивості) вчинюваного нею діяння.

Пособник – вид співучасника кримінального правопорушення; особа, яка порадами, вказівками, наданням засобів чи знарядь або усуненням перешкод сприяла вчиненню кримінального правопорушення іншими співучасниками, а також особа, яка заздалегідь обіцяла переховати особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, знаряддя чи засоби вчинення кримінального правопорушення, сліди кримінального правопорушення чи предмети, здобуті кримінально-протиправним шляхом, придбати чи збути такі предмети, або іншим чином сприяти приховуванню кримінального правопорушення.

Предмет кримінального правопорушення – річ матеріального світу, з певними властивостями якої закон про кримінальну відповідальність пов'язує наявність у діянні особи ознак складу кримінального правопорушення; предмет кримінального правопорушення є факультативною (необов'язковою для усіх кримінальних правопорушень) ознакою складу кримінального правопорушення.

Причетність до кримінального правопорушення – дія чи бездіяльність особи, пов'язана з вчиненням іншою особою кримінального правопорушення, яка однак не є співучастю в ньому; за загальним правилом причетність до кримінального правопорушення тягне кримінальну відповідальність.

Причиновий зв'язок – об'єктивно існуючий зв'язок між суспільно небезпечним діянням, вчинення якого є причиною, і суспільно небезпечним наслідком цього діяння; причиновий зв'язок є факультативною (необов'язковою для усіх кримінальних правопорушень) ознакою складу кримінального правопорушення.

Провокація кримінального правопорушення – поняття вчення про співучасть у кримінальному правопорушенні; дії особи, яка підбурює (провокує) виконавця чи інших співучасників до вчинення кримінального правопорушення з метою його (їх) наступного викриття; провокація кримінального правопорушення розглядається як співучасть у спровокованому кримінальному правопорушенні.

Продовжуване кримінальне правопорушення – вид одиничного (єдиного) кримінального правопорушення; складається з двох або більше тотожних суспільно небезпечних діянь, об'єднаних єдиним кримінально-протиправним наміром.

Розбій – одне з найнебезпечніших кримінальних правопорушень проти власності; напад з метою заволодіння чужим майном, поєднаний із насильством, небезпечним для життя чи здоров'я особи, яка зазнала нападу, або з погрозою застосування такого насильства; вважається закінченим

кримінальним правопорушенням з моменту нападу, незалежно від того, зміг винний заволодіти чужим майном чи ні.

Рецидив кримінальних правопорушень – один із видів множинності кримінальних правопорушень; вчинення нового умисного кримінального правопорушення особою, яка має судимість за умисне кримінальне правопорушення.

Склад кримінального правопорушення – юридична модель кримінального правопорушення; сукупність зазначених у КК об'єктивних і суб'єктивних ознак, які визначають вчинене особою суспільно небезпечне діяння як кримінальне правопорушення; значення складу кримінального правопорушення полягає у тому, що він є єдиною підставою кримінальної відповідальності.

Складене кримінальне правопорушення – вид одиничного кримінального правопорушення; складається з двох або більше кримінально-протиправних діянь, що відповідно до КК утворюють єдине кримінальне правопорушення.

Суб'єкт кримінального правопорушення загальний – фізична осудна особа, яка вчинила кримінальне правопорушення у віці, з якого відповідно до КК може наставати кримінальна відповідальність; суб'єкт кримінального правопорушення є елементом складу кримінального правопорушення.

Суб'єкт кримінального правопорушення спеціальний – фізична осудна особа, яка вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, кримінальне правопорушення, суб'єктом якого може бути лише певна особа; спеціальний суб'єкт кримінального правопорушення у порівнянні із загальним суб'єктом кримінального правопорушення має додаткову спеціальну ознаку, якою, зокрема, є службове становище, професійна належність, певна діяльність, родинні відносини.

Стадія кримінального правопорушення – певний етап вчинення кримінального правопорушення, який істотно відрізняється від інших етапів його скоєння ступенем реалізації умислу, ступенем тяжкості діяння і моментом його припинення; стадії вчинення кримінального правопорушення відбивають цілеспрямовану кримінально-протиправну діяльність особи і тому можуть мати місце лише у кримінальних правопорушеннях, які вчиняються з прямим умислом; виокремлюються три можливі стадії кримінального правопорушення: готування до кримінального правопорушення, замах на кримінальне правопорушення, закінчене кримінальне правопорушення (перші дві стадіїї разом утворюють поняття «незакінчене кримінальне правопорушення»).

Сукупність кримінальних правопорушень – один із видів множинності кримінальних правопорушень; вчинення особою двох або більше кримінальних правопорушень, передбачених різними статтями або різними частинами однієї статті Особливої частини КК, за жодне з яких її не було засуджено.

Суб'єктивна сторона кримінального правопорушення – елемент складу кримінального правопорушення; внутрішня сторона кримінального правопорушення, тобто психічна діяльність особи, що відбиває ставлення її свідомості і волі до суспільно небезпечного діяння, яке нею вчиняється, та до його наслідків; суб'єктивна сторона кримінального правопорушення характеризується такими ознаками як вина, мотив і мета вчинення кримінального правопорушення; вина є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони складів усіх кримінальних правопорушень; мета і мотив вважаються факультативними, тобто необов'язковими для складів багатьох кримінальних правопорушень, ознаками.

Система покарань – встановлений кримінальним законом і обов'язковий для суду вичерпний перелік покарань, розташованих законодавцем у певному порядку за ступенем їх суворості.

Співучасть у кримінальному правопорушенні – умисна спільна участь декількох суб'єктів кримінального правопорушення у вчиненні умисного кримінального правопорушення.

Судимість – правовий наслідок засудження особи вироком суду до кримінального покарання, пов'язаний з певними цивільно-правовими (загальногромадянськими) і кримінально-правовими обмеженнями для неї, що не входять до змісту покарання.

Тілесне ушкодження – умисне чи необережне протиправне заподіяння шкоди здоров'ю іншої людини, що виражається в порушенні анатомічної цілості або фізичної функції органів і тканин тіла людини.

Тілесне ушкодження легке – тілесне ушкодження, що спричинило короткочасний розлад здоров'я чи незначну втрату працездатності, або не спричинило зазначених наслідків; умисне легке тілесне ушкодження є кримінальним правопорушенням проти здоров'я особи; необережне заподіяння легкого тілесного ушкодження не тягне кримінальну відповідальність.

Тілесне ушкодження середньої тяжкості – умисне або необережне тілесне ушкодження, яке не є небезпечним для життя і не потягло за собою наслідків, характерних для тяжкого тілесного ушкодження, але таке, що спричинило тривалий розлад здоров'я або значну стійку втрату працездатності менш як на одну третину.

Тілесне ушкодження тяжке – умисне або необережне тілесне ушкодження, небезпечне для життя в момент заподіяння, чи таке, що спричинило втрату будь-якого органу або його функцій, каліцтво статевих органів, психічну хворобу або інший розлад здоров'я, поєднаний зі стійкою втратою працездатності не менш як на одну третину, або переривання вагітності чи непоправне знівечення обличчя.

Триваюче кримінальне правопорушення – вид одиничного (єдиного) кримінального правопорушення, яке, розпочавшись кримінально-протиправною дією або бездіяльністю особи, у подальшому безперервно вчиняється протягом відносно тривалого часу.

Умисел прямий – вид умислу як форми вини; має місце, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і бажала їх настання.

Умисел непрямий – вид умислу як форми вини; має місце, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажала, але свідомо припускала їх настання.

Уявна оборона – дії, пов'язані із заподіянням шкоди за таких обставин, коли реального суспільно небезпечного посягання не було, і особа, неправильно оцінюючи дії потерпілого, лише помилково припускала наявність такого посягання; уявна оборона виключає кримінальну відповідальність за заподіяну шкоду лише у випадках, коли обстановка, що склалася, давала особі достатні підстави вважати, що мало місце реальне посягання, і вона не усвідомлювала і не могла усвідомлювати помилковості свого припущення; уявна оборона є обставиною, що виключає кримінальну протиправність діяння.

Форми співучасті – об'єднання співучасників кримінального правопорушення, що розрізняються між собою за наявністю розподілу ролей і за стійкістю суб'єктивних зв'язків між зловмисниками; в першому випадку виокремлюють просту співучасть (співвиконавство) і складну співучасть (з розподілом ролей), в другому випадку – розрізняють групу осіб (без попередньої змови), групу осіб за попередньою змовою, організовану групу і злочинну організацію.

Хуліганство – кримінальне правопорушення проти громадського порядку; грубе порушення громадського порядку з мотивів явної неповаги до суспільства, що супроводжується особливою зухвалістю чи винятковим цинізмом; вважається закінченим кримінальним правопорушенням у момент вчинення діяння, тобто грубого порушення громадського порядку, незалежно від його наслідків.

Шахрайство – кримінальне правопорушення проти власності; заволодіння чужим майном або придбання права на майно шляхом обману чи зловживання довірою; вважається закінченим кримінальним правопорушенням з моменту заволодіння зловмисником чужим майном або придбання ним права на чуже майно.

ТЕМАТИКА РЕФЕРАТІВ І ДОСЛІДЖЕНЬ

1. Поняття кримінальної відповідальності та її підстава.
2. Закон про кримінальну відповідальність: поняття, ознаки і значення.
3. Чинність закону про кримінальну відповідальність у часі.
4. Чинність закону про кримінальну відповідальність щодо кримінальних правопорушень, вчинених на території України.
5. Чинність закону про кримінальну відповідальність щодо кримінальних правопорушень, вчинених громадянами України за її межами.
6. Поняття та ознаки кримінального правопорушення.
7. Поняття малозначності діяння; значення ч. 2 ст. 11 КК України.
8. Класифікації кримінальних правопорушень та їх значення.
9. Склад кримінального правопорушення: поняття, елементи, значення.
10. Поняття об’єкта кримінального правопорушення, його значення; види об’єкта кримінального правопорушення.
11. Відмінності об’єкта кримінального правопорушення від предмета кримінального правопорушення.
12. Поняття, ознаки та значення об’єктивної сторони кримінального правопорушення.
13. Поняття та ознаки діяння, його види.
14. Суспільно небезпечні наслідки: поняття, види і значення.
15. Кримінальні правопорушення з матеріальним та формальним (усіченим) складами.
16. Поняття, ознаки та види суб’єкта кримінального правопорушення.
17. Загальний суб’єкт кримінального правопорушення, його ознаки і значення.
18. Спеціальний суб’єкт кримінального правопорушення, його ознаки і значення.
19. Неосудність: поняття, критерії та значення.
20. Суб’єктивна сторона кримінального правопорушення: поняття, ознаки і значення.
21. Поняття вини в кримінальному праві.
22. Умисел і його види.
23. Необережність та її види.
24. Мотив і мета кримінального правопорушення, їхнє кримінально-правове значення.
25. Фактична помилка: поняття, види та значення.

26. Юридична помилка: поняття, види та значення.

27. Закінчене і незакінчене кримінальне правопорушення.

28. Готування до кримінального правопорушення.

29. Відмінності готування до кримінального правопорушення від замаху на кримінальне правопорушення.

30. Замах на кримінальне правопорушення: поняття і види.

31. Відмінності замаху на кримінальне правопорушення від закінченого кримінального правопорушення.

32. Добровільна відмова при незакінченому кримінальному правопорушенні, її ознаки та значення.

33. Поняття співучасті у кримінальному правопорушенні, її ознаки та значення.

34. Види співучасників кримінального правопорушення.

35. Форми співучасті у кримінальному правопорушенні.

36. Особливості кримінальної відповідальності співучасників.

37. Ексцес виконавця: поняття, види та значення.

38. Добровільна відмова співучасників при незакінченому кримінальному правопорушенні.

39. Поняття та види причетності до кримінального правопорушення.

40. Відмінності причетності до кримінального правопорушення від співучасті у кримінальному правопорушенні.

41. Поняття одиничного кримінального правопорушення та його види.

42. Повторність кримінальних правопорушень: поняття, ознаки і види.

43. Сукупність кримінальних правопорушень: поняття, ознаки і види.

44. Рецидив кримінальних правопорушень: поняття, види і значення.

45. Необхідна оборона, її підстави, ознаки та значення.

46. Перевищення меж необхідної оборони.

47. Уявна оборона: поняття, види і значення.

48. Затримання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення: поняття, ознаки і значення.

49. Крайня необхідність: поняття, ознаки і значення.

50. Фізичний або психічний примус як обставина, що виключає кримінальну протиправність діяння.

51. Виконання наказу або розпорядження як обставина, що виключає кримінальну протиправність діяння.

52. Діяння, пов’язане з ризиком як обставина, що виключає кримінальну протиправність діяння.

53. Виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття кримінально-протиправної діяльності організованої групи чи злочинної організації як обставина, що виключає кримінальну протиправність діяння.

54. Система покарань: поняття, ознаки і значення.

55. Основні та додаткові покарання, значення цієї класифікації.

56. Покарання, які можуть призначатися як основні та як додаткові.

57. Загальні та спеціальні покарання.

58. Строкові та безстрокові покарання.

59. Обставини, які пом'якшують покарання.

60. Обставини, які обтяжують покарання.

61. Судимість: поняття та правові наслідки.

62. Погашення та зняття судимості.

63. Амністія, її відмінності від помилування.

64. Особливості звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності.

65. Примусові заходи виховного характеру.

66. Види покарань, що застосовуються до неповнолітніх, особливості їх призначення.

67. Особливості звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування.

68. Погашення та зняття судимості щодо неповнолітніх.

69. Штраф як вид покарання, особливості його призначення неповнолітнім.

70. Громадські роботи, особливості призначення цього покарання неповнолітнім.

71. Виправні роботи, особливості призначення цього покарання неповнолітнім.

72. Арешт, особливості призначення цього покарання неповнолітнім.

73. Позбавлення волі на певний строк, особливості призначення цього покарання неповнолітнім.

74. Відмінності позбавлення волі на певний строк від арешту і обмеження волі.

75. Довічне позбавлення волі.

76. Злочини проти основ національної безпеки України.

77. Державна зрада.

78. Посягання на життя державного чи громадського діяча.

79. Диверсія.

80. Кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я особи.

81. Поняття та види вбивства.
82. Умисне вбивство.
83. Умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини.
84. Доведення до самогубства.
85. Тілесне ушкодження: поняття та види.
86. Умисне тяжке тілесне ушкодження.
87. Умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження.
88. Умисне легке тілесне ушкодження, його види.
89. Домашнє насильство; обмежувальні заходи, що застосовуються до осіб, які вчинили домашнє насильство.
90. Необережне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження.
91. Залишення в небезпеці.
92. Неналежне виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей.
93. Кримінальні правопорушення проти волі, честі та гідності особи.
94. Захоплення заручників.
95. Підміна дитини.
96. Експлуатація дітей.
97. Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом.
98. Кримінальні правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканності особи.
99. Кримінальні правопорушення проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина.
100. Порушення недоторканності житла.
101. Порушення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної чи іншої кореспонденції, що передаються засобами зв'язку або через комп'ютер.
102. Злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною.
103. Зловживання опікунськими правами.
104. Розголошення таємниці усиновлення (удочеріння).
105. Незаконні дії щодо усиновлення (удочеріння).
106. Порушення права на отримання освіти.
107. Кримінальні правопорушення проти власності.
108. Крадіжка.
109. Грабіж. Відмінності цього кримінального правопорушення від крадіжки.
110. Розбій. Відмінності цього кримінального правопорушення від крадіжки та грабежу.

111. Вимагання. Відмінності цього кримінального правопорушення від крадіжки, грабежу та розбою.

112. Шахрайство. Відмінності цього кримінального правопорушення від крадіжки, грабежу, розбою та вимагання.

113. Умисне знищення або пошкодження майна.

114. Кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності.

115. Кримінальні правопорушення проти довкілля.

116. Кримінальні правопорушення проти громадської безпеки.

117. Бандитизм.

118. Терористичний акт.

119. Викрадення, вимагання вогнепальної зброї, бойових припасів, вибухових речовин або заволодіння ними шляхом шахрайства чи зловживання службовим становищем.

120. Незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами.

121. Кримінальні правопорушення проти безпеки виробництва.

122. Кримінальні правопорушення проти безпеки руху та експлуатації транспорту.

123. Пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів.

124. Порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами.

125. Незаконне заволодіння транспортним засобом.

126. Кримінальні правопорушення проти громадського порядку і моральності.

127. Хуліганство.

128. Жорстоке поводження з тваринами.

129. Втягнення неповнолітніх у протиправну діяльність.

130. Кримінальні правопорушення у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші кримінальні правопорушення проти здоров’я населення.

131. Незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання з метою збуту чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів.

132. Викрадення, привласнення, вимагання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів чи заволодіння ними шляхом шахрайства.

133. Незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів без мети збуту.

134. Спонукання неповнолітніх до застосування допінгу.

135. Схиляння неповнолітніх до вживання одурманюючих засобів.

136. Кримінальні правопорушення у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державни кордонів, забезпечення призову та мобілізації.

137. Ухилення від призову на строкову військову службу.

138. Кримінальні правопорушення проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян та кримінальні правопорушення проти журналістів.

139. Наруга над державними символами.

140. Опір представникові влади, працівникові правоохоронного органу, державному або приватному виконавцю, члену громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону чи військовослужбовцеві.

141. Примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань.

142. Погроза або насильство щодо державного чи громадського діяча.

143. Посягання на життя працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця.

144. Кримінальні правопорушення у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку.

145. Кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг.

146. Кримінальні правопорушення проти правосуддя.

147. Посягання на життя судді чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя.

148. Приховування злочину.

149. Кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби (військові кримінальні правопорушення).

150. Кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку.

Для нотаток

Для нотаток

Навчальне видання

Кузьменко
Олександр Васильович

ОСНОВИ ВЧЕННЯ
ПРО КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВОПОРУШЕННЯ

Навчальний посібник
для студентів технічних та інших неюридичних спеціальностей, які вивчають правознавство, вчителів правознавства, школярів, що готуються до олімпіад, турнірів, захисту науково-дослідницьких робіт з правознавства, усіх, хто починає цікавитися кримінальним правом

План 2020 р., поз. 85

Роботу до друку рекомендував проф. А. В. Кіпенський

Відповідальна за випуск доц. І. В. Лисенко
Видано в авторській редакції.
Комп’ютерна верстка та дизайн І. В. Москалюк

Підписано до друку 05.01.2024 р.
Формат 60х84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум.-друк. арк. 13,73. Наклад 50 прим. Зам. № 1902

Надруковано з оригінал-макета,
виготовленого Видавництвом «Юрайт»
(Свідоцтво про внесення до державного реєстру суб’єктів
видавничої діяльності: серія ДК № 4236 від 22.12.2011 р.),
в друкарні ФО-П Дуюнової Т. В.